ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

Τόμ. 8 (2007)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 8-9 (2007-2008)

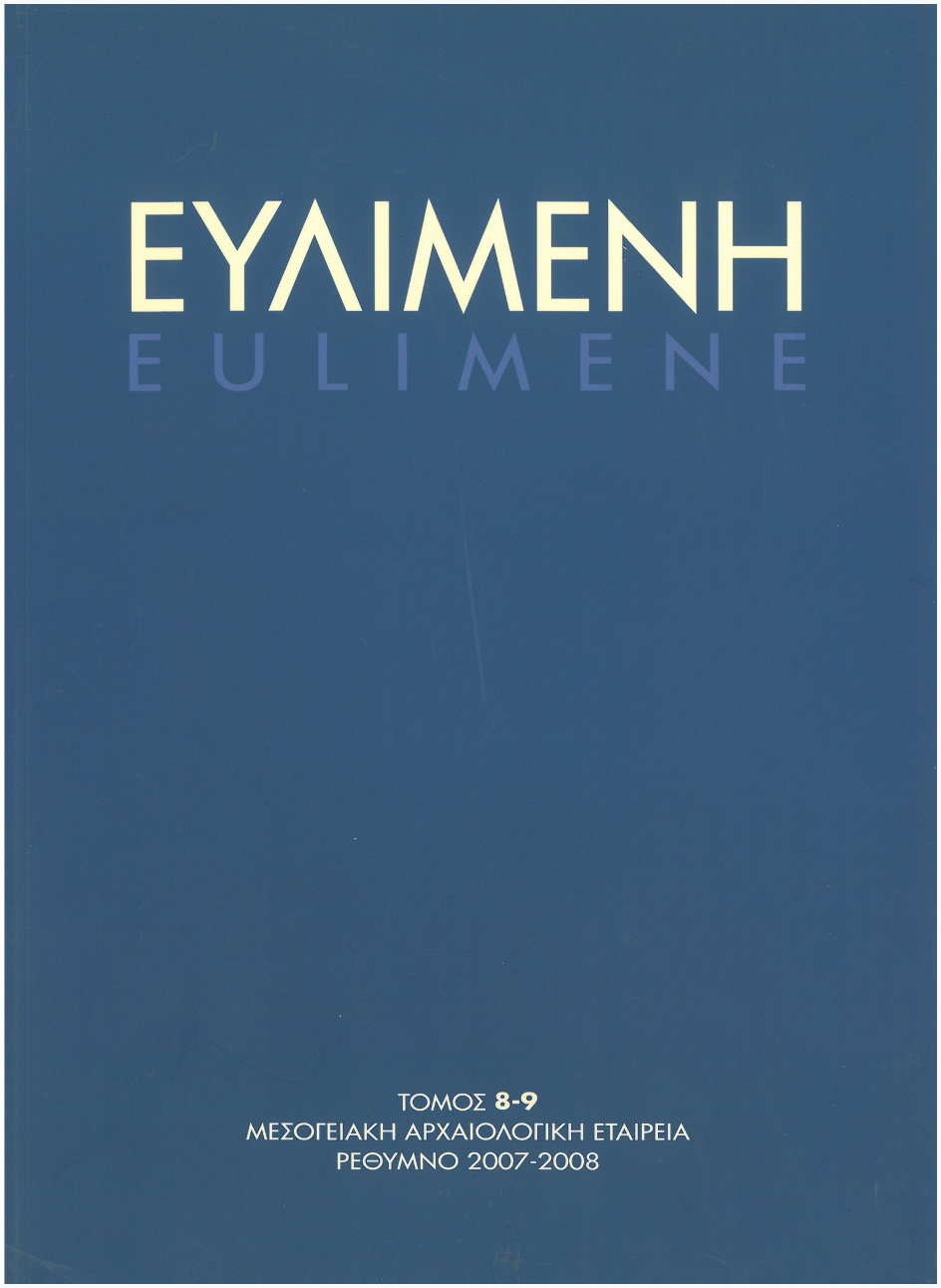

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 16/01/2026 10:33:30

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 8-9
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2007-2008

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

PUBLISHER
MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

PUBLISHING DIRECTORS
EDITORS–IN–CHIEF
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
ASSISTANTS TO THE EDITORS
Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Stavroula Oikonomou (Athens)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE 2007-2008
ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Βόλος)

ADVISORY EDITORIAL BOARD
Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Volos)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτες που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12ος / 11ος αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5ος / 6ος αι. μ.Χ).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου pdf και έναν τόμο του περιοδικού.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100
Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100
web: http://www.eulimene.eu/

EULIMENE is a refereed academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaiodemography, palaio–environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black–and–white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in pdf format, and a volume of the journal will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:
Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100
Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100
Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100
web: http://www.eulimene.eu/

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 8-9 (2007-2008)

List of Contents
EULIMENE 8-9 (2007-2008)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti 6

Geoffrey C.R. Schmalz, Inscribing a Ritualized Past: The Attic Restoration Decree IG II2 1035 and Cultural Memory in Augustan Athens 9

Vassiliki E. Stefanaki, La politique monétaire des cités crétoises à l'époque classique et hellénistique 47

Βασιλική Ε. Στεφανάκη – Κερασία Α. Στρατίκη, Ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας. Ερμηνευτική προσέγγιση 81

Έλενα Β. Βλαχογιάννη, Οι αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλλιηνού (253-268 μ.Χ.) με αφορμή τον «θησαυρό» Χαιρώνεια/2001. Η Βοιωτία του α΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ. και οι Έρουλοι..... 107

Alain Delattre, Deux protocoles byzantins..... 165

Βιβλιοκρισίες / Book Reviews

Katerini Liampi, *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland. Staatliche Münzsammlung München, 12. Heft, Thessalien – Illyrien – Epirus – Korkyra, Nr. 1-701*. 2007 (**Dubravka Ujes Morgan**)..... 169

Ι.Π. Τουράτσογλου, *Η Ελλάς και τα Βαλκάνια πριν από τα Τέλη της Αρχαιότητας*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 8. Αθήνα 2006 (**Κατερίνη Λιάμπη**)..... 172

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Geoffrey C.R. Schmalz, Inscribing a Ritualized Past: The Attic Restoration Decree IG II^2 1035 and Cultural Memory in Augustan Athens, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 8-9 (2007-2008), 11-46.

Το ψήφισμα IG II^2 1035 και η πολιτιστική μνήμη στην Αθήνα της εποχής του Αυγούστου. Το ψήφισμα IG II^2 1035 καταγράφει ένα από τα πιο εκτεταμένα δημόσια προγράμματα στην ιστορία της πόλεως: την αποκατάσταση των μικρών αλλά σημαντικών ιερών και των ιερών εκτάσεων της Αθήνας και της Αττικής, «στους θεούς και τους ήρωες, στους οποίους ανήκουν». Επιβεβαιώνοντας τη χρονολόγηση του ψηφίσματος περίπου στο 10 π.Χ. η επιγραφή IG II^2 1035 μελετάται για πρώτη φορά εντός του ιστορικού-πολιτιστικού πλαισίου της Αθήνας κατά τη διάρκεια της «Αυγούστειας ανανεώσεως» της πόλεως. Μέσω του ψηφίσματος της θρησκευτικής αποκατάστασης, η αρχαία κληρονομιά της ελληνικής πόλεως ενισχύεται και αναδεικνύεται σε πηγή πολιτιστικής ταυτότητας και κύρους κατά την έλευση της νέας εποχής.

Vassiliki E. Stefanaki, La politique monétaire des cités crétoises à l'époque classique et hellénistique, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 8-9 (2007-2008), 47-80.

The monetary policy of the Cretan cities during the Classical and Hellenistic periods. The monetary policy of the Cretan cities during the Classical and Hellenistic periods appears to have been rather unstable and inconsistent. It depended as much on the financial means and interests of each city, as on monetary needs that were often dictated by their political partners. The standard and the types used for silver coinage appear to have been influenced by foreign coins circulating in the island. The implementation of Aeginetan, Rhodian or Attic standards testifies to the influence exerted on the monetary policy of the island by «international» coinages, the imitation of which (pseudo-Aeginetan, pseudo-Rhodian and pseudo-Athenian) is occasionally linked to political or financial causes. Cretan cities, however, in various periods, also adopted "international" monetary standards by reducing their original weight and, at the same time, frequently overstriking and countermarking the coins; this would indicate an official monetary policy of profit. Finally, given the resultant reduced standard, Cretan coins rarely circulated off-island, suggesting that Cretan cities probably used the "international" coins for both their distant and local transactions.

Βασιλική Ε. Στεφανάκη – Κερασία Α. Στρατίκη, Ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας. Ερμηνευτική προσέγγιση, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 8-9 (2007-2008), 81-106.

Essai d'interprétation de la figure du dieu Apollon sur le monnayage d'Eleutherna. Apollon est le dieu *par excellence* de la cité crétoise d'Eleutherna, située au nord-ouest de l'île. Son culte est attesté par les sources littéraires et épigraphiques, les trouvailles archéologiques et les types monétaires de la cité.

Apollon était vénéré à Eleutherna comme *Sasthraios*. L'épithète d'Apollon, *Sasthraios*, est très importante puisqu'elle n'est pas attestée dans les autres cités crétoises, ce qui prouve l'existence de ce culte local dans la région d'Eleutherna. L'épithète *Sasthraios* renvoie à l'ancien nom d'Eleutherna, Satra.

La cité d'Eleutherna commence à frapper monnaie à l'époque classique tardive, vers le milieu du IVe siècle av. J.-C. Sur ses monnaies d'argent et de bronze, Apollon se présente nu, débout ou assis sur un rocher, accompagné d'un chien ou d'une lyre ou d'un arbre et tenant un arc de sa main gauche –ou ayant l'arc et le carquois sur les épaules– et de sa main droite, un objet sphérique qui constitue le symbole *par excellence* du dieu Apollon, vénéré dans la région d'Eleutherna.

Les opinions des spécialistes sur l'identification de cet objet sphérique sont divergentes: pomme, disque, sphère, pierre ou résine de styrax. Dans ce dernier cas, le dieu a été interprété comme Apollon *Styrakitès*. L'épithète *Styrakitès* provient du nom de la montagne *Styrakion*, selon le témoignage d'Etienne de Byzance, ainsi que du nom de la plante locale, *styrax officinalis*, utilisée pour la fabrication des parfums et des médicaments.

Selon notre opinion, l'objet sphérique a une signification religieuse et cultuelle et constitue probablement une offrande locale au dieu Apollon, comme nous atteste également la similitude de l'iconographie entre les pièces eleutherniennes et celles d'autres cités crétoises où Apollon, à la place de l'objet sphérique, tient une phiale ou une tête de bouc. En outre, plusieurs objets en terre cuite de l'époque hellénistique, de forme sphérique, exactement la même que celle de l'objet qu'Apollon tient sur les monnaies, ont été trouvés dans la région d'Eleutherna. Selon les archéologues, ces objets sphériques pourraient avoir constitué soit une sorte de jouet soit des modèles de fruits offerts aux divinités et aux morts. D'après notre opinion, ces objets sphériques constituent plutôt des modèles des fruits et sont liés probablement au culte local d'Apollon.

Cependant, dans l'état actuel de notre documentation, on ne peut pas savoir si ces objets sphériques renvoient à un fruit spécial (fruit de styrax?) ou à des fruits, dans un sens général, en soulignant de cette façon le caractère végétal de la divinité locale d'Apollon.

Έλενα Β. Βλαχογιάννη, Οι αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλλιηνού (253-268 μ.Χ.) με αφορμή τον «θησαυρό» Χαιρώνεια/2001. Η Βοιωτία του α΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ. και οι Έρουλοι, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 8-9 (2007-2008), 107-164.

Emergency hoards concealed in mainland Greece during the reign of Gallienus (A.D. 253-268) and the Chaironeia/2001 'hoard'. Boeotia during the first half of the third cent. A.D. and the Herulians. The Chaironeia/2001 coin hoard, exhibited today in the Numismatic Collection of the Chaironeia Archaeological Museum, was found during a rescue excavation of a Roman farmhouse (*villa rustica*), 500 m. outside of modern Chaironeia. This hoard consists of 10 antoniniani issued either during the joined reign of Valerianus I – Gallienus (A.D. 253-260) or the sole reign of Gallienus (A.D. 260-268).

The date of the latest coin, issued from 266 to the middle of 267 or to the beginning of A.D. 268, establishes either the date of hoard's concealment or the date of farmhouse's abandonment. The short space between the earliest and the latest coin of the hoard, 10-11 years, the almost good condition of the coins, and their

small number suggests that the house's owner concealed the money lest he suffer some danger, so that he could regain his money safely at a later date.

Prompted by this small find an overview of the emergency hoards concealed in mainland Greece during the reign of Gallienus (A.D. 253-268) has been undertaken, so that conclusions concerning their geographical distribution, the quality, and the quantity of hoards can be deduced.

When looking for reasons why a farmer would feel the need to hide his money, one possible explanation comes from the literary evidence. In *Historia Augusta*, *Vita Gallieni* 13.8, the Herulians are going through Boeotia and sacking villages and farms. Their course, in combination with the findspots of the emergency hoards and the scattered information collected from the partly preserved *Itinerarium Antonini* 325/6, of Diocletianus era, and *Tabula Peutingeriana* map, of the second half of the fourth century A.D., helps strengthen the argument that Boeotians had reason to hide their money until it was safe to go back to their homes.

Finally, it is likely that the Herulian going through Boeotia is more than possible, since the German intruders eventually fled northwards to Epirus and Macedonia. The Chaironeia/2001 hoard constitutes one of a lost link in a chain of emergency hiding places deposited during the reign of Gallienus. To the unproved indication of Herulian presence in Lebadeia could be added now the more secure proof of Chaironeia, which is based on the heavier numismatic evidence. The fact that the Herulian troops were persecuted by the Roman legions could be a good reason for the absence of well-founded destruction remains throughout Boeotia.

Alain Delattre, Deux protocoles byzantins, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 8-9, 2007-2008, 165-168.

Two Byzantine protocols. From the fifth century A.D. papyrus rolls have sometimes on the first page a few lines of text in cursive script, a "protocol", mentioning the names of the Byzantine *comes sacrarum largitionum* and his representative in Egypt. The article contains the edition of two new documents of this kind.

INSCRIBING A RITUALIZED PAST: THE ATTIC RESTORATION DECREE *IG* II^2 1035 AND CULTURAL MEMORY IN AUGUSTAN ATHENS

The most extensive public-works project ever undertaken by Athens in the post-Classical period is recorded in a well-known civic decree of disputed Augustan date, *IG* II^2 1035.[1] The decree is principally devoted to the reclamation of the city's smaller shrines and various sacred properties, and their proper restoration "to the gods and heroes, to whom they belonged." The topographical scope and cultural symbolism of the decree is profound, for the work of restoration addressed as many as eighty distinct sites and entailed the explicit reassertion of their historical and sacred traditions. The overarching theme of the decree is the "glory (*doxa*) of the Demos", as represented in the recovery and security of the ancestral customs that governed the traditional administration and inviolability of the sites and properties concerned. This program of restoration sought to culminate the efforts of previous decrees to address the condition of other Attic shrines and sacred lands, most notably the properties of Demeter and Kore at Eleusis. The work of the surviving decree gives particular attention to the rehabilitation of the small rural shrines and cult properties scattered across Athens, Attica and the island of Salamis.[2] Indeed, the dense catalogue of restored and revived sites vividly illustrates the famous claim that "Attica belongs to the gods, who took it for themselves, and to the ancestral heroes".[3]

The theme of renewed civic piety naturally frames the explicit narrative of the restoration decree. Necessarily taken in concert with this civic effort was the revival of many cult traditions, and so the inscription's catalogue of restoration work emerges as

---

[1] With expanded restoration in *SEG* 26 (1976) no. 121, after G. R. Culley, "The Restoration of Sanctuaries in Attica: *IG* II^2, 1035", *Hesperia* 44 (1975) 207-223; with the unattached Fragment B of the inscription now placed as an initial decree (I) before the restoration decree (II). For other suggested restorations to *IG* II^2 1035, see particularly those noted in *SEG* 31 (1981) no. 107 and 33 (1983) no. 136 (as well as further references cited below).

[2] The shrines and other properties restored outside of Athens totaled about forty, while only twelve sites are listed for the city; see the catalogue of sites in *IG* II^2 1035 ll. 29-59. For commentary on the restoration catalogue, see G.R. Culley, "The Restoration of Sanctuaries in Attica: *IG* II^2, 1035", *Hesperia* 46 (1977) 282-298. "Glory of the Demos", in *IG* II^2 1035 l. 26: [τὰ π]εποὶ̣τευμ̣[ένα πρ]ὸς ἀείμνηστον δό[ξ]αν τοῦ δ[ήμου].

[3] Thus Hegesias of Magnesia (*FGrH* 142 F24; as preserved in Strabo 9.1.16 [C396], without Jones' interpolation of τέμενος in the participial clause). The Athenian reputation for exceptional piety is well known from the assertion in Pausanias (1.17.1) that the "Athenians more than others show their piety to the gods"; suitably adopted as a prefatory statement in R.E. Wycherley, "Minor Shrines in Ancient Athens", *Phoenix* 24 (1970) 283.

something of a sacred manifesto in its implicit narrative of Athenian cultural memory.[4] Implicit in the work of the decree is the collective desire to revive and cultivate an ancestral *kosmos* –a pious sense of ritual order and adornment– within the ancient religious life of Athens.[5] In many instances the monuments and properties entailed are evocative of the mytho-historical traditions that most potently defined the ancestral identity of Athens and its people; a ritualized past that exploited a competitive cultural resource and served as a social charter.[6] In its systematic projection of an image of tradition across the cultic landscape of Athens and Attica, the restoration decree therefore promotes a powerful and timeless civic and cultural message that was intended to revive and reinforce the historical and religious integrity, and cultural grandeur, of the ancient Athenian *polis*. In this commemorative representation of historical and sacred space, the decree effectively celebrates the various cults and monuments that were associated with the early aspirations and territorial development of Athens and its centuries-long struggle against rival city-states and threatening foreign invaders. Indeed the catalogue of shrines emerges as a ritual chronicle of much of the city's most symbolic history, from its beginnings in the sustained defense of Attica in the heroic age down to Athenian resistance to the threat of Persia and the rule of Macedonian kings.[7] Invoked along the way are the cultural memories of such great "savior figures" as Solon and Themistokles, together with the Homeric Ajax and various ancestral heroes. Indeed the

---

[4] For the decree as important evidence for the "cultural memory of the Athenians", see A. Chaniotis, *War in the Hellenistic Period. A Social and Cultural History* (Blackwell, Oxford 2005) 239-240; with an excellent relationship drawn with the ritualized ephebic tour of war monuments in Athens and Attica (pp. 237-239). For the socio-anthropological concept of cultural memory adopted here, see J. Assmann, "Collective Memory and Cultural Identity", *New German Critique* 65 (1995) 125-133 (esp. 128-133): as an "objectivized culture", which "comprises that body of reusable texts, images, and rituals specific to each society in each epoch, whose 'cultivation' serves to stabilize and convey that society's image" (p. 128); and particularly in the instance of "actual cultural memories" (in contrast to "potential"), "when representations of the past ... are adopted and given new meaning in new social and historical perspectives" (p. 132). For a methodological preference for "cultural memory" over the more temporally restrictive approach of "collective memory", see the memory studies critique in W. Kansteiner, "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory", *History and Theory* 41 (2002) 179-197 (esp. p. 182). The related concept of "social memory" (arguably less suited to a pre-modern context) is employed in brief reference to the restoration decree in S.E. Alcock, *Archaeologies of the Greek Past. Landscape, Monuments, and Memories* (Cambridge 2002) 78-79, as part of the study of "Old Greece within the Empire" (Ch. 2, pp. 36-98).

[5] Such was the overarching theme in Lykourgos' religious reforms: J.D. Mikalson, *Religion in Hellenistic Athens* (Berkeley, Los Angeles, London 1998) 23-24.

[6] On this concept, in socio-anthropological terms, see A. Appadurai, "The Past as Scarce Resource", *Man* (N.S.) 16 (1981) 201 (working from Malinowski's original notion of "myth as social charter"): with such social or cultural charters as "collectively held, publicly expressed and ideological charged versions of the past"; often competed over since the past, especially in regard to established myth, represents an inherently limited cultural resource (pp. 202-204). See also M. Bloch, "The Past and the Present in the Present", *Man* (N.S.) 12 (1977) 278-292, for a critical re-evaluation of the "ritualized past" as a methodological construct.

[7] In its own fashion the catalogue portion of the decree therefore reads rather like the chronicles of the Atthidographic tradition, though probably more closely inspired and sourced from the long antiquarian tradition that followed, with its interest in historical monuments and sacred traditions. In particular, the *Atthis* of Philochorus would appear to have spanned Athenian history from the foundation of Kekrops down to the Chremonidean War of resistance to Macedonian rule in the 260s B.C.; as reconstructed in F. Jacoby, *Atthis. The Local Chronicles of Ancient Athens* (Oxford 1949) 107 and 111-112.

restoration decree charters precisely the same themes of heroic salvation that the Athenians had eloquently invoked for centuries past.[8]

The spirit of civic and religious renewal (*ananeosis*) was nearly universal throughout the Greek world in the Augustan period. In addition to the revived emphasis on civic pride, such restoration programs were fueled by the essential fact that cultural and ritual traditions functioned as a crucial idiom in the cultural discourse of the period; in terms of both inter-state relationships within Greece and Asia Minor and between Greek states and the ruling power of Rome. In its demonstration of the great "cultic depth" of Attica the restoration program emerges as a vivid narrative of how the ancient heritage of a Greek city could be emphasized and translated into an authoritative source of cultural identity and prestige in a new historical era, one that brought about such profound change and (often) displacement throughout the Greek world. The decree's particular focus on cults and monuments that continued to symbolize the protection and security of Athens illustrates the degree to which a contemporary cultural significance might determine the survival of local religious traditions during the Roman period.[9] The Athenians were also fortunate in the richness and complexity of their heroic heritage. Unlike so many Greek states of the era, especially those of Asia Minor (and beyond), in order to proclaim the culturally privileged status of collective *eugeneia* or elite-descent, the people of Athens never had to resort to the kinds of creative claims of *syngeneia* or "ancestral-kinship" with older Greek communities that dominated so much civic discourse throughout the Hellenistic and the Roman periods.[10] Moreover, since much of the Athenian mythographic tradition had always wielded a considerable political weight,[11] the city's "political mythology" was ideally suited for the ideologically charged

---

[8] See E. Kearns, *The Heroes of Attica* (BICS Suppl. 57, London 1989) 44-63 (Ch. 3 "The Hero and the City: The Saviour-Hero"); with many of the same "cast of characters".

[9] Thus offering a self-selective model for the survival of local religious traditions during the Roman period; as observed in S.E. Alcock, "Minding the Gap in Hellenistic and Roman Greece", in *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, eds. S.E. Alcock and R. Osborne (Oxford 1994) 259-260. On the significance of religious tradition for civic identity in the Roman East, see Chaniotis (note 21) 177-190. Change and displacement: cf. F. Millar, "The Mediterranean and the Roman Revolution: Politics, War and the Economy", *Past and Present* 102 (1984) 3-24.

[10] On claims of kinship through heroic descent as a form of cultural diplomacy with the ruling power of Rome, see most conveniently C.P. Jones, *Kinship Diplomacy in the Ancient World* (Cambridge MA and London 1999) 106-121 (Ch. 9 "The Roman Empire"). By the 2nd century A.D. civic claims of *eugenia* became so competitive as to sometimes result in inter-state conflict; for which, see the excellent case-study in L. Robert, "La titulature de Nicée et de Nicoméedie: la gloire et la haine", *HSCP* 82 (1977) 1-39. The scholarship on the topic of *syngeneia* continues to grow: for the Roman period, especially within the context of the so-called Second Sophistic and the Hadrianic Panhellenion league, see O. Curty, *Les Parentés Légendaires Entre Cités Grecques* (Geneva 1995) esp. 259-263; the term itself is further treated in O. Curty, "Un usage fort controversé: la parenté dans le langage diplomatique de l'époque hellénistique", *Ancient Society* 35 (2005) esp. 106-111; in response to S. Lücke, *Sungeneia: Epigraphisch-historische Studien zu einem Phänomen der antiken griechischen Diplomatie* (Frankfurt 2000) esp. 87, for the propaganda value and prestige of kinship claims. See also J.H.M. Strubbe, "Gründer kleinasiatischer Städte. Fiktion und Realitäte", *Ancient Society* 15-17 (1984-1986) 253-304; especially in the context of civic competition (p. 262), and on the role of putative founder-heroes in the promotion of a Greek identity for the Hellenized communities of Asia Minor (pp. 273-277).

[11] The thesis in R. Parker, "Myths of Early Athens", in *Interpretations of Greek Mythology*, ed. J. Bremmer (London 1988) 187; and also, N. Loreaux, "Cité grecque", in *Dictionnaire des mythologies et des religions des societés traditionnelles et du monde antique*, ed. Y. Bonnefoy (Paris 1981) 203-209.

atmosphere of cultural discourse under the empire. By the period of the restoration decree, the universal dimensions of Athenian mythology were well enough established for the city to fruitfully exploit in attracting the generosity of foreign benefactors, through the promised award of prestige-bearing heroic epithets. Plainly put, in the Roman period, as in the Hellenistic, Athenian tradition enjoyed a tremendously high sales-value. "If you bring ten sacks of charcoal you, too, will be a citizen; and if you bring a pig, also, you will be Triptolemus himself... Have these with you and call yourself Erechtheus, Cecrops, Codrus, whoever you wish; no one pays no mind to it."[12] The poet Ovid, a great expert on Attic mythology, could be similarly inspired to characterize his final literary patron, a royal Thracian benefactor of Athens, as a descendent of both Eumolpus and Erechtheus.[13]

Most distinctly, the long "Athenian memory of war" –especially as a cultural memory of victories achieved through the city's consistent religious devotion– is triumphantly heralded throughout the decree. In its account of restoration work the decree refers explicitly to the three most defining wars of Athenian history: first, the Persian Wars, in the context of the Battle of Salamis; then to the early and long conflict with Megara over the island of Salamis; and finally, and most unusually (from a commemorative perspective), the Peloponnesian War.[14] Other famous conflicts of victorious memory, from the Eleusinian War of the heroic age to the expulsion of the city's Macedonian overlords in the 3rd century B.C., are remembered within the cult traditions of the sites restored in the decree. Of the many conflicts ritually and symbolically encompassed by the restoration decree, the Persian Wars –Greece's great culture-victory– naturally remained unrivaled in its universal and timeless appeal as a "shared symbol" of Greek heritage. Indeed the cultural memory of the Persian Wars, as first and most influentially constructed by Herodotus, functioned for so many centuries as such a vital authoritive voice as to project a crucial formative and normative force on the Greeks, and so offered a most compelling "charter of identity" on both civic and panhellenic levels.[15]

---

[12] Thus the well-known satirical epigram by Automedon (*Anth. Pal.* 11.319), probably dating to the early 1st century A.D.; see the excellent historical commentary in L. Robert, "Une épigramme satirique d'Automédon et Athènes au début de l'empire (*Anthologie Palatine* XI 319)", *REG* 94 (1981) 338-361. On this practice, best attested elsewhere in the Greek world in the 2nd century A.D., cf. also Strubbe (note 9) 301-302.

[13] In the person of King Kotys of Thrace, a poet himself: *Epistulae ex Ponto* 2.9 (ll. 1-2 and 19-20); presumably inspired by the king's Athenian archonship (recorded in *IG* II^2 1070 ll. 9-10 [now *Agora* XV no. 304]).

[14] Respectively in *IG* II^2 1035 ll. 33, 34, and 41. For the decree as an expression of "war memory", see Chaniotis (note 4) 240.

[15] For the essential formative and normative aspects to the practice of cultural memory, see Assmann (note 4) 132; the crucial nature of authority in any cultural construction of the past is emphasized in Appadurai (note 6) 203. For the Persian Wars as a "shared symbol" and "charter of identity", see recently H.-J. Gehrke, "History and Collective Identity: Uses of the Past in Ancient Greece and Beyond", in *The Historian's Craft in the Age of Herodotus*, ed. N. Luraghi (Oxford 2001) esp. 302. The scholarship on this topic has grown ever larger since initially investigated in N. Loraux, "'Marathon' ou l'histoire idéologique", *REA* 75 (1973) 13-42; also, now exhaustively treated in M. Jung, *Marathon und Plataiai. Zwei Perserschlachten als "Lieux de mémoire" im antiken Griechenland* (Göttingen 2006).

In the period of Roman imperial rule the Persian-Wars tradition emerged as a particularly precious resource for cultural prestige.[16] However, as a cultural construct the past inherently represents a limited and thus potentially contestable heritage. Hence even as late as the Roman period the civic commemoration of the Persian Wars tended to promote and privilege a particular local tradition of the conflict, a constructive practice of "memory politics" that often produced mutually antagonistic attitudes and perspectives.[17] Throughout the early empire the Athenians would consistently engage in this emotive discourse –an evolving narrative of "intentional history"– by endeavoring to exploit their special role in Greece's defeat of Persia; and thus reassert their heroic and timeless role as defenders of Hellas and Hellenic values against the hubristic and uncivilized forces of an outside world.[18] The city's privileged historical status in this regard helped to foster a special cultural and political synergy between Athens and Rome, wherein the two states could appear together as guardians past-and-present of the civilized world against the barbarian "Other," represented by the Persian-Parthian East. For Athens the Persian Wars would always very much remain a living memory: as late as the 2nd century A.D. the city's population could still personally experience the effects of the Persian destruction of Attica. Thus the shrine of Demeter in Phaleron and the sanctuary of Hera that stood on the road to the old harbor remained in their "half-burnt" condition, with their cults presumably long defunct.[19]

Such important conceptual considerations should not overshadow the crucial practical purpose of the restoration decree. At issue throughout the work of restoration is the proper reclamation of a large and varied collection of sacred properties that were a traditional source of state revenue, especially for the city's sacred treasuries. Taken at face value the magnitude of the restoration decree is immense, even though in many instances it merely entailed the re-establishment of property boundaries that had been encumbered by private encroachment and disputed leasing records. While much of the

---

[16] See Alcock (note 4) 74-86, esp. 83-84 (under "Persian War Blues"). On the role of the "Greek past" generally in the period of the so-called Second Sophistic, where it provided a mutual cultural framework for dialogue between Greeks and their Roman rulers, see S. Swain, *Hellenism and Empire. Language, Classicism, and Power in the Greek World, AD 50-250* (Oxford 1996) 66-79.

[17] So, for example, just as the major states of the Panhellenic League quarreled over prizes of valor and military honors in the face of Xerxes' invading forces in 480-479 B.C., they would do so again in such commemorative contexts as the Eleutheria festival at Plataea; and criticized for it by such contemporary intellectuals as Dio Chrysostom (*Oration* 38.38). On this contest, see N.D. Robertson, "A Point of Precedence at Plataia: The Dispute between Athens and Sparta over Leading the Procession", *Hesperia* 55 (1986) 88-102. See also Alcock (note 4) 82-83, for the Eleutheria as an example of conflicting commemorative practices that could arise from the celebration and promotion of "particular civic histories" of the Persian Wars (also p. 75); and for the practice of "memory politics" (pp. 17-19). The past as a "scarce resource", and therefore a perennial source of collective antagonism and competition, is the principle thesis in Appadurai (note 6), and so inherently charged ideologically (p. 201).

[18] For Athens' experience of the "Persian Wars Mania", see A.J.S. Spawforth, "Symbol of Unity? The Persian-Wars Tradition in the Roman Empire", in *Greek Historiography*, ed. S. Hornblower (Oxford 1994) 233-247. This topic is discussed further below, in the analysis of the restoration decree. For the notion of an "intentional history", with Athenian historical tradition providing the most complete example, see most fully J.-H. Gehrke, "Mythos, Geschichte, Politik –antik und modern", *Saeculum* 45 (1994) 239-264: as a cultural and social process of "self-categorization" in defining a collective identity, achieved by way of a contemporary construction of a shared past.

[19] According to Pausanias 10.35.2.

actual work was presumably minor in scale, such as the repair of the starting cables in the 300 year-old Panathenaic Stadium, the sheer scope of the decree's provisions would have been considerably burdensome to the state. Also to be taken into consideration are the numerous blood sacrifices (presumably in the form of purifying piglets) required to ritually cleanse all of the sacred sites. To a certain extent, however, the restoration program was evidently designed to help pay for itself. Hence the decree makes provision for the production of public revenues through a systematic reorganization of state-sanctioned leases for sacred and public properties, which may represent the first major overhaul of such revenues since the Lykourgan era.

THE AUGUSTAN DATE & CONTEXT OF THE RESTORATION DECREE

The program and overall tone of the restoration decree is noticeably reminiscent of Athens' last great civic revival, in the broad institutional and financial reforms undertaken by Lykourgos in the 4th century B.C.[20] In like manner and analogous spirit, the decree's monumental investment in cult activity and tradition attests an increased public interest in a shared cultural and religious heritage. Such a new climate of traditionalism, where the "old ways" were not to be forgotten, was inspired by the personal initiative shown by the city's elite in the generous years of the Augustan peace and renewal that followed the battle of Actium in 31 B.C. and witnessed the emergence of a new social and political order in the Greek world. The experience of Athens was rather universal in this regard, particularly among the old cities of Asia Minor and their established elites.[21]

The cultural and historical significance of the restoration decree has been rather obscured by the long-running debate concerning its date. Although the Augustan period (toward the end of the 1st century B.C.) has generally been regarded as the most likely context for the decree, such a conclusion still remains largely based on circumstantial considerations, including the conducive cultural climate of that period. Otherwise, estimates for the decree have ranged widely, from the immediate post-Sullan era (the 80s-70s B.C.) to the 2nd century A.D.[22] A closer look at the prosopography of the

---

[20] As a cultural revival of religious traditions, see especially S.C. Humphreys, "Lykourgos of Butadae: An Athenian Aristocrat", in *The Craft of the Ancient Historian: Essays in Honor of Chester G. Starr*, eds. J.W. Eadie and J. Ober (Lanham MD. 1985) 199-252, at 213 (as state-inspired); cf. also F.W. Mitchel, "Lykourgan Athens: 338-322", in *Lectures in Memory of Louise Taft Semple; 2nd Series, 1966-1970* (University of Cincinnati Classical Studies 2, Norman Okla. 1973) 163-214.

[21] On the initiative and cultural strategies of the urban elite in this period's revival of civic religious traditions, see S. Hotz, "Ritual Traditions in the Discourse of the Imperial Period", in *Ritual and Commemoration in the Graeco-Roman World*, ed. E. Stavrianopoulou (*Kernos* Suppl. 16, Liège 2006) 287-296 (with Augustan date for *IG* II^2 1035, p. 284); with concluding reference to the traditionalist statement in Athenaeus (14 632a-b): "There are men who do not forget the old ways". See also A. Chaniotis, "Negotiating Religion in the Cities of the Eastern Roman Provinces", *Kernos* 16 (2003) 82, for the revival of ancestral customs in the Roman period as occurring "at the initiative of individuals, usually educated members of the elite".

[22] As reviewed by Culley (note 1) 217-221, with date of ca. 10/9-2/1 B.C.; also cf. E. Kapetanopoulos, "Salamis and Julius Nikanor", *Hellenika* 33 (1981) 223-224. An Augustan date is accepted most recently in D.J. Geagan, "The Athenian Elite: Romanization, Resistance, and the Exercise of Power", in *The Romanization of Athens*, eds. M.C. Hoff and S.I. Rotroff (Oxbow Monograph 94, Oxford 1997) 30 n. 41; now also argued in G.C.R. Schmalz, *Augustan and Julio-Claudian Athens, A New Epigraphy and Prosopography* (Brill forthcoming) *s.v.* *IG* II^2 1035. For a post-Sullan date, see J. von Freeden, *OIKIA KURRHSTOU. Studien zum sogenannten Turm*

inscription easily solves this chronological puzzle. The chief religious official in charge of the restoration program, the *basileus* or "king-archon" Mantias (a member of the priestly Kleomenes-Mantias family of Marathon), can be recognized as the son of an early Augustan official, the *basileus* Dositheos.[23] Inheriting the family's proud Hellenistic tradition of priestly service as members of the venerable *genos* of the Kerykes, in the decade after Actium Dositheos held an important group of Eleusinian offices and priesthoods, including the *lithophoros* of the "Sacred Stone". In ca. 20/19 B.C. Dositheos joined with his fellow Kerykids in honoring the Eleusinian 'torch-bearer' (*dadouchos*) and cult-reformer Themistokles of Hagnous.[24] Mantias is also known as the father of the thesmothete official Kleomenes (II) of Marathon, whose tenure dates to the early 1st century A.D.[25] From the relative careers of these family members, Mantias' service as

---

der Winde in Athen (Archaeologica 29, Rome 1983) 157-160, on the slim basis of the problematic reference to the so-called Tower of the Winds (ll. 54-55). Even more dubious is the proposed Claudian date, based on a post-Augustan chronology for the career of G. Julius Nicanor (discussed further below): T.L. Shear Jr., "Athens: From City-State to Provincial Town", *Hesperia* 53 (1981) 265-267; derived in large part from considerations in E. Kapetanopoulos, "G. Julius Nikanor, *Neos Homeros kai Neos Themistokles*", *Riv.Fil.* (1976) 375-377, where an even later date of ca. 61-110 A.D. is canvassed. A date of ca. A.D. 150 was conventional up until the 1970s, based partly on the restoration of Lykomedes as the decree's eponymous archon (with that name better attested for the 2nd century A.D.): as in *Agora* III 176 under no. 579 (W.E. Wycherley, *The Athenian Agora*, III. *Literary and Epigraphic Testimonia* [Princeton 1957]); after the initial view in P. Graindor, *Chronologie des archontes athéniens sous l'empire* (Brussels 1922) 145-147; similarly in W.B. Dinsmoor, Sr., *The Archons of Athens in the Hellenistic Age* (Cambridge, MA 1931) 294.

[23] With Mantias' patronymic thus to be restored in *IG* II^2 1035 (ll. 12-13) as [Δωσιθέου]; *contra*, Culley (note 1) 219-220, with the restoration in *SEG* 26 (1976) no. 121 l. 13 [Κλεομένους], after Kirchner's incomplete family stemma under *IG* II^2 3488, constructed before the existence of Dositheos was attested; this Kleomenes is now the grandfather of Mantias. Cf. the tentative identification in *LPGN* II (*A Lexicon of Greek Personal Names* II, *Attica*, eds. M.J. Osborne and S. Byrne [Oxford 1994]) Μαντίας (3) and (5): with (5) as the son of Dositheos, and (3) the *basileus* as "? = (5)". Dosistheos as *basileus* in the early 20s B.C., during the archonship of Nikostratos: in *IG* II^2 1727 l. 4 (Δωσίθεος Κλεομένους Μ[αραθώνιος]); as read in E. Kapetanopoulos, "Attic Inscriptions: Notes and Nova Addenda", *ArchEphem* (1968) 177-178 no. 1, with new Augustan date (cf. *LPGN* II Δωσίθεος (11)). The prosopography of *IG* II^2 1727 is indicative of the early Augustan era: the epimelete Menekrates of Phlya served as a representative during the Lemnian disputes of ca. 20 B.C. (in *IG* II^2 1053 [+ 1052 + 1063] l. 4; now *BE* [1998] no. 168, as newly studied and dated in R.M. Kallet-Marx and R.S. Stroud, "Two Athenian Decrees Concerning Lemnos of the Late First Century B.C.", *Chiron* 27 [1997] 162-164, after the previous "Lemnian Decree" *IG* II^2 1051 + 1058, from the archonship of Apolexis [II] *Apellikôntos* of Oion); also, the epimelete Theorikos of Steiria is now dated to this period (in S.B. Aleshire, *Asklepios at Athens. Epigraphic and Prosopographic Essays on the Athenian Healing Cults* [Amsterdam 1991] 133 *s.v.*); so that the *dodekais* record in *F.Delphes* III.2 no. 64, from the archonship of Nikostratos, should now date to the very beginning of the principate. Unfortunately, the genealogical significance of this new evidence is not recognized in *Persons of Ancient Athens*, ed. J.S. Traill (Toronto 2003), where Mantias (no. 632575) remains the son of Kleomenes, as restored by Culley; Dositheos is rendered as two figures: the Kerykid priest (as no. 379245), and the *basileus* (as no. 379244, with Stirling Dow's tentative revised date of ca. 63/2 B.C. for *IG* II^2 1727).

[24] As recorded in *SEG* 30 (1980) no. 93 (ll. 15-18), from the archonship of Apolexis (II) *Apellikôntos* of Oion; see K. Clinton, *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries* [TAPS 64.3, Baltimore 1974] 98 *s.v.* On the date of this archonship, see now Kallet-Marx and Stroud (note 23) 178-181.

[25] Under the archon Polycharmos of Marathon, in *IG* II^2 1730 l. 13; see *LPGN* II Κλεομένης (13). Also, Kleomenes was the son-in-law of the Augustan *pyloros* Leukios of Piraeus, and father of the early 1st-century hearth-initiate Phileto (recorded in *IG* II^2 3529; with Clinton [note 9] 101 no. 13); for the father-in-law, see A.E. Raubitschek, "The Pyloroi of the Akropolis", *TAPA* 76 (1945) 105. See J. Kirchner, *Prosopographia Attica* (Berlin 1901-1903) no. 9668.

archon *basileus* can be firmly assigned to the last decade of the 1st century B.C. His participation therefore confirms a mid-Augustan date for the restoration decree. There is also the decree's hoplite general, Metrodoros of Phyle, to consider. Since Metrodoros' eponymous archonship would have to date after 11/10 B.C.,[26] his subsequent generalship is therefore probably best placed (at the earliest) sometime around the middle of the last decade of the 1st century B.C. Finally, the eponymous archon "[- -]komedês" is best restored as [Ni]komedês; and likely identified with the contemporary Nikomedes family from the influential deme of Oion, whose senior representative is attested in two Leontid tribal catalogues of comparable date to the restoration decree.[27]

Among the various circumstantial arguments for the decree's Augustan date, the most influential remains the perceived connection between the work of restoration on the island of Salamis and the famous Salamis benefaction of the Syrian poet G. Julius Nikanor, who was consequently hailed as the "New Themistokles".[28] Yet it is evident that Nikanor's activities occurred a decade or so after the decree, so that benefactor's interest in Salamis was, if anything, inspired by the public attention drawn to the island by the work of restoration there.[29] While Nikanor is usually credited with somehow buying the

---

[26] The likely date of the final preserved entry in *IG* II^2 1713 Col. IV (l. 31), recording the archonship of Theophilos (probably of Besa); Col. IV represents the archon-years 17/16-11/10 B.C., while the archonships previous to that record are generally accounted for (e.g., from ca. 22 B.C., those of Diotimos of Halai, Apolexis II, Areios of Paiania, Demeas, and Apolexis III). The *strategos* Metrodoros is otherwise unknown (see T. C. Sarikakis, *The Hoplite General in Athens* [Ares Press, Chicago 1976] 26 and 70-71); a possible grandson may be found in the Claudian archon Metrodoros (cited eponymously in *IG* II^2 1973).

[27] In *IG* II^2 2461 l. 24 and 2462 l. 7 (= *LPGN* II Νικομήδης 9); for their date and character, see S. Dow, "*Catalogi Generis Incerti IG* II^2 2364-2489. A Check-List", *AncW* 8 (1983) 104. Thus *IG* II^2 1035 l. 30 can be restored as [ἐν τῶι ἐπὶ Νι]κομήδους ἄρχοντο[ς] (the alternate genitive ending, Νικομήδου, is used in the tribal catalogues). Attic names taking the form "[-]komedes" are restricted to Lycomedes and Nikomedes: this fact suggested to Johannes Kirchner (*apud IG* II^2 1035) the restoration Λυ]κομήδους; a rather common name in Athens from the 5th to 3rd centuries B.C., but not attested for the Augustan period (and only once in the Julio-Claudian era, as a patronymic in *IG* II^2 1945 l. 94 = *LPGN* II Λυκομήδης 19). The limited onomastic choice is also recognized in Dinsmoor Sr. (note 22) 294, where the alternate restoration Νι]κομήδους is recognized. The only other possible candidate known to this author is Nikomedes (*neoteros*) of Melite (in *IG* II^2 4711, "s. I a."); the name is also found in a family from Pambotadai, last attested in the early 1st century B.C. (as the father of an ephebe in *IG* II^2 1039 l. 77). A likely older brother (or cousin) of the probable archon appears in the earlier tribal list (*IG* II^2 2461 l. 20). For other instances in which names ending in -ης appear inconsistently under both possible genitive cases, cf. for example, the inscriptions relating to the late Julio-Claudian official Kallikratides (VI) of Trikorynthos: as archon in *IG* II^2 2995, [Καλλ]ικρατί|δου; as *strategos* in *IG* II^2 1946, [Κ]αλλικρατίδους.

[28] For the most recent overview, see C. Habicht, "Salamis in der Zeit nach Sulla", *ZPE* 111 (1996) 79-87 (esp. p. 85). The public acclaim, which was combined with the simultaneous award of the heroic epithet of the "New Homer", is recorded in the honorific decree to Nikanor in *IG* II^2 1069 (now *Agora* XVI no. 337 [A. G. Woodhead, *The Athenian Agora*, XVI. *Inscriptions: The Decrees* (Princeton 1997)]; also, see *BE* [1999] no. 211), granted for his generous liturgical service as *agonothetes* of the 'Games of the *Sebastoi*' (Σεβαστῶν ἀ[γώνων], l. 7); dating to the archonship of G. Julius Lakon of Sparta. Nikanor was also awarded with four honorific statues, which were inscribed with his honorific epithets (preserved in *IG* II^2 3785-3789); for the likely artistic pretensions signified in the "New Homer" title, see originally K. Keil, "Zum Corpus Inscriptionum Graecarum", *RhM* 18 (1863) 59-60, with Augustan date for Nikanor's career.

[29] Dated to the late Augustan period in P. Graindor, *Athènes sous Auguste* (Cairo 1927) 92; with the archonship of Lakon dated to ca. A.D. 4 in P. Cartledge and A.J. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of Two Cities* (Routledge 1989) 101; also, general Augustan date for Nikanor's career in, for example, C.P. Jones, "Three Foreigners in Attica", *Phoenix* 32 (1978) 227-228. The honorific decree *IG* II^2 1069 should

entire island of Salamis, it is far more likely that his acquisition consisted of the purchase of extensive parcels of agricultural properties.[30] According to the preserved charter of Nikanor's settlement, the real estate entailed was not gifted outright to Athens, but was instead established as an unusual *synktêsis*, a "joint-foundation" or "co-ownership." This formal agreement, which by the Flavian would be annulled through Roman intervention (when the properties were transferred to the *ager publicus* of Rome), provided for the tariff-free importation of Salamis produce to the Piraeus and Eleusis, as well as the availability of rental properties on the island.[31]

The Athenian restoration program evidently culminated from recent reform legislation, which can now be placed in the earlier Augustan period. In establishing the basic framework for Metrodoros' duties in supervising the program, the surviving inscription refers to "previous decrees" which had already addressed the condition of certain Attic "shrines and precincts." These sites, which were presently being restored, were to be set-aside immediately by Metrodoros for the purpose of "[making sacrifices] and honors [to the gods and heroes]."[32] It would appear that these previous efforts were aimed at the more significant or venerable of the city's sacred properties, in particular the landholdings of Demeter and Kore at Eleusis. At the end of the enabling decree Eleusis is addressed in regard to the free use of certain marginal lands belonging to Demeter and Kore, and penalties for transgressing their sacred boundaries.[33] Following this statement is an unusual reference to the offering of "First Fruits", perhaps defining

---

point to the years A.D. 4-14: first in the likely restoration of its invocation to both Augustus and Tiberius as "Caesar" (line 1, Ἀγαθῆι τύχηι τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος ϙ[αὶ Τιβερίου Καίσαρος]); and secondly in the fact that Nikanor's imperial festival was held in honor of the *Sebastoi*, rather than simply the *Sebastos* Augustus. See, more fully, in G.C.R. Schmalz, "Euergetism, Memory, and Cultural Dissonance in the Athenian Career of G. Julius Nicanor, 'the New Homer'" (in preparation). As another consideration to put aside, the common reference to Strabo (9.1.10 [C394]) as evidence that Salamis did not belong to Athens in the Augustan period, so that the restoration decree must be either pre- or post-Augustan in date, is unwarranted: no contemporary significance is intended in his brief history of Salamis, where Strabo simply contrasts the long historical status of the island (καὶ νῦν μέν) as Athenian territory with its original status (δέ) as an independent territory, fought over by Athens and Megara; for Strabo's characteristic use of the μέν-δέ construction for such broad temporal contrasts, see S. Pothecary, "The Expression 'Our Times' in Strabo's Geography", *CP* 92 (1997) 237-238. There is otherwise no record of the city's loss of the island in the Augustan (or any other) period: Augustus' well-recorded Athenian settlement of 21 B.C. (Dio 54.7.1-4) only affected the status of Aegina and Euboea, which were not proper territories of Athens; see G. C.R. Schmalz, "Athens, Augustus, and the Settlement of 21 B.C.", *GRBS* 37 (1996) 382-389.

[30] Owing to an overly literal reading of the polemical, and no doubt exaggerated, criticism in Dio Chrysostom, *Rhodian Oration* (31) 116: ὃς αὐτοῖς (i.e., for the Athenians) καὶ τὴν Σαλαμῖνα ἐωνήσατο. The purchase or award of entire territories, such as islands, was more the habit and prerogative of Hellenistic kings and Roman dynasts; such as in the case of the island of Aegina, which was bought by Attalos I of Pergamon, and two centuries later awarded to Athens by Marcus Antonius.

[31] The charter is preserved in the "Salamis Statutes" *IG* II^2 1119 (now *Agora* XVI no. 337) and (as an Eleusinian copy) *IG* II^2 1086 (+ *ArchEphem* [1895] 121 no. 34). The Athenian copy is revised and thoroughly studied, as summarized above, in S. Follet, "Iulius Nicanor et le statut de Salamine (*IG* II^2, 1119 complété = *Agora* XVI, 337)", in *L'Hellénism d'Époque Romaine*, ed. S. Follet (Paris 2004) 139-170: new text (pp. 142-143); *synktêsis* (pp. 140 and 153-154); importation and lease-use, which were to remain in effect after the foundation's transfer to the Roman *ager publicus* (pp. 155-156).

[32] *SEG* 26 (1976) no. 121 l. 7; with commentary in Culley (note 2) 284.

[33] *SEG* 26 (1976) no. 121 ll. 20-22: "The public lands and public | [*eschatia* - - -] of Demeter and Kore [are to be left free (?)] to all; but if anyone has transgressed the sacred boundaries and encroached upon | [the sacred land (?) - - - - -] for the repair of the sanctuary in Eleusis... ."

the form those particular penalties were to take: "rendering her tithe (*aparche*) from the first-fruits to the goddess." The Athenian custom of dedicating a portion of the annual grain harvest to Demeter and Kore dates back to the Classical period, when it was used in part to promote the panhellenic claims of imperial Athens as the birthplace of Greek civilization; but is unheard of after the end of the 4th century B.C. This ancient custom makes its only other post-Classical appearance in the 2nd century A.D., during the Hadrianic "renaissance" of Eleusis, when the newly founded Panhellenic League took a special interest in the sanctuary.[34]

In the same context it is worth observing that contemporary with the restoration decree another venerable Eleusinian rite was revived. At least by the 4th century B.C. it was customary for the most notable of the married Athenian elite to offer a *theoxenia* or "guest-party" in honor of Ploutos, the god of abundance. Toward the end of the 1st century B.C. the Eleusinian hierophant, perhaps Menekleides of Kydathenaia, invited a group of such married men to furnish a special banquet-couch and cult-table for Ploutos, "in accordance with the oracle of the god (Apollo)."[35] This evocative ritual, which presumably took place near the Agora in the City Eleusinion, appears as a careful revival of a Lykourgan innovation, and is indicative of the heightened prosperity of that age.[36] In effect, therefore, this Augustan revival proclaimed the emergence of a bright, new generation of civic-minded Athenians, emblematic of local aspirations inspired by the *pax Augusta* in the middle years of the Augustan principate. The happy note of family and civic prosperity is underlined (with perhaps a hint of "oligarchization") by the emphasis given in the surviving inscription to notable pairs of brothers and cousins. Hence the imperial priest Pammenes of Marathon and his younger brother Zenon appear together with their adopted cousins, the similarly prominent brothers Diotimos and Theophilos of Halai.[37]

Also at Eleusis the great and venerable Mysteries of Demeter and Kore were revitalized in the early Augustan period. Under the inspiring leadership of the Eleusinian *dadouchos* Themistokles of Hagnous, the "awesomeness (*ekplexis*) and reverence of the rites" were markedly enlivened, presumably in relation to the profound moment of the torch-lit summoning of Kore. As the most prominent member of the Kerykes Themistokles also worked steadfastly to "recover" the ancestral customs and privileges (*patria*) of his *genos*, which claimed a total of six priesthoods.[38] One element of

---

[34] See K. Clinton, "Hadrian's Contribution to the Renaissance of Eleusis", in *The Greek Renaissance in the Roman Empire*, eds. S. Walker and A. Cameron (*BICS* Suppl. 55, London 1989) 57; an administrative role for the league is therein suggested. Cf. the contemporary dedications *IG* II^2 2956 and 2957, made from the proceeds of the "First Fruits".

[35] Recorded in the twin monuments *IG* II^2 2464 (Athens) and *IG* II^2 1935 (Eleusis), with Kirchner's date retained; on the latter's identification, see Dow (note 27) 104, with earlier references. For the hierophant Menekleides (known from *IG* II^2 3512), see Clinton (note 24) 28 no. 13.

[36] Cf. Humphreys (note 20) 206, with n. 28 (evidence in *IG* II^2 1933 and 1934). Cf. also Clinton (note 24) 29; also, *idem*, *Myth and Cult: The Iconography of the Eleusinian Mysteries* (Athens 1992) 18-22 on the nature of the ritual.

[37] Between them they held no less than three archonships and two hoplite generalships. Also appearing together are two cousins of the active Kallikratides/Syndromos family of Steiria (*IG* II^2 2464 ll. 8-9): the *strategos* Kallicratides (V) and Oinophilos (II). Cf. Aleshire (note 23) 135, under no. 8.

[38] For all his efforts Themistokles was honored in grandiose fashion by the twenty-two-member committee of the *hymnagogoi* of the Kerykes, as attested in *SEG* 30 (1980) no. 93, from the archonship of

the newly asserted Kerykid *patria* may well have been the article of sacred law concerning the proper ritual cleansing of suppliants. In the same years further prominence was awarded to Themistokles and the Eleusinian Mysteries in the double-initiation of Augustus, which would have been personally conducted by the *dadouchos*.[39] The reforms of Themistokles were evidently authoritarian enough in their privileging of the Kerykes to provoke a conflict with the rival Eleusinian *genos* of the Eumolpidai, which became so heated as to require the intervention and arbitration of the initiated emperor himself. The "genetic" antagonism may have been further exacerbated by the fact that Themistokles also held the important priesthood of Poseidon-Erechtheus on the Acropolis, in which capacity he sought to re-organize the cult by somehow "setting it in order". Perhaps the *dadouchos* sought to consolidate the religious authority of the Kerykes and the Eteoboutadai, the *genos* that administered the Poseidon cult. Altogether the cult initiatives of Themistokles are thought to mark a "significant archaizing movement in Augustan Athens", in the sense that they sought to restore the elite, pre-Kleisthenic authority of the city's aristocratic *genê* and their religious autonomy and privileges.[40]

As priest of Poseidon-Erechtheus, Themistokles of Hagnous would also have been involved in the extensive repairs that were carried out on the Erechtheion at the very beginning of the principate, when a fire severely damaged the interior of the temple. The western portion of the Erechtheion, with its shrines of Poseidon and Boutes, were particularly injured, necessitating an extensive rebuilding of the north porch and inspiring a newly windowed design for the west façade.[41] There was evidently imperial interest in this project, for casts were made from the temple's Ionic capitals and also the famous Caryatid sculptures to serve as models for elements in the Forum of Augustus at

---

Apolexis (II) of Oion (ca. 20 B.C.); studied in Clinton (note 24) 50-54; on the Kerykid priesthoods recorded, see also P. Roussel, "Un nouveau document concernant le *génos* des Céryces", *Mélanges Bidez. Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales* 2 (1934) 819-834 (pp. 822-827). The decree is republished in K. Clinton, *Eleusis, The Inscriptions on Stone: Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme* (Archaeological Society at Athens 236, Athens 2005) 297-300 no. 300.

[39] As recorded in Dio Cassius 51.4.1, with the emperor's second initiation (the *epopteia*) occurring in 19 B.C. (54.9.10); for the complex question of Augustus' two degrees of initiation, see R. Bernhardt, "Athen, Augustus und die eleusinische Mysterien", *AthMitt* 90 (1975) 233-237. The ritual cleansing regulation is recorded in an Augustan context in Athenaeus 9.410a; treated within the context of Themistokles' reforms in J.H. Oliver, *The Athenian Expounders of the Sacred and Ancestral Law* (Baltimore 1950) 50 note 31.

[40] Thus S. Aleshire, "Archaism and the Athenian Religious Reform of 21 B.C.", *AJA* 99 (1995) 349 (abstract). Themistokles' reforms of the Poseidon cult are recorded, vaguely, in Plutarch, *Moralia* 843C; with Themistokles' priesthood owed to his marriage to the Eteoboutad Nikostrata, whose ancestors had once monopolized the priesthood of Poseidon-Erechtheus. Conflict and imperial arbitration: Plutarch, *Numa* 9.8; also alluded to in Dio Chrysostom, *Or.* 31.121. For the analysis offered above, see also S. Aleshire "The Demos and the Priests: The Selection of Sacred Officials at Athens from Cleisthenes to Augustus", in *Ritual, Finance, Politics: Athenian Democratic Accounts, Presented to David Lewis*, eds. R. Osborne and S. Hornblower (Oxford 1994) 331 note 29.

[41] See M. Korres, "The History of the Acropolis Monuments", *Acropolis Restoration. The CCAM Interventions* (London 1994) 48, with early Augustan date for both the fire and the repairs; the architect is also credited with the construction of the Temple of Roma and Augustus on the Akropolis, which was probably dedicated in 19 B.C., during the emperor's final visit to the city. The repairs resulted in a number of disused epistyle blocks, which were often recycled to serve as statue bases (e.g., for Queen Glaphyra in *IG* II^2 3437/3438, as studied in N. Kokkinos, "Re-Assembling the Inscription of Glaphyra from Athens", *ZPE* 68 [1987] 288-290).

Rome, whose construction began in 20 B.C.[42] The work on the Erechtheion would appear to have affected the adjoining shrine of Kekrops, whose *temenos* wall was restored in the Roman period. Certainly the Attic *genos* that traditionally administered the cult, the Amynandridai, experienced a significant revival in the very same years. Thanks to the "unstinting *philanthropia*" of a prominent official within the *genos*, the ancestral customs and privileges of the Amynandridai were reasserted and its membership was rejuvenated.[43]

A reinvigorated sense of public spirit also brought about a revival of cult traditions that were associated with the political institutions of the city. Thus resumed by traditionally minded officers of the council were the customary ritual observances of the Athenian Boule, which featured the traditional sacrificial offerings (to the "good counsel" deities Zeus, Athena, and Hestia Boulaia) and formal prytany processions.[44] While the fabric of the Bouleuterion itself remained unchanged, the modest appearance of the adjoining complex of the Prytanikon or "Tholos" was considerably enhanced in appropriately classicizing fashion. The building program provided an impressive entranceway into the courtyard of the complex in the form of a Doric propylon, within a new enclosure wall, and gave a rather charming "face-lift" to the façade of the Tholos in the addition of a small porch in the Ionic order; the new furnishings also included a fountain and a monumental exedra.[45] The restoration decree may itself have given some attention to the Agora in the refurbishment of civic shrine of the "Hero Strategos," if this is to be identified with the ancient Strategeion in the far southwest corner of the Agora.[46]

Not neglected in the period's revitalization efforts was the "Old Agora" of Athens, situated below the eastern slope of the Akropolis. In that hallowed location the venerable Prytaneion, the office of the board of archons and the setting for the city's public hearth

---

[42] B. Wesenberg, "Augustusforum und Akropolis", *JDAI* 99 (1984) 161-185.

[43] As recorded in *SEG* 30 (1980) no. 99, the honorific decree awarded by the *genos* to its benefactor (name and position lost); see also the new membership list of the Amynandridai in *IG* II^2 2338. Particularly active among the *gennetai* were the archon of 19/18 B.C., Areios of Paiania, and the priest of the eponymous Kekrops, Ariston of Athmonon (also known in *Agora* XV no. 292b ll. 36-42 [B.D. Benjamin and J.S. Traill, *The Athenian Agora*, XV. *The Athenian Councilors* (Princeton 1974)] = *SEG* 28 [1978] no. 161). The surviving membership list was evidently only inscribed in a later period, when it served as the cap-stone of the southern entrance-way into Kekropeion; reconstructed in J.M. Paton, *The Erechtheum* (Cambridge, MA 1927) 127-137, with fig. 84.

[44] As attested in the special posthumous honors awarded to the generous prytany treasurer in *Agora* XV no. 295 ll. 4-6; from *SEG* 25 (1971) no. 134 (= *Hesp.* 37 [1968] 278-279 no. 16, ed. B. D. Meritt). Such observances to the deities of "good counsel" are last attested in the 50s B.C.; in *Hesperia* 12 (1943) 63-64 nos. 16 and 17 (no. 16 now *SEG* 33 [1983] no. 198). In the reign of Tiberius, the dowager empress Livia (as Julia Sebaste) would be honored as Hestia Boulaia: *SEG* 22 (1967) no. 152; as restored in Schmalz (note 22) under no. 135.

[45] H.A. Thompson, *The Tholos of Athens and its Predeecessors* (*Hesperia* Suppl. 4 Princeton 1940) 56-57, 87-88, 119-121, and 136; see also briefly in *Agora* XIV 46 (H.A. Thompson and R.E. Wycherley, *The Athenian Agora*, XIV. *The Agora of Athens: The History, Shape and Uses of an Ancient City Center* [Princeton 1972]). A date for the building project in the years immediately after ca. 20/19 B.C. is indicated by the discovery of a small assemblage of final-issue Athenian "New Style" (IVD) coinage, which has been connected with the imperial visit of 19 B.C.; see J.H. Kroll, "Two Hoards of Athenian Bronze Coins", *ArchDelt* 27 (1972) 100-101.

[46] Cited in *SEG* 26 (1976) no. 121 l. 53, as possibly identified with the Agora's Strategeion; cf. Wycherley (note 3) 290-291; also, D. J. Geagan, "Roman Athens: Some Aspects of Life and Culture I. 86 B.C.-A.D. 267", *ANRW* 2.17.1, eds. H. Temporini and W. Haase (Berlin 1979) 381.

of Hestia, was restored in some measure in this period. This restoration work evidently inspired the dedication of a new series of commemorated plaques by the city's board of archons; and by the later Augustan period the Prytaneion was again a popular setting for the display of honorific statues awarded to civic benefactors, including the rededicated images of Miltiades and Themistokles.[47] Meanwhile on the south slope of the Akropolis, the rejuvenated health of Athens is also veritably reflected in the new prominence enjoyed by the City Asklepieion, following the construction of a new stoa for the sanctuary (dedicated to Augustus, as well as Asklepios and Hygeia). Soon after ca. 20 B.C. the cult's annual priesthood was transformed into a life-long office.[48] The Asklepieion, in its proximity to the Theater of Dionysos, would remain an elite setting for commemorative dedications into the 2nd century A.D.[49]

From this period there is even a rare record of the city's celebration of its three principal civic festivals, the Panathenaia, the City Dionysia, and the Eleusinia.[50] The City Dionysia is also attested from the early 20s B.C., when the prize-winning poet, Thrasykles (III) of Lakiadai, received public acclaim at Delphi.[51] This poet also participated in the lavish new staging of the ancient Pythian procession to Delphi, referred to in the surviving records as the *Dodekais*. Established in the first years of the principate and sponsored by the Athenian priest of Pythian Apollo, Eukles of Marathon, this *theoria* would appear to have been a "scaled-down" version of the old *Pythaides* (last attested some twenty years previously). The *Dodekais* was held on at least five occasions during the course of just over a decade.[52] Significantly enough, these Delphic celebrations

---

[47] As reflected in the dedication *IG* II^2 2877, offered by the *epimeletes* of the prytaneion (Theophilos of Halai); on the significance of the inscription, see G.C.R. Schmalz, "The Athenian Prytaneion Discovered?", *Hesperia* 75 (2006) 73-75 (and pp. 69-70 for the archon-lists). Statues of Roman-era benefactors: Pausanias (1.18.3), where the statues of Themistocles and Miltiades are described as having had their titles "changed to a Roman and a Thracian"; the former statue may well have been rededicated to G. Julius Nikanor, as the "New Themistokles", as suggested in L. Robert, "Deux poètes grecs à l'époque impériale", in *Stele: Tomos eis Mnemen for Nikolaou Kontoleontos*, ed. V. Labrinoudakes (Athens 1977) 15 note 46 (and earlier in *BE* [1962] 137).

[48] Life-long priesthood: Aleshire (note 23) 129 and 132. Stoa dedication in *IG* II^2 3176; with remains published in F. Versakis, "Ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀσκληπείου", *ArchEphem* (1908) 277-280; also, *idem*, "Τοῦ Ἀθήνησιν Ἀσκληπείου οἰκήματα", *ArchEphem* (1913) 69-70. Subsequent monumental dedications: cf. *IG* II^2 4308 and 3181 (latter a dedication to Tiberius as "Caesar"). The sanctuary had received extensive repairs in the third quarter of the 1st century B.C., as carried out in the priesthoods of Socrates and Diokles of Kephisia, as recorded in *IG* II^2 4464 and 1046, respectively; with building-dedication *IG* II^2 3174, as re-dated in S. Follet, "Contribution à la chronologie attique du premier siècle de notre ère", in *The Greek Renaissance*, eds. S. Walker and A. Cameron (*BICS* Suppl. 55, London 1989) 43-44 (with notice in *SEG* 39 [1989] no. 212).

[49] See D.J. Geagan, "The Serapion Monument and the Quest for Status in Roman Athens", *ZPE* 85 (1991) esp. 154-155.

[50] In the ephebic inscription *IG* II^2 1040 (+ 1051 = *SEG* 22 [1967] no. 111), from the archonship of Apolexis (II) *Apellikôntos* of Oion (ca. 20 B.C.); for the revised date, see Kallet-Marx and Stroud (note 23) 178-181; also, D.J. Geagan, "The Third Hoplite Generalship of Antipatros of Phlya", *AJP* 100 (1979) 66-67.

[51] Honored in *F.Delphes* III.2 no. 67 (= *Syll.*^{3} 772); in response to the poet's symbolic gift of his victory crown to the Delphians.

[52] The records of these celebrations were inscribed on the south wall of the Treasury of the Athenians at Delphi, in *F.Delphes* III.2 nos. 59-64; initially published and studied in G. Colin, "Inscriptions de Delphes: la Théorie athénienne à Delphes", *BCH* 30 (1906) 306-321; see also Graindor (note 29) 139-147. The chronological span of the *dodekais* was evidently much shorter than conventionally understood, lasting only

represent a rare point of religious continuity between the pre- and post-Actian eras, for Eukles of Marathon had sponsored two similar *theoria* at Delphi in the 30s B.C., for the Pythia festival of 38/37 B.C. and perhaps that of 34/33 B.C.[53]

Perhaps the most dramatic cult measure of the period remains the city's decision to transfer to the Agora the Persian-Wars cult of Ares and Athena Areia in the deme of Acharnai. A suitably impressive shrine for the newly centralized cult was found in the abandoned 5th-century temple of Athena Pallenis, which was transported from the deme of Pallene (modern Stavros) and carefully re-erected on the north side of the Agora, directly below its "sister-temple" the Hephaisteion.[54] A new entablature and roof were provided by salvaging the requisite material from the equally defunct temple of Poseidon at Sounion, one of the true gems of Classical Athenian architecture.[55] In the Lykourgan period the Persian-Wars symbolism of Acharnian Ares had been cultivated enough for the cult to become a civic concern in regard to the religious life of the city's ephebic corps, as reflected in the grand new altar that was jointly consecrated in the sanctuary by the deme and the city. This 4th-century altar would appear to have been transplanted to the Agora together with the cult.[56] Hence one of the principal functions of the new Agora cult must have been its inclusion in the ritual tour of the city's *ephebeia*. Importantly, the setting of the temple, at the turn of the Panathenaic Way, had long served as rather

---

from ca. 30/29-17/16 B.C., for the "late" records are earlier than supposed: that in *F.Delphes* III.2 no. 64 should belong to the early Augustan archonship of Nikostratos (rather than a spurious son; cf. *IG* II^2 1727, as redated in J.S. Traill, "Greek Inscriptions from the Athenian Agora", *Hesperia* 47 [1978] 294, under line 30); that from the archonship of Apolexis (III) *Philokratous* of Oion (in *F.Delphes* III.2 no. 63) should date to shortly after 20 B.C. (cf. Kallet-Marx and Stroud [note 23] 179); and the *dodekais* dated to 11/10 B.C. actually belongs to the 20s B.C. (the *floruit* of the eponymous archon Theophilos of Halai in *F.Delphes* III.2 no. 62, who should be distinguished from the archon Theophilos of 11/10 B.C., as attested in *IG* II^2 1713 l. 31 [probably instead Theophilos of Besa]). A shorter chronology is also preferable in view of the consistent participation throughout of the same chief religious officials; such continuity would be unlikely over the course of four decades, as the conventional chronology has it.

[53] See Colin (note 52) 303-305 no. 55 (*theoria* I of 38/37 B.C.), coinciding with the Athenian residence of Marcus Antonius and Octavia, and 305-306 no. 56 (*theoria* II, dated to 32/1 B.C.).

[54] As identified through the testimony of Pausanias (1.8.4); evaluated in E. Vanderpool, "The Route of Pausanias in the Athenian Agora", *Hesperia* 18 (1949) 132. For the original location and identity of the temple, recently discovered in modern village of Stavros, see M. Korres, "Από τον Σταυρό στην Αγορά", *Horos* 10-12 (1992-1998) 83-104; with a nice catalogue entry in H.R. Goette, *Athens, Attica and the Megarid. An Archaeological Guide* (London and New York 2001) 81. For the temple's original setting, see also H.R. Goette, "Athena Pallenis und ihre Beziehungen zu Akropolis von Athens", in *Kult und Kultbauten auf der Akropolis. Internationales Symposion Berlin vom 7. bis 9. Juli 1995 in Berlin*, ed. W. Hoepfner (Berlin 1997) esp. 119-126 (also published in *Horos* 10-12 [1992-1998] 105-118). The connection between the cult of Ares at Acharnai and the Persian Wars is reflected in the so-called Oath of Plataea, an inscribed copy of which was dedicated in the Ares sanctuary by the cult's priest; see P. Siewert, "The Ephebic Oath in Fifth-Century Athens", *JHS* 97 (1977) 102-111; see also W.R. Conner, "'Sacred' and 'Secular': Ἱερὰ καὶ ὅσια and the Classical Athenian Concept of the State", *Ancient Society* 19 (1988) 168.

[55] For the Ares temple and its historical setting, see H.A. Thompson, "Athens Faces Adversity", *Hesperia* 50 (1981) 352-353. The temple's remains, including its altar, are published in W.B. Dinsmoor Sr., "The Temple of Ares at Athens", *Hesperia* 9 (1940) 1-52; with repairs made from the Poseidon temple, in W.B. Dinsmoor Jr., "The Temple of Poseidon: A Missing Sima and Other Matters", *AJA* 78 (1974) 233-237.

[56] See K.J. Hartswick, "The Ares Borghese Reconsidered", *Revue Archéologique* (N.S.) 10 (1990) 262-263. The epigraphic evidence for the Lykourgan altar is treated in L. Robert, *Études Épigraphiques et Philologiques* (Paris 1938) 293-295; two separate altars are attributed in G. Daux, "Deux stèles d'Acharnes", in *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, ed. F. Kontoglou (Athens 1965) 78-84.

hallowed ground, as the site of the cult monument of the "Tyrannicides" Harmodios and Aristogeiton (both the original statues by Antenor, recovered in Alexander's conquest of Persia, and the copies of Kritias). The cult of Harmodios and Aristogeiton is, incidentally, relevant to the work of the restoration decree: in the Augustan period it was associated with Delphic consultations concerning the agricultural exploitation of the sacred plain of Thria, neighboring Eleusis.[57] According to Pausanias a statue of Ares by Alkamenes was placed in the new sanctuary, together with one of Athena (also statues of Aphrodite and Enyo). A deliberate air of cultural venerability was given to the cult in the cluster of historic statues that stood around the new sanctuary, including images of Theseus and Demosthenes.[58] It may well be that the Ares cult in the Agora was integrated into two festivals commemorative of the Persian Wars, the *Charisteria* for Artemis Agrotera and the *Boedromia* for Apollo; both featured sacrificial offerings to Ares, as supervised by the city's polemarch, and included the participation of the ephebic corps after their 'Plataean' oath.[59]

Inspiration for the siting of the Ares temple was also likely drawn from the grand odeion that Marcus Agrippa built for the Athenians on the southern flank of the Agora during his Eastern *imperium* (16-13 B.C.).[60] The two structures combined in a deliberate formal relationship, as well as a stylistic and historical contrast, to fill the center of the Agora as a new cultural center.[61] Although it has very much become the fashion to characterize the "monumentalization" of the Athenian Agora in this period as an architectural process of "Romanization",[62] an essential Hellenistic ideal of civic prosperity is as likely at issue: materially reflected in the *eueteria* or "good condition" of a town's public center, as embodied in the concept of "an agora full of good things (*agatha*)".[63]

The ancient Acharnian involvement in the cult of Athena Pallenis (as ritual *parasites*) presumably helped to influence the selection of the Pellene temple, which remained dedicated to Athena as well as Ares.[64] The new Agora cult was evidently

---

[57] See Graindor (note 29) 147; initially in *idem*, *Album d'Inscriptions Attiques d'Époque Impériale* (Ghent 1924) 14 no. 7.

[58] Pausanias 1.8.4-5: around "the temple stand images of Heracles, Theseus, Apollo binding his hair with a fillet, and statues of Calades, who it is said framed laws for the Athenians, and of Pindar, the statue being one of the rewards the Athenians gave him for praising them in an ode".

[59] For the *Charisteria* (on 6 Boedromion), see Plutarch, *Moralia* 862a; with reconstruction of rites in E. Simon, *The Festivals of Attica. An Archaeological Commentary* (Madison 1983) 82-83. *Boedromia* (7 Boedromion): [Aristotle], *AthPol* 58.1, and Plutarch, *Camillus* 19.6; for its possible association with the Ares cult, see N.D. Robertson, "The Ritual Background of the Erysichthon Story", *AJP* 105 (1984) 392-393.

[60] Published in magisterial fashion in H.A. Thompson, "The Odeion in the Athenian Agora", *Hesperia* 19 (1950) 31-141; succinctly treated in *Agora* XIV 112-114.

[61] Hence the conventional date of ca. 15-10 B.C. for the dedication of the Ares Temple; see *Agora* XIV 162. It is not impossible, however, that the Ares temple was actually erected before the Odeion of Agrippa.

[62] With Athens as a civic monument to be annexed by Rome: S. Alcock, *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece* (Cambridge 1993) 196-197; while in Shear Jr. (note 22) 361-362 the Agora is portrayed as exhibiting a "museum quality", with Agrippa's Odeion as "a monument to a city where sophists and philosophers had replaced generals and orators as the most notable citizens".

[63] See R. Parker, *Athenian Religion. A History* (Oxford 1996) 356, with note 3.

[64] As part of the religious *koinon* that administered the Pallene cult; see R. Schlaifer, "The Cult of Athena Pallenis (Athenaeus VI 234-235)", *HSCP* 54 (1943) 35-67; for the *koinon*, cf. also *idem*, "The Attic

administered by the *koinon* of Acharnai, perhaps a contemporary institution, which upon the consecration of the sanctuary (or soon thereafter) dedicated a thank-offering to both Ares and the emperor Augustus.[65] This dedication has naturally suggested to scholars that the new cult was created to resonate with the recent Persian-Wars propaganda that the princeps had carefully generated around his diplomatic triumph over the kingdom of Parthia in 20 B.C. [66] Achieved under the divine favor of Mars the "Avenger" (Ultor), this event was celebrated throughout the Greek world as a "victory" over the barbarian east.[67] In Athens the imperial achievement was appropriately commemorated within the city's cultural experience of the ancient Persian Wars, in the dedication of a temple to the goddess Roma and the emperor Augustus on the Acropolis sited in front of the greatest of all Persian War monuments, the Parthenon.[68] Visiting Athens in the summer of 19 B.C. the emperor evidently reciprocated in the same historical vein by dedicating an elaborate victory tripod in the city's great sanctuary of Zeus Olympios. This marble and bronze monument featured statues of bound Parthians as tripod-legs.[69] To

---

Association of the ΜΕΣΟΓΕΙΟΙ", *CP* 39 (1944) 23. The Pallene sanctuary is otherwise known from Hesychius, *s.v.* Παρθένου Παλληνίδος· ἱερὸν … ἐν Παλληνίδι.

[65] Preserved in *IG* II^2 2953; recording two "temple-keepers" (*zakoroi*) as well as the priest of the new cult. Most recently on the dedication, see A.J. Spawforth, "The Early Reception of the Imperial Cult in Athens: Problems and Ambiguities", in *The Romanization of Athens*, eds. M.C. Hoff and S.I. Rotroff (Oxbow Monograph 94, Oxford 1997) 186-188; with notice in *AE* (1998) 1266.

[66] The perceived imperial connection was first made in R.E. Raubitschek, "Epigraphical Notes on Julius Caesar", *JRS* 44 (1954) 75; most recently, see T. Schäfer, "Spolia et signa. Baupolitik und Reichskultur nach dem Parthererfolg des Augustus", *Nachrichten der Göttinger Akademie der Wissenschaften* 2 (1998) 46-123; with the Ares temple attributed as a benefaction of Augustus. Previously, scholars have frequently drawn a connection between the new cult and the Parthian campaign of Gaius Caesar, which Augustus promoted as a 'sequel' to his own achievement, with the young prince cast in the role of Mars Ultor: for Gaius was proclaimed the "New Ares" during his visit to the city in 1 B.C. (as recorded in his statue-base, in *IG* II^2 3250; with improved transcription in *SEG* 21 [1965] no. 702). Thus G.W. Bowersock, "Augustus and the East: The Problem of Succession", in *Caesar Augustus. Seven Aspects*, eds. F. Millar and E. Segal (Oxford 1984) 175-179, as orchestrated by G. Julius Nikanor; while in Hartswick (note 56) 268-270, the Ares temple is identified as the location for a posthumous cult to the prince. Similarly in Thompson (note 55) 353: "The cult of Gaius Caesar was apparently added to the original cult, and it may well be that Augustus himself was involved in the undertaking".

[67] Celebrated by the princeps himself in his *Res Gestae* (29.2); see also Dio Cassius 54.8.1-3, including record of the great diplomatic fanfare that occurred during the subsequent imperial residence on Samos. For the ideology involved, see E.S. Gruen, "Augustus and the Ideology of War and Peace", in *The Age of Augustus*, ed. R. Winkes (Providence 1985) 63-67; also, T.D. Barnes, "The Victories of Augustus", *JRS* 64 (1974) 22. On the ideologically influence of the Roman cult of Mars generally on the Ares cult in Greece and Asia Minor, see M. Vollgraff, "Une offrande à Enyalios", *BCH* 58 (1934) 153.

[68] For such an interpretation of the new temple, see Spawforth (note 18) 234-235. Cf. also A. Baldassarri, "Augustus *Soter*: ipotesi sul *monopteros* dell'Acropolis ateniese", *Ostraka* 4.1 (1995) 69-84.

[69] As described by Pausanias (1.18.8); and convincingly dated, with analysis, in R.M. Schneider, *Bunte Barbaren. Orientalenstatuen aus farbigem Marmor in der römischen Repräsentationskunst* (Worms) 82 and 89-90; a similar monument was dedicated by Augustus in his new sanctuary of Apollo Palatinus, and the same iconography was employed by the emperor in his restoration of the Basilica Aemilia in the Roman Forum, with its sculpted colonnade of twenty-two marble Parthian warriors (Schneider, pp. 50-57, 78-82, and 115-125). Due to the monument's location in the Olympieion, a Hadrianic date is conventionally assumed; see Spawforth (note 18) 239, with bibliography. The imperial visit of 19 B.C. is recorded in Dio Cassius 54.9.9-10; this may have been the occasion for the Apolline birthday-honors that were awarded to Augustus in the fragmentary decree *IG* II^2 1071 (expanded as *SEG* 16 [1960] no. 34), as argued in Bernhardt (note 39) 237.

anticipate an item from the decree's catalogue of works, the historical resonance of the Persian Wars evidently helped to inform the city's decision to restore –as an historic symbol of the city's deliverance from foreign threat– a related monument on the Akropolis, the so-called Little Barbarians monument, which was erected (ca. 200 B.C.) by Attalos I of Pergamon to commemorate the defeat of Philip V of Macedon, after that king's devastating campaign against Athens.[70] The monument, which was erected in front of the Parthenon along the south wall of the Akropolis, took the statuary forms of a Gigantomachy, an Amazonomachy, a Persianomachy, and (innovatively) a "Galatomachy" (featuring the famous "Dying Gaul"); and so was clearly designed to portray the city's delivery from Philip as a new chapter in the enduring narrative of Hellenic triumph against the dark and uncivilized forces of the world, both mythological and historical. The Persian-Wars significance of the Parthenon itself would be "updated" during the reign Nero, in the famous "Parthenon Inscription": an honorific inscription to the emperor that was awarded as a historicizing response to Rome's Armenian Wars and displayed in monumental bronze letters attached to the eastern architrave of the temple.[71]

That the important Attic cults of Sounion Poseidon and Athena Pallenis were in enough of a neglected state to allow for the recycling of their famous temples is a tragically eloquent illustration of the pressing necessity for the restoration decree. Famously, the great temple of Poseidon lost its identity to such an extent that Pausanias would later conflate it with the neighboring sanctuary of Athena, which evidently had also come to be abandoned and appears to have been moved to the Agora.[72] The practical limitations and culturally selective scope of the restoration decree is perhaps most dramatically highlighted in the omission of two other Attic sanctuaries of comparable significance, that of Nemesis at Rhamnous and the *telesterion* of Demeter at Thorikos. The temple of Nemesis, another construction by the so-called Hesphaisteion Architect, was evidently in a poor state of condition at the time of the decree, for it was

---

[70] As restored in *SEG* 26 (1976) no. 121, ll. 25-27: [ἀναθή]ματα κα[ὶ ἀγ]ά[λ]ματα | τὰ ἀνατεθέντα ὑπῷ Ἀτ[τάλου β]ασιλέως εἰς τὴν ἀσφάλειαν τῆς | [πόλεως]. For the monument, its remains and historical significance, see A.F. Stewart, *Attalos, Athens, and the Akropolis: The Pergamene "Little Barbarians" and their Roman and Renaissance Legacy* (Cambridge 2004) 181-236, esp. 220-226 (historical context) and 226-228 (restoration decree and symbolism), with reconstruction drawings in p. 187 figs. 218 and 219 and pp. 194-195 fig. 227; the surviving remains of the four monument bases are published in an attached essay by Manolis Korres ("The Pedestals and the Akropolis South Wall", pp. 242-287). The older view of the monument, that it commemorated solely Attalos' Galatian victory, is maintained in reference to the restoration decree in W. Ameling *et al.*, *Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer. Teil 1. Zeugnisse und Kommentare* (Berlin 1995) 60-61 no. 26a, with date of ca. 240 B.C.; the identification of the Attalid monument in the decree is treated with some skepticism in C. Habicht, "Athens and the Attalids in the Second Century B.C.", *Hesperia* 59 (1990) 563, note 8.

[71] *IG* II^2 3277; with improved transcription in *SEG* 32 (1982) no. 251 (also *BE* [1983] no. 174), after K.K. Carroll *The Parthenon Inscription* (*GRBS* Monograph 9, Durham 1982) 16 (with date and historical context in pp. 27-28); working from the investigation of S. Dow, "Andrews of Cornell", *Cornell Alumni News* 75.5 (1972) 13-21 (with notice in *BE* [1976] no. 204). Spawforth (note 18) 234-237 further explores the dedication's Persian-Wars symbolism.

[72] Pausanias 1.1.1. Remains of the Athena Sounion temple in the Agora: in the series of Ionic columns found embedded in the Post-Herulian Wall, as published in W.B. Dinsmoor Jr., "Anchoring Two Floating Temples", *Hesperia* 51 (1982) 429-431.

repaired (re-roofed) in the late Augustan period (ca. A.D. 4-10), when it was then re-dedicated to the empress Livia.[73] The fate of the Demeter temple was only decided in the 2nd century A.D., when it too was transplanted to the Agora, together with its cult-statue.[74]

In Greece the Athenian restoration decree has as its most comparable contemporary a subscription undertaken by the local notables of Messene, together with the town's long-resident Roman merchants, for the repair and reconstruction of their town's civic buildings and shrines.[75] Unlike the Athenian decree, with its distinctly internalized and retrospective cultural discourse, the Messenian program was proclaimed as a tribute "to the Roman People and to Augustus Caesar." Such formal recognition of (and appeal to) the power of Rome was only natural in a region that featured not only the historical presence of Roman *negotiatores* but also a certain number of imperial estates.[76] Elsewhere in the province, Augustan Sparta clearly benefited from close ties with the imperial house and the influence and wealth of its new dynast, G. Julius Eurykles. With such resources the city was able to cultivate a new urban image of its venerable Lykourgan traditions.[77] Argos also experienced the beginning of an

---

[73] Architrave dedication in *IG* II^2 3242; with improved reading and transcription in *SEG* 39 (1989) no. 216, after V. Petrakos, "Ἡ Ἐπιγραφικὴ τοῦ Ὀρωποῦ καὶ τοῦ Ραμνοῦντος", *Praktika of the 8th Congress for Greek and Latin Epigraphy, Athens, 1983* (Athens 1984) 309-338. The inscription is re-treated in V. Petrakos, *Ὁ Δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος: Σύνοψη τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν* (1813-1998), II. Οἱ Ἐπιγραφὲς (Athens 1990) 123-124 no. 156. For the (new) date, see Schmalz (22) under no. 132 (*IG* II^2 3242); also in F. Lozano, "Thea Livia in Athens: Redating *IG* II^2 3242", *ZPE* 148 (2004) 177-180; also, C.B. Rose, *Dynastic Commemoration and Imperial Portraiture in the Julio-Claudian Period* (Cambridge 1997) 222 n. 112. The repairs to the temple are fully studied in M.M. Miles, "A Reconstruction of the Temple of Nemesis at Rhamnous", *Hesperia* 58 (1989) 131-249; with conventional Claudian date for the dedication (in pp. 235-239), despite the fact that the dedication is to Livia and not *Julia Sebaste* (post-14 A.D.), as well as the Augustan prosopography of the participating officials.

[74] As the so-called Southeast Temple: *Agora* XIV 167; the identification is doubted in Dinsmoor Jr. (note 72) 431-433, with preference for the so-called Ionic Temple (perhaps from the temple of Athena at Sounion) and re-dating of foundations to the first half of the 2nd century A.D. (from the ceramic evidence).

[75] The subscription inscription is now published as *SEG* 23 (1968) no. 207; also, cf. *BE* (1966) no. 200. But see the revised text and historical commentary in L. Migeotte "Réparation de monuments publics à Messène au temps d'Auguste", *BCH* 109 (1985) 597-607; a broad Augustan date is suggested, sometime after ca. 15 B.C. Excavators have begun to identify several of the structures mentioned in the subscription, such as the gymnasium, various stoas, the temple of Demeter, and the temple of Heracles and Hermes: see *SEG* 41 (1991) nos. 327 and 361 (dedication to Hermes) and no. 363 (architraval dedication to Heracles and to the city, from the gymnasium; cf. also *BE* [1994] no. 93).

[76] The tribute may well also have functioned as an attempt to exploit the heightening tensions between Augustus and Sparta, Messene's traditional antagonist: thus Bowersock (note 66) 174. For continued territorial rivalry into the reign of Tiberius, see Tacitus, *Ann*. 4.43.1-6; cf. also *SEG* 41 (1991) no. 328 of A.D. 14, recording a settlement over the contested territory of the Dentheleatis. Imperial estates in Messenia: evidence in *IG* V.1 1432 and 1438; with A. Giovannini, *Rome et la Circulation Monétaire en Grèce au IIe siècle avant Jésus-Christ (*Basel 1978) 115-122. Messene also featured an imperial cult under Augustus; on which now see N. Deshours, "Cultes de Déméter, d'Artémis Ortheia et culte impérial à Messène (Ier s. av. notre ère – Ier s. de notre ère)", *ZPE* 146 (2004) 115-127.

[77] As treated and catalogued in Cartledge and Spawforth (note 29) 127-131 and 190-211, and App. I nos. 14 and 16 (for the construction of imperial shrines, the city theater, and perhaps a *marcellum* in the Augustan period); for this new urban "image of tradition", see also Alcock (note 4) 72-73. Sparta's *prytaneion* or "town-hall" may also have been restored in the Augustan period, for which see N.M. Kennell, "Where Was Sparta's Prytaneion?", *AJA* 91 (1987) 421-422.

architectural specialization of civic space, which would only culminate in the second century A.D. Significantly, throughout this long period of urban development the Argives would make consistent use of their own epic traditions (involving particularly Perseus and the Temenids) to create a rich "mythological topography."[78] As a general cultural trend under the empire, the Dorian states of Greece made a consistent and systematic effort to promote their ancient *eugenia* and ethnic primacy as the proud heirs of a Heraclid legacy.[79]

For so many other Greek cities, particularly those of Asia Minor, the revival of neglected cult traditions was of paramount concern from the Augustan period onward. Sometimes combined with major building projects, these restoration programs characteristically emphasized the evocation of local history (both real and imagined) and a venerable mythic past.[80] The difficult proconsular inscription from Cyme in Asia Minor (from the 20s B.C.), which cites an edict of Augustus and Agrippa for the restoration of sacred property, demonstrates an imperial interest in the re-assertion of civic traditionalism, which tended to reinforce social conservatism and communal stability.[81] Similarly at Ephesus the princeps provided for the use of temple revenues from the great cult of Aphrodite to fund a series of restoration projects in the city.[82] The city's prytaneion appears to have been one of the beneficiaries, with an expansion of its cult-life.[83]

THE PRACTICAL FUNCTION & CULTURAL MEANING OF THE RESTORATION DECREE

As the presiding hoplite general Metrodoros of Phyle officiated over the formulation and implementation of the restoration decree. Two copies of the decree

---

[78] See P. Marchetti and Y. Rizakis, "Recherches sur les mythes et la topographie d'Argos IV. L'Agora revisitée", *BCH* 119 (1995) 439-440 and 458-460.

[79] As compellingly studied in Y. Lafond, "Le myth, référence identitaire pour les cités grecques d'epoque imperiale. L'exemple du Péloponnèse", *Kernos* 18 (2005) 329-346 (esp. pp. 340-345, "Les cultes et l'identité civique").

[80] See the brief examples presented in Hotz (note 21) 283-286, and 286-287 for the various causes of civic neglect. For their traditionalist aspect, see Alcock (note 4) 72 and 94-95 (for Asia Minor); with excellent case studies offered in P. Gros, "Les nouveaux espaces civiques du début de l'Empire en Asie Mineure: les exemples d'Ephèse, Iasos et Aphrodisias", in *Aphrodisias Papers 3. The Setting and Quarries, Mythological and Other Sculptural Decoration, Architectural Development, Portico of Tiberius, and Tetrapylon*, eds. C. Roueché and R.R.R. Smith (*JRA* Suppl. 20, Ann Arbor 1996) 111-120.

[81] Now published as *I. Kyme* no. 13 (H. Engelmann, *Die Inscriften von Kyme* [IGSK 5, Bonn 1976] = *AE* [1979] 596); also, see P. Scherrer, "Augustus, die Mission des Vedius Pollio und die Artemis Ephesia", *JÖAI* 60 (1990) 87-101. The bibliography on this inscription is large, but see also F. Millar, "The Emperor, the Senate and the Provinces", *JRS* (1966) 161 and *idem*, *The Emperor in the Roman World (31 B.C.-A.D. 337)* (London 1977) 317-318; J.-M. Roddaz, *Marcus Agrippa* (BEFAR 253, Rome 1984) 427-431; also, S. Mitchell, "Imperial Building in the Eastern Provinces", *HSCP* 91 (1987) 343.

[82] The funds were used to restore, for example, the central Embolos Street; see G. Alföldy, "Epigraphische Notizen aus Kleinasien I. Ein beneficium des Augustus in Ephesos", *ZPE* 87 (1991) esp. 161-162 (with notice in *SEG* 41 [1991] no. 971). Generally on Augustan Ephesus, see W. Alzinger, *Augustische Architektur in Ephesos* (Vienna 1974) esp. 9-37; for the princeps' involvement, cf. also D. Kienast, *Augustus: Princeps und Monarch* (Darmstadt 1982) 357 and 359-360.

[83] See R. Merkelbach, "Der Kult der Hestia im Prytaneion der griechischen Städte", *ZPE* 37 (1980) 77-92, including a new cult to *Thea* Roma.

were erected, one (the surviving inscription) on the Akropolis and the other in the sanctuary of Zeus Soter and Athena Soteira in the Piraeus, whose cult gained prominence under Lykourgos.[84] As inscribed, the restoration decree is actually a compilation of three related documents. The first two are successive decrees passed by the Athenian assembly, with one confirming the initial resolution by a balloted vote (3,461 for the measure and 155 against, recorded in an archaic numbering system),[85] while the other records its implementation.[86] The third and longest preserved document is the catalogue of restoration work, listing the shrines, precincts, and various types of public properties restored during the tenures of Metrodoros and Mantias.[87] Some eighty sites were originally catalogued in all. Although Athens is given pride of place (at the very end), the preponderance of the sites preserved in the decree are situated outside the city, particularly on the island of Salamis or in the Piraeus, with an additional (small) scattering in central Attica. Appointed to oversee the project, publish a financial account of it, and ensure its prolonged impact was the city's board of religious officials. The hoplite general and the archon *basileus* were charged not only with supervising the work of restoration, but also with the offering of propitiatory sacrifices at each of the recovered shrines, in a customary manner "pleasing to each of the gods and heroes". There was also the treasurer of the "sacred funds", responsible for both the purchasing of the victims required for the propitiatory sacrifices and publishing the inscribed record of the decree and its restoration work; and one (or both) of the city's two religious experts (the *exegetai*), who were charged with determining the proper rituals for the cleansing and re-consecration of each of the restored shrines. The *exegetai* were probably Polykritos of Azenia and Diotimos of Halai; the latter also served as the priest of the Bouzygos and Zeus in the Palladion.[88]

Taken at face value the magnitude of the restoration decree is immense, even though in many instances it merely entailed the re-establishment of property boundaries that had been encumbered by private encroachment and disputed leasing records. It remains unclear just how much building-work was commissioned by the restoration program. Presumably much of the construction entailed was relatively minor in scale,

---

[84] On the cult of Zeus Soter, see Humphreys (note 20) 210; with Pausanias 1.1.3.

[85] *IG* II^2 1035 l. 3. Such voting figures in Athenian inscriptions appear to be characteristic of the later 1st century B.C., perhaps even specifically Augustan; cf. *IG* II^2 1051c ll. 26-27 (now *Agora* XVI no. 335; after *SEG* 24 [1969] no. 14); *IG* II^2 1053 ll. 11-13; 1343 ll. 44-46; 1353 ll. 5-6. See P.J. Rhodes, "Notes on Voting in Athens", *GRBS* 22 (1981) 125-126 (with outmoded dates), where the use of the ballot is thought to imply a quorum requirement. On the archaistic use of acrophonic numerals, see M.N. Tod, in *ABSA* 18 (1913) 128-129; with another Augustan example in *IG* II^2 1052 (l. 11).

[86] See analysis in Culley (note 2) 282-291. *IG* II^2 1035 ll. 1-2a (first decree); ll. 3-28 (second decree).

[87] Catalogue in *IG* II^2 1035 ll. 29-59.

[88] *IG* II^2 1035 ll. 11-14; on the functions of these officials, see D.J. Geagan, *The Athenian Constitution after Sulla* (*Hesperia* Suppl. 12, Princeton 1967) 10-11, 29, 113-114. Culley restores only one *exegetes* in the inscription (ll. 11-12), even though they normally worked together (cf. *F.Delphes* III.2 nos. 59-64); the Augustan *exegetai*, at least down to ca. 17 B.C., were Polykritos of Azenia and Diotimos of Halai (as recorded in the same *F.Delphes* reference). On the "treasurer of the sacred *diataxis*", cf. A.S. Henry, "Athenian Financial Officers after 303 B.C.", *Chiron* 14 (1984) 86 with n. 189 (also, cf. p. 90); though it can now be shown that this office continued into the 1st century A.D. (e.g., in *Agora* XV no. 307 ll. 15ff.). From the first generalship of Antipatros of Phlya, ca. 29/28 B.C., there is the treasurer Alexandros of Eupyridai (in *Agora* XV no. 287 ll. 16-21).

such as the repair of the starting cables in the 300 year-old Panathenaic Stadium. Likely the most common jobs involved small renovations to such key sacred monuments as altars, together with the rather painstaking sculptural task of restoring various religious dedications, including those cited from the sanctuary of Asklepios in the Piraeus and the great sculpture-groups dedicated on the Akropolis by Attalos II. Yet, as noted in the introduction, the sheer scope and relatively compressed timeframe of the decree's provisions would certainly have required a significant financial outlay by the city.[89] Also to be taken into consideration are the numerous blood sacrifices (presumably in the form of purifying piglets) required to ritually cleanse all of the sacred sites, as determined by the participating *exegetai*.[90] Above all there would be the projected costs related to the collective revival of Attic cult-life that represented the ultimate mandate of the restoration decree.

To a certain extent, however, the restoration program was evidently designed to help pay for itself. Hence the decree makes provision for the production of public revenues through a systematic reorganization of state-sanctioned leases for sacred and public properties. These new sacred revenues could then serve as an endowment, administrated by the city's treasurers of the "sacred funds", to maintain the cult-life of the shrines restored by the decree.[91] Instrumental in this new administrative structure was the archon *basileus*. As the city's traditional leasing authority (since most public properties belonged to the city's deities), that sacred official would have overseen the modification of leasing procedures, including a new policy of four-year contracts (as opposed to the old decennial system) which allowed for closer state supervision.[92]

This restrictive leasing policy may have remained in force at least throughout the rest of the Augustan period, as is attested in the fragmentary statute of Nikanor's Salamis benefaction. The actual extent of these rental properties should not be exaggerated, however, since some kind of compromise was probably reached with the larger private landowners (perhaps representing the decree's dissenters) to encourage their co-operation, perhaps by restricting the amount (or condition) of public property illegally held that was to be returned to state control.[93] Marginal lands (*eschatia*), such as the

---

[89] By the standards of the Messenian program, at least, the expense of the Athenian program could have entailed something on the order of 40,000 denarii (HS 160,000) –comparable in cost to the most expensive urbanization programs known from North Africa; cf. Migeotte (note 75) 604 and 606, who also draws attention to the use of the Roman standard. The Athenian figure is derived from the number of restored sites, about eighty in all, multiplied by the average cost per Messenian site of 524 denarii.

[90] "Cleansing" the miasma of polluted sites: as partially restored in *IG* II^2 1035 ll. 11-13.

[91] For such a model of restoration and endowment, see the Hellenistic case-study of Carian Mylasa in B. Dignas, "The Leases of Sacred Property at Mylasa: An Alimentary Scheme for the Gods", *Kernos* 13 (2000) esp. 122-126.

[92] See Culley (note 2) 288-289. Generally on public leasing in Classical and Hellenistic Athens, see R. Osborne, "Social and Economic Implications of the Leasing of Land and Property in Classical and Hellenistic Greece", *Chiron* 18 (1988) esp. 281-292; with Humphreys (note 20) 204-205 and 213-214 on the "Lykourgan" reforms. Cf. also M.B. Walbank, "Leases of Sacred Properties in Attica, Parts I-IV", *Hesperia* 52 (1983) 216-217 and 225-226 for the *basileus*' probable role in the great leases of 340-330 B.C.

[93] On the need for the co-operation of the landowning elite in the reclamation of sacred property, see Dignas (note 91) 121 and 125. This state of affairs stands in contrast to the conditions of Attic landholding in the 2nd and 3rd centuries A.D.; as observed in Culley (note 2) 289 with n. 26: a period when "vast amounts of land had reverted to the state and the problem was how to get some of it under cultivation".

mountain pastures of Hymettos (historically renowned for its honey), would naturally have remained relatively unencumbered, and so less disputed; and were evidently more easily restored to open grazing and wood-gathering. Nonetheless, the sudden availability for cultivation of such prime and centrally-located sacred lands (*temene*) –always in demand by the wealthiest and more status-conscious– may have had important social implications, especially since the short-term nature of the new leases would have required the possession of immediate and substantial capital. In disputed cases, at least, the reclaimed lands could have simply been leased out to their previous owners. In traditional Greek society the leasing of such public and corporate property often had a noticeably conservative affect on local communities, strengthening and further defining the inherent bonds within the ruling and landed elite.[94]

Turning now to the work of the decree, the catalogue of restored sites is divided into three distinct geographic sections. Taking a rather outside-in approach, the extra-territorial island of Salamis is recorded first, followed by the neighboring Piraeus with its mass of public spaces and properties. Then reaching into the historic core of the ancient state, Athens and central Attika take pride of place at the end of the catalogue, with the sites of the city itself largely serving as the venerable conclusion of the record of restoration work.[95]

The initiating position given to Salamis is probably due to the fact that historically the island did not belong to the political territory of Attica.[96] Yet a privileging of Salamis may also be intended, in light of the great historical importance that Salamis still held for the Athenians. Under the empire the island remained a potent symbol not only of the city's cultural virtues in the historic defeat of Persia at the Battle of Salamis, but also of Athens' earliest territorial identity and hegemonic ambitions in relation to neighboring Megara and the strategic resources of the Saronic Gulf. At the time of the Athenian restoration decree, so many centuries later, the city's mytho-historical claims over the

---

[94] Thus Osborne (note 92) esp. 289-292.

[95] *IG* II^2 1035 l. 30, κατ[έστη]σεν: Salamis (ll. 31-35); Piraeus (ll. 36-47); Athens and Attika (ll. 48-59). For the purpose of analysis Culley (note 2) 286-287 divides the final section into Athens sites and Attic sites, although there is significant overlap between them: "environs" (in ll. 48-51, with two urban sites included, in the Panathenaic Stadium and the Hyakinthion), also, "Athens" (in ll. 52-57, with two sites on Mt. Hymettos included); with an addendum following (ll. 58-59).

[96] On the unusual and still problematic status of Salamis, as an "unofficial deme" of Attica, see M.C. Taylor, *Salamis and the* Salaminioi. *The History of an Unofficial Athenian* Demos (Archaia Hellas 5, Amsterdam 1997) 11-12 and esp. 74-95 (in context of the Kleisthenic reforms and subsequent status of the island's Athenian inhabitants). See also R. Osborne, "Archaeology, the Salaminioi, and the Politics of Sacred Space in Archaic Attica", in *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, eds. S.E. Alcock and R. Osborne (Oxford 1994) 155-159. Not at issue here is the *genos Salaminioi*: whatever its origins, the *genos* clearly had no material connection to Salamis, although it did administer the cult of Ajax's son Eurysakes (in Melite), as well as that of the Phaleron cult of Skiros and Athena Skiras; see most recently Parker (note 63) 308-316, *s.v.* Salaminioi (esp. p. 312); also, Taylor pp. 59-61 (endorsing the non-Salaminian view in W.S. Fergusan, "The Salaminioi of Heptaphylai and Sounion", *Hesperia* 7 [1938] 16-17). There are also new advocates for the old 'Salaminian' view of the *genos*, despite the lack of any significant link attested between that clan and the island: S.D. Lambert, "The Attic Genos Salaminioi and the Island of Salamis", *ZPE* 119 (1997) esp. 97-104, with the *genos* representing Athenian settlers on the island in the 6th c. B.C.; also, M.-L. L'Homme-Wery, "Les héros de Salamine en Attique. Cultes, mythes et intégration politique", in *Héros et Héroïnes en Grèce ancienne*, eds. V. Pirenne-Delforge and E. Suarez (*Kernos* Suppl. 10, 2000) 333-349, arguing for the Attic integration of Salaminian families and cults in the period of Solon.

neighboring island of Salamis remained a vital civic concern. As late as the 2nd century A.D. such ancient territorial grievances against Athens caused Megara to exclude all Athenians from participating in their Pythian games; the matter was only resolved by the persuasive ability of a visiting sophist of Megaran descent.[97] At the same time, certain leading families of Athens asserted genealogical claims on the island's great Homeric hero, Ajax.[98] These twin historical aspects of Salamis, which were both still celebrated in state festivals, are equally addressed in the work of the restoration decree.

A number of the island's sacred sites belonged historically to the "unofficial *demos*" of Salamis.[99] Upon the conclusion of the turbulent period of Macedonian domination in the 3rd century B.C., the Salaminians engaged in a determined effort to revive their island's civic and religious life, with the active participation of the city of Athens.[100] A similar recovery does not appear to have occurred, however, after the upheavals of the Mithridatic Wars in the early 1st century B.C. Neither the island nor its community are afterward attested[101] –not until the work of the restoration decree. The work of the restoration decree therefore represents something of a ritualized annexation of the island by the state of Athens.

The decree makes quite remarkable use of the city's ancient claims on Salamis, which were both heroic and historical in character. Indeed this enduring narrative of territorial authority frames the record of restoration work on the island, which begins with an assertion of a sacred entitlement to the island and then nearly concludes with a site associated with the long conflict with Megara over Salamis that took place six centuries earlier. Positioned between these two references is the record of most of the restoration work, which addressed various sites in Salamis-town and the memorials of the Battle of Salamis on the Kynosaura peninsula. Altogether the Salamis catalogue, with its veritable "constellation" of sacred and historical monuments, represents a compelling example of the cultural process in which "monuments feed off the associations, not only of places, but also of other monuments".[102] To judge from the preserved catalogue the important shrines of Artemis, located in the ancient town, and of Athena Skiras (on the

[97] As recorded in Philostratus, *Vit. Soph*. 1.24.3 (the sophist Marcus of Byzantium, and therefore an ancient kinsman of the Megarans); on this incident, see Jones (note 10) 117, as representative of kinship diplomacy in the 2nd century A.D., when "quarrels over rights and titles... often could be settled only by the emperor or senate".

[98] Thus, for example, the millionaire Herodes-Eukles family of Marathon claimed descent from the Aiakidai, the descendents of Ajax, through the Philaid family of Kimon and Miltiades (according to Philostratus, *Vit. Soph*. 2.1.545-546).

[99] On the island's corporate landholdings, including sacred properties and their financial interests, see Taylor (note 96) 180-188; largely under the administration of the Salaminian archon.

[100] On the cult-life of the island in the 2nd century B.C., see Mikalson (note 5) 183-184; the cult of Democratia, for example, was likely introduced soon after the city's recovery of the island in the 229 B.C. A revised analysis of Salamis' experience of Macedonian rule is offered in Taylor (note 96) 215-233, with a substantial continuity in the population of the island.

[101] The *demos* of Salamis last appears in the record of the *ephebeia* of 107/6 B.C. (*IG* II^2 1011 l. 16).

[102] Thus R. Bradley, *Altering the Earth: The Origins of Monuments in Britain and Continental Europe* (Society of Antiquaries of Scotland Monograph Series 8, Edinburgh 1993) 129; also, cf. Alcock (note 4) 54 and 82-83 (for the concept of monumental "constellations").

Skiradion headland north of the town) were not included in the restoration program.[103]

The Salamis catalogue begins with the fragmentary reference to a subject, perhaps the island itself as an Athenian entitlement, that "has belonged (pertained) to the city, (as) previously sanctified by the founder of the island".[104] The founder in question should probably be the island's eponymous hero Skiros, who (in the Attic tradition) first unified Salamis as a heroic kingdom. There was also the earlier figure of Kychreus, son of Poseidon and the divine personification of Salamis. The island's ancient town, which was situated on a hill overlooking the bay of Ambelakia (close to the modern town of the same name), was therefore known as both Kychreia and Skiras, with the former name adopted in the decree.[105] Kychreus remained significant to Athens for his storied intervention at the Battle of Salamis, where he fulfilled a Delphic prophecy by assisting the Athenians in his native form as a snake-figure. Athens subsequently founded a cult on Salamis in the hero's honor.[106] The shrine of Kychreus could then possibly be the subject of the sentence, as located (in the following line) "where the ancient city called Kychreia lies".[107] Yet Skiros would then have to be identified as the original "sanctifier" of the cult, and this is unlikely since the two ancient heroes evidently had very little relationship with each other, at least in the Attic tradition.

In any event, it is probably incorrect to construe the text here as a notice of any particular work of restoration on the island, for that record would appear to begin only in the following line, in reference to the sites of Kychreia ("Salamis-town"). A broader, more symbolic kind of foundation or entitlement appears to be at issue, so that the initial sentence of the Salamis catalogue likely serves instead as a prefatory declaration of the city's reassertion of its ancestral claim to the island. The same proprietary formula is attested in other restoration decrees, particularly those related to the revival of civic prerogatives and religious festivals.[108] If the statement is implicitly grounded in the

---

[103] For these two shrines, see Goette (note 54) 299 and 300; the Artemis sanctuary is known from Pausanias and inscriptions from the area of the ancient town, while architectural remains of the Athena temple survive on location.

[104] In *SEG* 26 (1976) no. 121 l. 31: [ca. 28 letters -]ων ἀνῆκε τῆι πό[λε]ι καθ̣ι̣[ερ]ω̣θὲν πρότερον ὑ̣π' [αὐτοῦ το]ῦ̣ κτίσαντος τὴν νῆσον; with the principal verb in its frequent intransitive sense, and the fragmentary plural noun preceding in the form of the possessive genitive (e.g., τῶν θε]ῶν / τῶν ἡρώ]ων, or τῶν Σαλαμινί]ων / τῶν Ἀθηναί]ων). Culley restores the indirect object as (Athena) Polias (Πολ̣[ιάδ]ι̣); but she has no attested relationship with Salamis, even though the extent of her sacred properties in Attica is well recorded. The imperfect verb ἀνῆκε could also be rendered as "has returned to": LSJ[9] *s.v.* ἀνήκω (II).

[105] The double name of the town (with Kychreia in l. 32 of the decree) is recorded by Strabo (9.1.9); see Taylor (note 96) 105-110 (esp. 108-109, in reference to the restoration decree). Culley (note 2) 292 argues that Ambelaki is the location for both Strabo's "ancient town" and "present-day" town; for the ancient town's location, see also Goette (note 54) 329. For Skiros as the synoicist of Salamis, see the Suda *s.v.* Σκῖρος. In the corpus edition, Kychreus is tentatively restored as the founder: [Κυχρέως?] (at the beginning of l. 32); not accepted by Culley in *SEG* 26 (1976) no. 121.

[106] Pausanias 1.35.2 and 36.1, with legend of Kychreus' prophetic intervention; his shrine is also recorded in Plutarch, *Solon* 10.2.

[107] As suggested in Culley (note 2) 292-293, with the word *temenos* tentatively restored as the subject in *SEG* 26 (1976) no. 121 l. 31; essayed in Taylor (note 96) 109.

[108] See for example the civic claims famously made in the 3rd c. B.C. by Magnesia on the Maeander in its attempts to upgrade its ancient festival of Artemis Leukophryne to "Panhellenic" status and the cult's right of asylum: e.g., in *I.Magnesia* 53 l. 65, ἀποστήσεται̣ τῶν ἀνηκόντων τῆι πόλει τῆι Μαγνήτων (as cited in LSJ[9] *s.v.* ἀνήκω III); cf. also 98 l. 93, customary rites and ritual officials ἅ ἀνήκει εἰς τὴν τροφήν.

heroic past of Salamis, then it could perhaps signify the principal Athenian charter for Salamis, in the claim that the island had been granted to Athens by Eurysakes, the son of Ajax, in exchange for Athenian citizenship. It was this legendary benefaction that famously persuaded a panel of Spartan arbiters to award Salamis to Athens, which resolved the city's long conflict with Megara over the island.[109] It is possible that the possessive assertion also had an immediate and practical intent, if the restoration program on Salamis entailed, as elsewhere, the systematic reclamation of properties that had been illegally possessed or encroached upon by unscrupulous landowners.

The introductory sentence of the Salamis catalogue has previously been interpreted in a very different fashion, as the record of the past action of a heroic or historical figure that first brought the island into the possession of Athens. Thus the restorations of "[Sol]on" and "[Skir]on" have been proposed, although they are most unlikely on their own merits.[110] Solon's Salamis campaign is referenced independently near the end of the catalogue (see below); more importantly, Athenian tradition attributes to Solon only one foundation on the island, in the cult of Enyalios, on the Skiradion headland. The Salaminians themselves, however, evidently associated the famed general with their cult of the Twelve Gods.[111] As for Skiron, that figure should not be conflated with Skiros.[112] At least in the fully developed tradition of the Classical period the Athenians regarded the two as distinct and antithetical figures. Skiros appears to have originally been a rather generic mythological figure common to the region; in Attica he became identified as the heroic counterpart of Athena Skiras in her cult at Phaleron.[113] In the propaganda wars over Salamis, which endured into the 4th century

---

[109] Plutarch, *Solon* 10.3, with a second son, Philaios, who was probably introduced into the tradition by the Philaid Kimon (cf. Herodotus 6.35); the Kimonian tradition would appear to be preserved in Pausanias (1.35.2), where Philaios is credited with the benefaction, while Eurysakes is demoted to the status of Ajax's grandson. The famous arbitration, which (if historical) could date to the late 6th century B.C. though it remains difficult to place within the attested history of the period, is most thoroughly studied in L. Piccirilli, *Gli arbitrati interstatali greci* (Pisa 1973) 46-56 no. 10 (with date of ca. 519 B.C. based on the identification of the arbiter Kleomenes with the Spartan king of that period); further analysis and more recent scholarship is provided in Taylor (note 96) 42-47, with appreciation of the fact that the literary tradition leaves in question the precise status of the island subsequent to its award to Athens.

[110] With the transitive sense of the verb ἀνήκω assumed, with the meaning "returned"; preceded by a personal name ending in the nominative]ων. In *SEG* 26 (1976) no. 121 l. 31, Culley restores Solon as the subject, in a relative clause: [- - - - τέμενος? τοῦ δεῖνα ὃ Σόλ]ων; the restoration [Σκίρ]ων is posited in von Freeden (note 22) 6, in connection with the homonymous wind-personification on the Tower of the Winds (as noted in *SEG* 33 [1983] no. 136).

[111] To judge from *CIG* I 452: Σαλαμίνιοι τεῖχ[ο]ς Δωδεκαθεοῖς Σόλωνος; as evidence for the otherwise attested Salaminian cult, see Taylor (note 96) 184-185. Solon's cult of Enyalios is solely attested in Plutarch, *Solon* 9.4 (presumably a 4th-century attribution, like so much of the Solonian tradition); cf. Vollgraff (note 67) 151, in the context of Enyalios cults in Greece.

[112] For the distinction, see *RE* 2.III (1929) *s.v.v.* Skiron (cols. 537-545, van der Kolf) and Skiros 2 (cols. 547-550, Honigmann); with the following references. Most recently, see the catalogue entry in Kearns (note 8) 197-198 *s.v.* Σκίρος, Σκῖρος, Σκίρων.

[113] See Plutarch, *Theseus* 17.6 and Pausanias 1.1.4; on the shared harbor cult and its administration by the *genos* of the Salaminioi, see Fergusan (note 96) 18-19; generally on the Phaleron complex of cults, see Kearns (note 8) 38-41. The cult of Athena Skiras on Salamis, which was located on the Skiradion promontory (Herodotus 8.94), was probably instituted by the Athenians after gaining control of the island. This Skiros was also identified by some ancient writers as the founder of the Attic Skira festival (the Skiraphoria), as given in the Suda *s.v.* Σκῖρος; the festival concluded its rites at Skiron, which was located on

B.C., Athens appropriated Skiros as the synoicist and king of an independent Salamis who served as a loyal friend to Theseus, providing the Athenian hero with the skilled pilot and lookout required for his mission to Crete. This same tradition also placed a genealogical claim on Skiros: the Salaminian ruler gave his assistance because included among the Athenian youths held hostage by King Minos was his grandson, the product of the marriage between Skiros' daughter and an Athenian noble. This tradition sometimes formed part of the aetiology of the Theseia festival.[114] The Athenians evidently created special cult-honors for Skiros, perhaps in a customary ritual footrace, after regaining Salamis toward the end of the 3rd century B.C.[115] The restoration decree effectively invokes these ancient ancestral affiliations in its association of Athens with "the island's founder".

Skiron, on the other hand, was a Megarian figure (and common toponym) cast into the role of Kychreus' son-in-law and heir to the Salaminian kingdom. The Athenian response to this mythographical claim on the island was to transform Skiron into a cruel Megarian brigand whom Theseus slew in personal combat, as part of his cycle of labors around the Saronic Gulf. This Skiron became an enduring literary symbol of tyrannical hubris. These traditions remained a lively cultural memory for the Athenians in the Roman period, as represented by Plutarch's keen interest in the subject. Around the same time as the restoration decree the Roman poet Ovid even featured the brigand Skiron in his *Metamorphoses*.[116]

The city's historical claim over Salamis is invoked toward the conclusion of the Salamis catalogue, where a certain monument or site retains a living association with "those who were offering propitiatory sacrifices in the war against M[egara] over the island".[117] Forever remembered by the Athenians as the most epochal event of their early history, this territorial conflict evidently persisted sporadically throughout much of the 6th century B.C. The war became so fraught with nationalist passion as to generate a considerable amount of invented literary tradition that ultimately expanded into ancestral claims on the rival states themselves; so that Megara was mythographically made into a former dependency of Athens. This assertion of tradition remained institutionally enshrined in the Kleisthenic tribe named after Pandion, whose Attic son

---

the Sacred Way to Eleusis, just after it crossed the Kephisos river (Pausanias 1.36.4). On the original nature of Skiros, perhaps as a personified toponym, see *OCD*[3] *s.v.* Sciron: "Sciron or Sciros, names of several related heroic figures connected with Attica, Salamis, and Megara".

[114] These traditions are preserved in Plutarch, *Theseus* 17.6. Plutarch relies throughout on the *Atthis* of Philochoros, who also wrote a history of the heroic foundation of Salamis; see Philochoros in *FGrH* 328 F 111, with Jacoby's extensive commentary on the points made above. For Skiros and the Theseia, see the Suda *s.v.* Θησεία.

[115] See the ephebic decree of 214/3 B.C. in *SEG* 29 (1979) no. 116 ll. 18-19: [τὸν δρόμον] ἔδραμον τῶι ἐπωνύμωι τῆς [νήσου]; the eponymous should be Skiros, since cult-honors for Ajax are listed separately.

[116] The rival traditions concerning the Megarian Skiron are preserved in Plutarch, *Theseus* 10.3 (with use of the Megarian historian Praxion [= *FGrH* 484 F 1]); with the Megarian tradition also in Pausanias 1.39.6, as the son-in-law of Pandion. See also Jacoby, as noted above. The brigand Skiron in Ovid, *Met.* 7.443-444.

[117] *IG* II[2] 1035 l. 34; with Culley (note 2) 286 n. 8. The historic but historically obscure struggle over Salamis, which may have been initiated by Solon, is exhaustively analyzed in Taylor (note 96) 21-50, with conclusion that the "actual course of the 'war' ... in the sixth century may well be irrecoverable" (p. 42). See also references in note 119 following.

Nisos was the first to rule Megara. At the time of the restoration decree this view of an early Attic mega-state, which existed long before Megara's reputed foundation by the Herakleidai, was still sufficiently prevalent to inspire the principal treatment of Strabo's account of Attika.[118] The monument in question may well be related to the lively tradition of Solon's victorious Salamis campaigns. For the historical reference in the decree appears as a remarkable echo of the directions that Solon was reputed to have received from the Delphic oracle before embarking on the territorial war: "With sacrifices propitiate the heroes who once ruled this land".[119]

The triumphant Salaminian memory of Solon, whose ashes were reputedly scattered across the island as a form of eternal heroic possession, is definitely invoked in reference to a (lost) item "named (or chosen) by Solon".[120] If this work of restoration should refer to a foundation made by Solon, then the subject could be the cult of the warrior deity Enyalios, which the general reputedly established to commemorate his final victory over the Megarians. Alternatively, the setting of the sanctuary could be referred to, in the headland of the Skiradion (north of the ancient town), which is where Solon inflicted his signal defeat on the island's Megarian garrison. The island's shrine of Athena Skiras also stood in this location. By the Classical period Athens commemorated this victory in the rite of the Skiradion, which featured a ritualized re-enactment of Solon's victory. According to Plutarch's description of the event, an Athenian ship would sail into Salamis harbor, and upon arrival its crew sang battle cries, while one of their number would run in full hoplite armor to the headland. It would be very appropriate for this rite to have been an ephebic occasion, likely then originating in the 4th century B.C., especially if it included an observance of Solon's cult of Enyalios.[121] It is possible that the inscription makes an explicit reference to this "sailing-in" rite.[122] The only other

---

[118] Strabo 9.1.5-7. On the traditionalist claims invented by Athens in regard to Megara, see Kearns (note 8) 115-116; the Atthidographer Philochoros took particular interest in proving this claim, as discussed by Jacoby in his commentary under *FGrH* 328 F 107.

[119] As recorded in Plutarch, *Solon* 9.1; the literary traditions for this episode and Solon's other reputed attempts to gain Salamis for Athens are given detailed analysis in C. Higbie, "The Bones of a Hero, the Ashes of a Politician: Athens, Salamis, and the Usable Past", *Classical Antiquity* 16 (1997) 278-307 (pp. 301-303 for the Delphic oracle). On Solon's Salamis campaigns, see also L. Piccirilli, "Solone e la guerra per Salamis", *Annali della Scuola normale superiore di Pisa* 8 (1978) 1-14; also, P. Oliva, *Solon - Legende und Wirklichkeit* (*Xenia* 20, Stuttgart and Constantia 1988) 40-45. The tradition of the Solonian oracle is also briefly treated in Taylor (note 96) 33-34. In Kearns (note 8) 46-47 Solon's sacrifice is characterized as a "political statement", in its demonstration to the Megarians that the island's heroes would henceforth side with Athens.

[120] *IG* II^2 1035 l. 35: τὸ λεγόμενον ὑπὸ Σόλωνο[ς]. The legend of Solon's ashes is recorded in Plutarch, *Solon* 32.4 (with skepticism) and Diogenes Laertius 1.62; also, see Higbie (note 119) 304 for its heroic function.

[121] Enyalios was a rather universal martial god for ephebes in Greece, especially in commemoration of the Persian Wars: he was one of the divine witnesses, with his associate Ares, in the "Ephebic Oath" of the 4th-century; cf. C. Pélékidis, *Histoire de l'Éphèbie Attique des Origines a 31 avant Jesus-Christ* (Paris 1962) esp. 75-78; also, R. Merkelbach, "Aglauros (Die Religion der Epheben)", *ZPE* 9 (1972) 277-283; for its Persian-Wars ideology, see N.D. Robertson, "False Documents at Athens: Fifth-Century History and Fourth-Century Publicists", *Historical Reflections* 1 (1976) 6-7 and 20-21.

[122] If the problematic word ἐνπλευ[- - -] in *IG* II^2 1035 l. 35 (left unresolved by Culley in *SEG* 26 [1976] no. 121) should be taken as a deliberate or mistaken rendering of ἔμπλευσα; cf. the sailing rite of the Munichia festival, as περιέπλευσα[ν] in *IG* II^2 1011 l. 16. The rite, with its "sailing-in" event, is described in Plutarch, *Solon* 9.2; also, see L. Deubner, *Attische Feste* (Berlin 1956) 218-219 for its possible connection with

attested monument on the island associated with Solon was a statue of the general himself, which was evidently erected in the agora of Salamis-town sometime in the early 4th century B.C. While the statue of Solon may well have disappeared by the time of the restoration decree, as late as the 2nd century A.D. the hero's ashes were still believed to protect the island as an Athenian possession.[123]

In or just outside of Salamis-town the preserved text of the decree records the restoration of at least two sites. One is a "garden" or "sacred enclosure" that would appear to have served as a sacred theatrical space, where "dances and choruses were performed".[124] This would have been an appropriate setting for the Salaminian Dionysia.[125] Historically, these properties would presumably have been owned by the *demos* of Salamis. The other site recorded was very much the property of the Athenian state. Indeed, from an Athenian perspective it was the most cherished and hallowed monument on the entire island: the *temenos* of Ajax, "which was reconsecrated" in the work of the decree.[126] The shrine stood in the town's agora and featured a cult statue of precious ebony wood.[127]

Athens may have established the cult of Ajax during the course of the 6th century B.C., before the Kleisthenic tribal reforms, when the hero became the eponymous of the tribe Aiantis. The city would certainly have appropriated the Homeric Ajax as an Athenian *xenos* by the time of the reputed Spartan arbitration over Salamis, when Athens asserted an ancient alliance with the hero in the Trojan War, while his son Eurysakes was claimed to have ceded the island to the Athenians in order to become a naturalized Athenian.[128] In the Classical period, the cult-rites of Ajax were expanded into a grand

---

the Aianteia. The shrine of Athena Skiras on the Skiradion headland is attested in Herodotus (8.94); cf. Fergusan (note 96) 18.

[123] According to Aelius Aristides (*Orations* 46.172); also, see Higbie (note 119) 304. The statue of Solon is attested in Demosthenes 19.251 (as a fifty-year old monument) and Aeschines 1.25 (with agora location and as a well known statue); see Taylor (note 96) 110. It would appear to have disappeared by the time of Pausanias' visit to the island, since he does not mention it (in 1.35.2).

[124] As restored in *SEG* 26 (1976) no. 121 ll. 34-35: κῆπον ἐν κρ[- - | - - - - - ὅπου ὀρχή]σεις καὶ χορε[ῖ]αι ἑδρῶ[ντο…]. In Taylor (note 96) 110-111 the garden and theatrical space are taken together, and located in Salamis-town; but a nearby extra-urban space, situated "in Kr[- - -]", would perhaps better suit the character of the site.

[125] For this festival, as a Salaminian celebration and therefore important evidence for the autonomous nature of the island's community, see Taylor (96) 165-171.

[126] *IG* II^2 1035 l. 32: [τέμεν]ος Αἴαντος ὃ καθιέρωσε; also, see the commentary in Culley (note 2) 294-297. Noted in Kearns (note 8) 141 (b), under Αἴας/Ajax; but with date of 2nd c. A.D. for the restoration decree.

[127] The cult statue is described by Pausanias (1.35.2).

[128] For the cult of Ajax on Salamis and its date, see E. Kearns, "Change and Continuity in Religious Structures after Cleisthenes", in *Crux. Essays in Greek History Presented to G.E.M. de Ste. Croix on His 75th Birthday*, eds. P.A. Cartledge and F.D. Harvey (Duckworth 1985) 194; also,, with the Aiakid tradition, the catalogue entries in *idem* (note 8) 141-142 *s.v.* Αἴας/Ajax and 164 *s.v.* Εὐρύσακης/Eurysakes. The most recent analysis of Ajax, as a political symbol of institutionalized "marginality", is offered in F. de Polignac, "Ajax l'Athènien. Communautés cultuelles, representations de l'espace et logique institutionelle dans une tribu clisthénienne", in *Athènes et le politique: dans le sillage de Claude Mosse*, eds. P. Schmitt Pantel and F. de Polignac (Paris 2007) 111-132 (esp. 129-132, with the "*reterritorialisation*" of Salamis under the Cleisthenic traibe Aiantis). For the city's ancestral claims on Ajax and the Aiakidai, which included the famous interpolation of the *Iliad* (as most fully recorded Plutarch, *Solon* 10.2-3), see also D.J. Bradshaw, "The Ajax Myth and the Polis", in *Myth and the Polis*, eds. C. Pozzi Dora and J.M. Wickersham (Ithaca NY, 1991) esp. 114-115; the

tribal festival, probably as inspired by the hero's miraculous intercession at the Battle of Salamis. The new Aianteia festival featured the adornment of Ajax's altar with a panoply of armor, while the hero was honored with a banquet rite.[129] The ritual banqueting of martial heroes was a common type of thank-offering for heroic champions associated with victorious battles. This feasting rite, a form of *theoxenia* in which gods and heroes were invited to partake, suggests that the Aianteia also included an animal sacrifice for an associated divinity, perhaps Zeus Tropaios (as in the Hellenistic period).[130] The state Aianteia apparently did not survive the city's loss of the island at the end of the 4th century B.C. For in the late Hellenistic period the Aianteia is attested only as an ephebic festival, likely to have been created to celebrate the Athenian recovery of Salamis in 229 B.C., and perhaps in substitution of the equally likely demise of the Skiradion rite. Suitably martial in nature, these ephebic rites featured the famous "contest of boats", a procession to the altar of the hero and sacrificial rites to Zeus Tropaios; at the end of the day the people of Salamis awarded golden crowns to the ephebic marshal and the victorious tribe of ephebes.[131] The ephebic Aianteia lasted little more than a century before Athens fell victim to war for the final time in its history, as a result of the city's ill advised support of the Mithridatic revolt against Rome and Sulla's consequent conquest of Attica.[132] For the rest of the 1st century B.C., evidently including the Augustan era, the city's ephebic corps restricted its religious commemorations to traditional rites in Attica, particularly participation in the chief civic festivals.[133] Since the ephebic Aianteia is not attested again until the late 1st century A.D., when it may have been revived,[134] the

---

interpolation and Eurysakes' grant are also given extensive treatment in Higbie (note 119) 283-287 and 292-293, within the context of Solon's reputed efforts to win Salamis for Athens.

[129] See Deubner (note 122) 228; with evidence in the scholion to Pindar (*Nem.* 2.19): διὰ τιμῆς ἦγον οἱ Ἀθηναῖοι τὸν Αἴαντα, ὡς μὴ μόνον φυλὴν Αἰαντίδα ἀποδεῖξαι, ἀλλὰ καὶ κλίνην αὐτῷ μετὰ πανοπλίας κοσμεῖν. Cf. also Hesychius *s.v.* Αἰάντια· ἑορτὴ ἐν Σαλαμῖνι. In Kearns (note 8) 141 Athens is suggested as a possible alternate location for the banqueting rite (presumably at the Eurysakeion in Melite); cf. also de Polignac (note 128) 121.

[130] For the ritual combination of divine sacrifice and heroic banqueting, see M.H. Jameson, "*Theoxenia*", in *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence*, ed. R. Hägg (Stockholm 1994) 39-41. See B. Neutsch, "Der Heros auf der Kline", *Rheinisches Museum für Philologie* 69 (1961) 150-163, on the banqueting of military heroes, such as Herakles and the Dioskouroi. Zeus Tropaios is certainly honored with sacrificial offerings in *IG* II^2 1032 l. 8 (from the beginning of the 1st century B.C.).

[131] See Pélékidis (note 121) 247-248; perhaps with some conflation with what would appear to be the non-ephebic aspects of the festival. The ephebic events are recorded for the late 2nd century B.C. in *IG* II^2 1008 (ll. 17-18), 1011 (ll. 16 and 53), and 1028 (ll. 27 and 76). On the date of the ephebic Aianteia, see Mikalson (note 5) 183-184, with proposed Classical antecedents; the ephebic festival is now first attested for 214/3 B.C. (in *SEG* 29 [1979] no. 116).

[132] The last celebrations of the festival occurred in the 90s B.C. (as attested in *IG* II^2 1029 ll. 14-16, 1030 ll. 24-26, and 1032 l. 8); Athens then later tried to appease Sulla's wrath by establishing an ephebic festival for the Roman dictator (*IG* II^2 1039 l. 57).

[133] Even in the case of the grand ephebic commemorations that attended the residence of Marcus Antonius (as recorded in *IG* II^2 1043; cf. also *IG* II^2 1042). Now dated to the Augustan period is the similar ephebic record in *IG* II^2 1040 (+ 1051 = *SEG* 22 [1967] no. 111), from the archonship of Apolexis (II) *Apellikôntos* of Oion (ca. 20 B.C.); see Kallet-Marx and Stroud (note 23) 178-181; also Geagan (note 50) 66-67.

[134] Thus S. Follet, *Athènes au IIe et au IIIe siècle. Études Chronologiques et Prosopographique* (Collection d'Études Anciennes, Paris 1976) 339-343; with the "contest of boats" restored in *IG* II^2 1996 l. 9 (ca. A.D. 84/85).

restoration of Ajax's shrine may have functioned as a revival of the hero's older state rite.

Ajax and the inventive process of Athenian history are made still more prominent in the context of the celebrated Persian-Wars battle of Salamis in 480 B.C., before which the island's hero had been supplicated. According to the Salamis catalogue, two monuments closely associated with that most famous victory over the Persians were restored within the sacred area of the "akroterion" (the promontory of the Kynosoura), which looks out onto the site of the naval battle and beyond towards Athens. These monuments were the trophy of Themistokles and an adjoining *polyandreion* (a mass grave for fallen warriors); the latter is otherwise unattested in the sources (there is only the island's Corinthian war-grave), and so may represent an earlier invention of tradition.[135]

Here the restoration decree clearly reflects the popular imagination of the day. For one, by the late Hellenistic period Athens had again come to embrace the memory of Themistokles as the city's ancient savior. Indeed, among contemporary Greeks in general there was a romantic yearning to translate his newly resuscitated fame into a proper civic monument. A Greek poet of the 1st century A.D. gave voice to this shared desire in proposing the construction of a grand cenotaph for the symbolic repatriation of Themistokles' remains:[136]

"Put Hellas in place of my humble tomb; then put ships' timbers on her,
tokens of a barbarian fleet destroyed.
And paint the Persian army and Xerxes as a base for the tomb all around;
with these for company, bury Themistokles.
And, for a headstone, Salamis shall stand thereon proclaiming my deeds.
Why lay me, so great, among things so small?"

Apparently forgotten was the later Classical tradition in Athens that the memory of Themistokles had been sufficiently rehabilitated to allow for the creation of a tomb-cult in the Piraeus, the "altar-like" *Themistokleion*.[137] All that is known of the significance of the shrine, which may have been merely a popular attribution, is that in the early 4th century B.C. it was customary for merchants to hail it as their ships sailed into the Piraeus.[138] By the Roman period the shrine had come to be identified with a tomb

---

[135] Monuments: *IG* II^2 1035 ll. 33-34; with Culley (note 2) 296-297; also, see Goette (note 54) 329-330. For the trophy, cf. also M.B. Wallace, "Psyttaleia and the Trophies of the Battle of Salamis", *AJA* 73 (1969) 300-301. For the Athenian *polyandreion* as "invented", see N. Robertson, "The Collective Burial of Fallen Soldiers at Athens, Sparta and Elsewhere: 'Ancestral Custom' and Modern Misunderstanding", *EMC* 27(1983) 84; the silence of the ancient sources is believed to militate against the reality of the monument, but allows for the possibility of one belonging to the Corinthians (based on the epitaph in *GHI*^{2} no. 24). On the other hand, a burial mound was excavated at the nearby village of Magoula (reported in *ArchDelt* 22 [1967] B 146), which W.K. Pritchett identifies as the monument in question; see *SEG* 33 (1983) no. 136.

[136] Geminus, *Anth. Pal.* 7.73; Geminus no. 1 in A.F.S. Gow and D.L. Page, *The Greek Anthology: the Garland of Philip and Some Contemporary Epigrams* (London 1968).

[137] A tomb-shrine reputedly built to hold the mortal remains of Themistokles, returned to Athens by his descendants: thus Diodoros the Periegete, as βωμοειδές τάφος (in *FGrH* 372 F35; preserved in Plutarch, *Themistokles* 32.4); known to Aristotle (*HA* 6.15 569b) as the *Themistokleion*; located by Pausanias (1.1.2) "near the largest harbor" (i.e., the Great Kantharos Harbor).

[138] Thus in Plato Comicus (fr. 183; also preserved in Plutarch, *Themistokles* 32.4); on which see J. Rusten, "Γείτων Ἥρως: Pindar's Prayer to Heracles (N. 7.86-101) and Greek Popular Religion", *HSCP* 87 (1983) 292-293 note 15. Cf. also Kearn (note 8) 41, briefly, on the question of the cult's significance.

structure on the Akte headland.[139] If the restoration decree gave any attention to the *Themistokleion*, as part of its work in the Piraeus (see below), that record is lost from the catalogue.

The restoration decree had the deliberate effect of implicitly reifying the old rhetorical tradition of Athenian history that had successfully transformed the Panhellenic battle of Salamis into an ideologically "ideal battle", and one that was essentially "Athenian" in ethos and virtue.[140] The Persian-Wars tradition had become such a universal (and unifying) historical theme in the Greco-Roman world, that in the same years as the Athenian restoration program the emperor Augustus staged (in 2 B.C.) a gladiatorial "re-enactment" of Salamis. So effective was the Athenian rhetorical tradition that in the event of Augustus' *naumachia* the ancient naval battle was turned into a contest between the Persians and the Athenians alone. This historicizing spectacle served as a popular promotion of the new eastern command (*Orienti praepositus*) assigned by the princeps to his grandson and heir-apparent, Gaius Caesar, which "advertised Rome as the champion of Hellas against the Orient" and cast the prince into the role of Mars the "Avenger".[141] While the ancient victory of Salamis had continued to hold a special historical significance at Rome since the battle of Actium in 31 B.C.,[142] the *naumachia* of 2 B.C. was designed to help fashion Gaius' anticipated campaign against the kingdom of Parthia as a sequel to the famous Parthian accord that Augustus had reached in 20 B.C. The Athenians fully appreciated the imperial theme of Gaius' "avenging" appearance in the East, for upon the prince's arrival in Athens the following year he was honored with a statue that proclaimed him the "New Ares".[143] Given the fortunate coincidence between the Persian-Wars theme in the restoration program and the renewed imperial propaganda against the "Barbarian East", scholars have often connected the two events,

---

[139] On the possible physical remains on the shrine (which inspired the opening lines of Byron's "The Giaour"), in a rectangular enclosure situated on the Acte headland, see Goette (note 54) 144, with fig. 42 (site #4); as identified by the late inscription for Themistokles inscribed on its west wall (with misspelled patronymic). Both the literary and archaeological evidence, including the remains of another possible site for the tomb, are thoroughly analyzed in M.B. Wallace, "The Tomb of Themistocles in the Peiraieus", *Hesperia* 41 (1972) 451-462 (archaeological evidence in pp. 452-458, literary in pp. 458-460); with appeal to the suggestion (in A.W. Gomme, *Commentary on Thucydides* I [Oxford 1956] 446) that the Akte promontory was first associated with Themistokles, due to its proximity to the site of the Salamis battle, and subsequently conflated with an existing tomb there.

[140] As "Athenian", see Loraux (note 15) 13-42; also, *idem*, *The Invention of Athens* (Cambridge Mass. 1986) 155-171. On the source-mechanics involved in this rhetorical tradition, see N. Robertson, "False Documents at Athens: Fifth-Century History and Fourth-Century Publicists", *Historical Reflections* 1 (1976) esp. 10-14.

[141] Thus R. Syme, "The Crisis of 2 B.C.", reprinted in *Roman Papers* 3, ed. A.R. Birley (Oxford 1984) 912-936 (p. 922). Recorded in Dio 55.10.7; and Augustus' *Res Gestae* (23) highlights the construction of the pool (*stagnum*) used for the *naumachia*. The occasion was the *praefectio* of Gaius Caesar; with the prince stylized as Mars the "Avenger" in Ovid *Ars Amat*. 1.171-172. For a cultural appreciation of this spectacle, see K.M. Coleman, "Launching into History: Aquatic Displays in the Early Empire", *JRS* 83 (1993) 51-54. The close chronology between the restoration decree and the Roman *naumachia* has often inspired scholars to see a direct link between the two; such as in Bowersock (note 66) 174-175.

[142] See T. Hölscher, "Actium und Salamis", *JDAI* 99 (1984) 187-214.

[143] In *IG* II^2 3250; with improved transcription in *SEG* 21 (1965) no. 702. For Gaius' visit to Athens, see originally Graindor (note 29) 51; with date of 1 A.D. in F.E. Romer, "A Numismatic Date for the Departure of C. Caesar?", *TAPA* 108 (1978) 201-202.

particularly in arguing that the Temple of Ares in the Agora was rededicated to Gaius Caesar.[144]

The Salamis *naumachia* at Rome is sometimes viewed as having been inspired by the ancient Athenian regatta of the "sacred ships" that was established in honor of Artemis to commemorate the Battle of Salamis.[145] This popular naval rite, which was held at the Munichia festival, is referenced in the restoration decree in a nicely symbolic transition in the catalogue of works from Salamis to the Piraeus. Thus were somehow rehabilitated the facilities at Eetioneia, on the northwest side of the *Kantharos* or Great Harbor (and famous for having served as the refuge for the ousted regime of the 400), which served as the starting-point for "the *paraplous* of the sacred ships".[146] From the Eetioneia the sacred ships would sail together around the Akte headland to the small Munichia harbor, where a procession would then proceed up the acropolis of the same name to the shrine of Artemis Munichia. The same or a similar sailing rite to Artemis would appear to be the subject of the preceding line in the catalogue, with the restoration of a shrine or monument "in the Elaphydrion".[147] That site is otherwise unknown, but the "deer" prefix of the toponym very likely indicates a cultic association with Artemis. Of comparable historical import is the decree's restoration of the obscure oath-shrine of Artemis *Herkanes*, "which Themistocles founded before the sea-battle at Salamis".[148]

The shrines and public monuments of the Piraeus serve as the geographic center of the record of restoration work. Such a focus was a natural effect of the harbor's large population and its unusual status as a planned town, where a great number of important areas had been designated as public property in the 5th century B.C.[149] The depredations of Sulla in 86 B.C., and subsequent neglect, must have also contributed to this priority.[150] Included in the Piraeus restoration were the ancient privileges and

---

[144] Thus Bowersock (note 66) 175-179, as orchestrated by G. Julius Nikanor; a reconstruction inspired by the supposition in R.E. Raubitschek, "The New Homer", *Hesperia* 23 (1954) 319 that the *naumachia* of 2 B.C. refers to the traditional Athenian sailing regatta in the Munichia festival (see following note), and that Nikanor achieved his epithet as the 'New Themistokles' by winning the contest.

[145] Thus Graindor (note 29) 128-129 (whence Raubitschek, as cited in the previous note).

[146] *IG* II^2 1035 ll. 37: ⟨Ηε⟩τ⟨ιώ⟩νειαν ἐξ ἧς αἱ ἱεραὶ ναῦ[ς ...]; also, see previous line, as quoted in the following note. The Eetioneia is the spit of land along the NW side of the Great Harbor, where the double-towered gate of the Kononian era still stands; see Goette (note 54) 144. For the "sacred ships" of the Munichia (held on 16 Munichion), see *IG* II^2 1011 l. 16 (of 107/6 B.C.); for the festival, see Deubner (note 122) 204-205. *Contra* Culley (note 2) 286, this sailing rite of "ships" should not be conflated with the famous ephebic "contest of the boats" (ἅμιλλα τῶν πλοίων) that took place on the following day (17 Munichion) at Salamis as part of the Aianteia (cf. *IG* II^2 1006 ll. 30-31); for which, see Pélékidis (note 121) 247-248.

[147] *IG* II^2 1035 l. 36-37: -]ν τὸ ἐν Ἐλαφυδρίοις ... τὸ παρὰ τὸν παράπλουν τῶν ἱερῶν| [νεῶν ...·]. As a point of speculation, this site might be identified with the circular columned structure preserved on the Kavos Krakari headland that dominates the NW entrance into the Great Harbor; cf. Wallace (note 139) 455-458, with fig. 4 (p. 456).

[148] *IG* II^2 1035 l. 45, with Artemis restored in *SEG* 37 (1987) under no. 96: as suggested in R. Garland, *The Piraeus from the Fifth to the First Century B.C.* (Ithaca 1987) 163. In *SEG* 26 (1976) no. 121 Culley restores Athena.

[149] See D.M. Lewis, "Public Property in the City", in *The Greek City. From Homer to Alexander,* eds. O. Murry and S. Price (Oxford 1990) 250-251, where he notes that the greatest amount of evidence for public property (such as *horoi*) in 5th-century Athens concerns the Piraeus.

[150] According to Appian, *Mithr.* (6) 41, Sulla "burned the Piraeus ... not sparing the arsenal, or the navy yard, or any other of its famous belongings"; also, cf. Strabo 9.1.15. The Piraeus was once described to

properties belonging to a number of local sanctuaries: the Asklepieion in Zea, the sanctuaries of Dionysos and Aphrodite, and the precinct of Agatha Tyche ("Good Fortune"). The Asklepieion was attended to in some manner along with its collection of votive dedications. This healing sanctuary is historically very significant since it housed the initial Attic cult of Asklepios, upon its introduction from Epidauros in 421 B.C. during the first year of the Peace of Nikias.[151] In its reference to the Peloponnesian War, the restoration record even alludes to the circumstances of the healing-god's introduction to Attica, as a thank-offering to the city's recovery from the terrible plague-years of the early 420s B.C. Various harbor works and related mercantile structures were also repaired, including the Great Harbor's well-known dry-docks and the so-called Deigma, the great quay-side market, which may have been built or expanded by Pompey the Great in 62 B.C.[152] It is impossible to know what immediate or lasting effect the program had on the condition and prosperity of the Piraeus as a whole. On the other hand, it is likely that the decree encouraged the private sponsorship of subsequent work, such as the cult-fund established in the Piraeus a couple of decades later by a religious association of women.[153]

Athens and its immediate environs are the setting for the final catalogue of restoration work, which addressed the smaller number of shrines and public spaces in and around the city. Thus a shrine of Hera's handmaiden Hebe, either the city-based one or the better-known sanctuary in the deme of Aixone, was somehow revived in the final stages of the restoration program. Under Lykourgos in the 4th century B.C. the shrine at Aixone was probably integrated into the state's religious structure, which may have provided for the popular all-night rite (*pannychis*) attested for the cult.[154] The sanctuary most distant from the city of Athens was evidently the so-called Dorykleion of

---

Cicero (*ad Fam.* 4.5.4) as "ruined and wrecked"; but note the caution over such evidence in S. Alcock, "Roman Imperialism in the Greek Landscape", *JRA* 2 (1989) 5-6 and *idem* (note 62) 13-14.

[151] In *IG* II^2 1035 ll. 40-41:]ο̣ν καὶ ψι̣λὰ̣ τὰ προσόντα τῶι Ἀσκληπιείωι τὰ ἀνεθέν|[τα]; if the conjunction "and" should refer to other work carried out at the Asklepieion lost from the inscription. On the cult see Garland (note 148) 160; also S.B. Aleshire, *The Athenian Asklepieion. The People, Their Dedications, and Their Inventories* (Amsterdam 1989) 35-36. The so-called City Asklepieion in Athens, on the south slope of the Akropolis, was evidently founded in the following year (420 B.C.).

[152] *IG* II^2 1035 ll. 42-47. On the identification of the "dry-docks" (*psyktrai* in l. 43), see W. Judeich, *Topographie von Athen* (2nd ed., Munich 1931) 440 and 450; the identification of Pompey as the donor of the Deigma is not at all certain, but see M. Hoff, "The Early History of the Roman Agora at Athens", in *The Greek Renaissance in the Roman Empire*, eds. S. Walker and A. Cameron (*BICS* Suppl. 55, London 1989) 2-3.

[153] Recorded in *IG* II^2 2337, with a possible total donation of 173 *denarii* (a good sum for a single shrine); for the date, see Aleshire (note 23) 232 under no. 10. Participants included Kleopatra, member of a great healing-cult family from Sounion; and Phila of Phlya, probably the daughter of the early Augustan archon Menneas. Note also the number of Roman *nomina* in the subscription, as might be expected from the Piraeus.

[154] Cf. the references in *LIMC* IV.1, *s.v.* "Hebe I" (A.-F. Laurens), where the restoration decree is mistakenly thought to attest to a shrine near Hymettos (presumably by geographic association with some of the other entries in the decree's addendum). Priestesses of a state-cult of Hebe were given *proedria* in the Theater of Dionysos (in *IG* II^2 5150 and 5154). Hebe at Aixone: the *pannychis* is attested in *IG* II^2 1199 (note the improved date of 320/319 B.C. in D. Whitehead, *The Demes of Attica, 508/7 - ca. 250 B.C.: A Political and Social Study* [Princeton 1986] 37-38); for the possible Lykourgan state-connection, see Humphreys (note 20) 208.

Athena in the twin demes of Lamptrai, just to the southeast of Mt. Hymettos.[155] Although nothing is known about the history of the Dorykleion, its location can be tentatively identified with a 5th-century sanctuary found near the modern church of the Panagia at Thiti. The Dorykleion would then have effectively divided the deme territories of Upper and Lower Lamptrai, and so may have been constituted as a state-cult.[156] Also in Lamptrai were some marginal public lands, probably on the lower slopes of Hymettos, which in the addendum to the decree were officially set aside "to all for pasturing and wood-gathering". The decree created a similar pastoral preserve on the city-side of Hymettos. Rupestral markers of the Roman period have now been found on one of the hills (the Fuchsberg), which may be connected with this effort, perhaps (given the mountain's fame for honey) serving to define an apiary.[157]

Several of the town-based cults whose restorations are catalogued in the final two sections of the decree share a particular historical gravity. The clearest instances involve the shrine of Agathe Tyche ("Good Fortune"), the Hyakinthion, and the temple of (Artemis) Eukleia and Eunomia (the divine personification of "Good Order").[158] All of three of these sacred sites appear to have been located on the range of small hills immediately to the west of the Acropolis. In an important sense they were all types of "safety shrines", traditionally connected in one way or another with the preservation of the city's independence and the wellbeing of its statehood. The principal Athenian shrine for the cult of Agathe Tyche was evidently situated in the city-deme of Kollytos, just south of the Areopagos Hill. The shrine was probably last restored in 335/334 B.C., during the administration of Lykourgos, which held the relatively new cult in especially high esteem.[159] As for the actual site of the sanctuary, epigraphical evidence now points to the Hill of the Muses, which formed the southwest boundary of the city (and is visited today for the splendid funerary monument of Philoppapos). On at least one occasion, in the late 4th century B.C., Agathe Tyche received an unusually large and lavish state sacrifice there "to ensure the safety of the Demos of the Athenians"; this, probably in response to some extraordinary emergency for the city.[160] The ideological connection is

---

[155] *IG* II^2 1035 l. 51.

[156] The site identification is suggested in J.S. Traill, "Rock-Cut Inscriptions in the Attic Demes of Lamptrai", in *Studies in Attic Epigraphy, History and Topography* (*Hesperia* Suppl. 19, Princeton 1982) 168 note 22; the evidence consists of a half-dozen rock-cut boundary markers of the 5th century B.C., as well as a reported 5th-century Doric capital (now lost).

[157] Thus M.K. Langdon, "Hymettiana I", *Hesperia* 54 (1985) 259, with the evidence of four rock-cut *horoi* of Roman date; arguing further from Culley (note 2) 290, note 27. The addendum reference occurs in *IG* II^2 1035 ll. 58-59. On the meaning of *eschatia* here, see LSJ^9 , *s.v.* ἐσχατιὰ I, 2; with discussion in Walbank (note 92) 117. For a somewhat different meaning, as newly cultivated land, in inscriptions of the later Roman period, see S.G. Miller, "A Roman Monument in the Athenian Agora", *Hesperia* 41 (1972) 82.

[158] *IG* II^2 1035 ll. 48 (*temenos* of Agatha Tyche), 52 (Hyakinthion), and 53 (*hieron* of Eukleia and Eunomia).

[159] See S.V. Tracy, "*IG* II^2 1195 and Agatha Tyche in Attica", *Hesperia* 63 (1994) 242-243; with evidence in *IG* II^2 333c (ll. 19-20), a decree proposed by Lykourgos in 335/4 for the regulation of various cults in Attica. On the location of the deme of Kollytos, see J. S. Traill, *The Political Organization of Attica. A Study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and their Representation in the Athenian Council* (*Hesperia* Suppl. 14, Princeton 1975) 40; also, cf. following note.

[160] Walbank (note 92) 236-238; with evidence in the composite *lex sacra* of the city and deme in *IG* II^2 1195 (ll. 5-6 and 28-30). According to Walbank (p. 236), "The main interest lies in the appearance of Good Fortune ... as the first recipient of sacrifices in order to ensure the safety of the Demos of the Athenians";

explained, at least in part, by the highly strategic value of the hill, which dominates the center of Athens. Under the Macedonian regime of the 3rd century B.C. the Mouseion was heavily fortified and garrisoned; and it was the heroic storming of that garrison in 286 B.C. that brought the city a short-lived freedom from foreign control. As a result, the Hill of the Muses (presumably with its shrine of Agathe Tyche) became a lasting symbol of an independent Athenian statehood, and was celebrated as such in its subsequent use as a training-ground by Athenian ephebes.[161] In Pausanias' day (the 2nd century A.D.) the public graves of the thirteen Athenians killed in the battle for the Mouseion were still pointed out to the city's visitors (1.29.13).

The restoration of the Hyakinthion clearly illustrates the decree's special concern for the preservation of the city's "savior-shrines". According to perhaps the most dominant Athenian legend, as reflected in Euripides' *Erechtheus*, the princesses Hyakinthides were the three daughters (*parthenoi*) of Erechtheus, who were willingly sacrificed by their father to bring victory to Athens in the Eleusinian War. In another tradition these courageous maidens were the daughters of the Spartan hero Hyakinthos, sacrificed to save the city from the siege of King Minos of Crete. Further, in the Atthidographic tradition the *parthenoi* were slaughtered by a Boeotian army on a city-hill called Hyakinthos, hence their name.[162] In historical times the Hyakinthides received an annual sacrifice and a ritual choral dance by young girls; they were also propitiated with a wine-less offering by the Athenian army before any defensive campaign.[163] Hence the Hyakinthion traditionally held a great deal of significance for the protection of the city. Like so many cults and religious traditions that inform the implicit cultural discourse of the restoration decree, the legend of the brave Hyakanthides assumed further significance in the Lykourgan era, when the maidens could be upheld as a shining example of a "nobility worthy of Athens".[164] Unfortunately the location of the shrine remains to be identified, although one scholar has associated it with the civic cults on the

---

with an unusually large financial outlay of 2,000 drachmai. Walbank also suggests an identification with the sanctuary mentioned in *IG* II^2 1035; however, Tracy (note 159) 241-244 expresses skepticism.

[161] See T.L. Shear Jr., *Kallias of Sphettos and the Revolt of Athens in 286 B.C.* (*Hesperia* Suppl. 17, Princeton 1978) 15-16 and esp. 61-73 for a detailed discussion of the "Revolution of 286 B.C."; with full accounts in Pausanias 1.26.1-3 and the contemporary "Decree for Kallias" (in *SEG* 28 [1978] no. 60 [from Shear]; cf. also *Agora* XVI no. 255D). The Mouseion's practical and symbolic role in 3rd-century Athens is discussed in S.V. Tracy, "A Fragmentary Inscription from the Agora Praising Ephebes", *Hesperia* 59 (1990) 545-546.

[162] See Kearns (note 8) 59; with references conveniently collected in the catalogue entry (pp. 201-202) for Ὑακινθίδες/Hyakinthides. Euripides, *Erechtheus* frags. 47, 60.27, 65.67-87 (Austin); as daughters of Hyakinthos, in the Suda, *s.v.* Ὑακινθίδες (Harpokration); as sacrificed in defense against the Boeotians, Suda, *s.v.* Παρθένοι (Photios); from Phanodemos (*FGrH* 325 F4) and Phrynichos (frag. 30 Kick).

[163] On such preliminary "maiden-sacrifices", see W. Burkert, *Homo Necans. The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, trans. P. Bing (Berkeley 1983) 65-66, with note 33 for references to the Athenian custom. On the Hyakinthides, there is now the convenient entrance in *OCD*^{3}, *s.v.* "Hyakinthides" (E. Kearns); for the most recent discussion, cf. also D.D. Hughes, *Human Sacrifice in Ancient Greece* (London 1991) 73 and 75.

[164] As reflected in Lykourgos, *Against Leokrates* (1) 98-101 (at 101); and adopting the tradition in Euripides' *Erechtheus*. In Kearns (note 8) 59 the Hyakinthides are presented as the "clearest example" of the maiden-type of σώτειραι, who "after death … still act … as nurses and protectors of the city's potential fighting force".

Hill of the Nymphs.[165]

A similar significance obtains for the temple of Eukleia (and Eunomia). Originally dedicated after the Persian wars to a popular Boiotian form of Artemis as a warrior goddess, in a commemorative allusion to the battle of Plataia and the famous victory festival held there, this temple shares a clear historicizing relationship with the "savior-shrines" of Agathe Tyche and the Hyakinthides.[166] Although the location of the Eukleia temple remains uncertain, with a setting on or by the Kolonos Agoraios more likely than not (and with one suggestion that it is the great Hephaisteion temple), the cult's honorary seat in the Theater of Dionysos was re-inscribed in the imperial period to include Eunomia. Since the only references to the combined cult of Eukleia and Eunomia date to the Roman period, the restoration decree may reflect a recent addition of the worship of "Good Order" to the original cult of Artemis Eukleia. By the late 1st century A.D. the lifelong priesthood of Eukleia and Eunomia was considered prestigious enough for the city to award it to Quintus Trebellius Rufus, the great foreign-born benefactor and naturalized Athenian.[167]

The restoration decree also concerned itself with the preservation or reclamation of revenue-producing properties belonging to certain state-cults. This aspect of the program is most evident in connection with the prominent cults of Athena Polias and the great Attic hero Theseus, both of which owned substantial *temene* or sacred properties just outside of the city.[168] The "*temenos* of Athena Polias beside the Long Walls" is impossible to identify for certain. The old land-walls that led down to the Piraeus cover a long distance, while the city's chief goddess was, naturally enough, a considerable landowner, especially around the outskirts of the city, with residential properties, cultivated wetlands and even gardens held in her name. Nonetheless, this particular *temenos* may have something to do with the sacred olive-groves located near the Academy, famous as the source of the olive oil that was customarily awarded in the prize-amphorae of the Panathenaic festival. These venerable, and vulnerable, groves had been plundered for siege-timber by Sulla's army in 86 B.C.[169] Although the Athenian state was

---

[165] Thus M. Ervin, "Geraistai Nymphai Genethliai and the Hill of the Nymphs: a Problem of Athenian Mythology and Topography", *Platon* 11 (1959) 151 and 155-159. The association is not accepted in Kearns (note 8) 201, under Ὑακινθίδες/Hyakinthides; nor in U. Kron, "Demos, Pnyx und Nymphenhügel. Zu Demos-Darstellungen und zum ältesten Kultort des Demos in Athen", *AthMitt* 94 (1979) esp. 63- 66 and 72-74.

[166] See Pausanias 1.14.5. The cult is best known from the 4th century B.C.; see W.C. West, "Hellenic Homonoia and the New Decree from Plataea", *GRBS* 18 (1977) 308; also, H.A. Shapiro, "*Ponos* and *Aponia*", *GRBS* 25 (1984) esp. 109-110, for the cultic significance.

[167] Recorded in Trebellius' career-inscription *IG* II^2 4193 ll. 13-14 and 34-35. See M. Maass, *Die Prohedrie des Dionysostheaters in Athen* (Vestigia 15, Munich 1972) 127 for the re-inscription of the theater-seat (*IG* II^2 5059). Further references for the cult in the Roman period are *IG* II^2 3738 and 4874, the latter being the only known dedication to Eukleia and Eunomia. That the Hephaisteion could in fact be the Temple of Eukleia is an idea kindly shared with the author by Evelyn Harrison.

[168] *IG* II^2 1035 ll. 47-48; as originally discerned in R. Schlaifer, "Notes on Athenian Public Cults", *HSCP* 51 (1940) 238-239 note 6. For *temene* here in its primary (and Homeric) meaning as a sacred property rather than a sanctuary, see also LSJ^9, *s.v.* τέμενος I, "a piece of land cut off and assigned as an official domain"; in Walbank (note 92) 116 the term is taken in its later and more common meaning, with the decree's *temenos* of Athena identified as an otherwise unattested sanctuary of the goddess outside of the city.

[169] For the incident, see Plutarch, *Sulla* 12; with discussion in J. Jordan and B. Perlin, "On the Protection of Sacred Groves", in *Studies Presented to Sterling Dow* (Durham, N.C. 1984) 158. Various *temene* of

a traditional leasing-authority for Athena, in the Augustan period it may have become necessary in this matter to receive the cooperation of the *genos* of the Eteoboutadai, the controlling clan of the cult of Athena Polias. Such a view is suggested by that clan's production of a new series of boundary stones (inscribed in suitably archaistic lettering) for at least one property owned by the goddess. Almost certainly belonging to the Augustan period, the surviving inscriptions read "(I am) the *horos* of the field of Athena Polias, belonging to the *genos* of the Eteoboutadai (and measuring) 100 feet along to [each side?]".[170]

More problematic are the properties that were restored to Theseus. This item in the catalogue is usually thought to refer to a combination of the four shrines that belonged to the hero: the three lesser sanctuaries in the Piraeus, at Eleusis, and on the Hippios Kolonos; and the famous Theseion built by Kimon in the 5th century B.C., which was probably located on the northeastern slope of the Acropolis, near the Gymnasium of Ptolemy.[171] However, the properties catalogued collectively in the restoration decree were clearly situated somewhere else, west and south of the city near the old Long Walls and the shrine of Agathe Tyche. These *temene* are therefore probably better interpreted as income-bearing properties, perhaps more olive groves, that belonged to the civic cult of Theseus, which the Athenian state had the authority to lease.

"Hope for a real future creates the need for a real past".[172] The recovery and preservation of a glorious and storied Athenian past represents the great cultural import of the restoration decree. In its embedded narrative of a civic tradition that echoes through the centuries, in ritualized fashion the decree literally inscribes the entire epic scope of the city's cultural memory. Collapsed into an eternal Athenian present are the Age of Heroes, the city's development and expansion in the Archaic age, the Persian Wars and other Athenian adversities, and even the various struggles against Macedonian rule. Unfortunately, it remains unknown whether the restoration decree was successful in achieving any lasting welfare for the cults, sacred properties, and historical monuments with which it so carefully concerned itself. Although a few of the sites restored are heard of again in the antiquarian testimonies of Pausanias and others, the

---

Athena Polias were listed among the goddess' property in the 340s B.C. (*IG* II^2 1590 and 1591). At least one of these *temene* appears to have been located just on the outskirts of the city, perhaps to the southeast; see M.H. Jameson, "The Leasing of Land in Rhamnous", in *Studies in Attic History, Epigraphy and Topography* (*Hesperia* Suppl. 19, Princeton 1982) 69. Athena Polias also possessed at least two *telmata* (cultivated "pond areas" or "moats") near the Dipylon and Diochares Gates: Walbank (note 92) 123 note 57 and 197 (with evidence in *IG* II^2 2495 ll. 6-7); also, in J. Travlos, *A Picturial Dictionary of Ancient Athens* (New York 1971) 158.

[170] *Agora* XIX (G.V. Lalonde, M.K. Langdon, and M.B. Walbank, *The Athenian Agora* XIX. *Inscriptions: Horoi, Poletai Records, and Leases of Public Lands* [Princeton 1991]) nos. H23: ἡόρος γύου Ἀθε[ναίας Πολιάδος] | προσηέκον Ἐτεο[βουταδῶν γένει] | πόδες Η ἐπὶ [- - - -] *lacuna?*) and H24 (Pl. 1); *ed. pr.* in *Hesp.* 37 (1968) 292-294 nos. 35 and 36, ed. B.D. Meritt (= *SEG* 25 [1971] nos. 200 and 201). Meritt associates these *horoi* with *IG* II^2 1035; but assigns them to the 2nd century A.D., which at that time was the prevailing date for the restoration decree.

[171] As enumerated in Plutarch, *Theseus* 35.2 and 36.2; with discussion in S.N. Koumanoudes, "Θησέως σηκός", *ArchEphem* (1976) 212-214 nos. 1-2. Most recently, see also S.G. Miller, "Architecture as Evidence for the Identity of the Early *Polis*", in *Sources for the Ancient Greek City-State*, ed. M.H. Hansen (Copenhagen1995) 234 note 70. The various shrines are also recorded independently: Piraeus, in *IG* II^2 2498; Eleusis, in *IG* II^2 1672; Hippios Kolonos, in Pausanias 1.30.4; Athens, in *SEG* 21 (1965) no. 674.

[172] Thus G.S. Shrimpton, *History and Memory in Ancient Greece* (Montreal and Kingston 1997) 178.

majority are not witnessed again in the surviving sources. However, the proud ancestral heritage and grand civic themes that are so reverently embraced within the work of the decree would remain a vibrant cultural resource for Athens, particularly in the period of the so-called Second Sophistic, whose intellectual ethos is significantly anticipated by the restoration program. Athens would again assume its ancient role as the "School of Hellas", to become an important university-town for the likes of Plutarch, while under the emperor Hadrian the city would become the new "Capital of Hellenism", as the seat of the culturally exclusive league of the Panhellenion.

Geoffrey C.R. Schmalz
Simon Fraser University
gcs1@sfu.ca

LA POLITIQUE MONÉTAIRE DES CITÉS CRÉTOISES À L'ÉPOQUE CLASSIQUE ET HELLÉNISTIQUE*

La frappe de la monnaie dans les cités crétoises (**Carte**) se heurtait à plusieurs difficultés: la pauvreté de l'île, l'absence ou la quasi-absence du métal précieux et le poids de la communauté insulaire dans laquelle se développait l'économie de chaque cité. Aussi, la politique monétaire des cités crétoises présente-t-elle des pratiques originales dont on a beaucoup discuté[1]. Nous allons les réexaminer à partir des monnaies elles-mêmes et à partir des inscriptions pour essayer de comprendre les motivations de cette politique.

Une part de ces politiques monétaires suit des règles communes, notamment ce qui concerne l'étalon et la valeur de monnaies d'argent et de bronze: la nécessité de disposer d'un monnayage interchangeable dans l'île conduit les cités à adopter un étalon commun et par conséquent, mêmes poids et mesures[2]. À côté de cela, il revient à chaque cité crétoise de déterminer le volume de ses émissions en fonction de ses moyens financiers et éventuellement de circonstances politiques et sociales. Il n'y a pas de doute que les différentes catégories de monnaies ont servi à des échanges différents et que les autorités émettrices ont choisi les espèces qu'elles faisaient frapper, leur type, leur étalon et leur valeur, ainsi que celles qu'elles acceptaient de laisser circuler sur leur territoire, en fonction des besoins monétaires du moment, de leurs intérêts financiers ainsi que de l'influence exercée par des partenaires commerciaux et politiques étrangers à l'île, comme c'est le cas du monnayage pseudo-éginétique de Kydonia, des monnaies d'un étalon «phénicien» de Gortyne, des pseudo-rhodiennes, des émissions de Gortyne à la tête de Méduse et des monnaies pseudo-athéniennes.

Les cités crétoises ont usé entre le Ve et le Ier siècle av. J.-C. de pratiques monétaires considérées normalement comme des expédients financiers: la réduction du poids originel des différents étalons étrangers introduits dans l'île, le recours fréquent aux surfrappes et aux contremarques et l'imitation de monnaies «internationales». Les sources épigraphiques apportent des informations précieuses sur les raisons politiques et économiques de ces choix. Nous étudierons ensuite le rôle de la monnaie crétoise dans

---

* Cet article a été écrit d'après notre étude sur le monnayage d'Hiérapytna (Crète Orientale) de la fin de l'époque classique à l'époque impériale, qui était le sujet de notre thèse de doctorat, soutenue en Mai 2005 à l'Université de Paris IV-Sorbonne (en cours de publication). Je voudrais remercier Olivier Picard et Selene Psoma qui ont bien voulu me donner leur avis sur une première version de cet article.

[1] Cf. Macdonald 1919; Le Rider 1966 et 1968(1); Garraffo 1974; Manganaro 1978; Stefanakis, M. 1997(1) et 1999; Stefanakis, M. – Traeger 2005; Stefanaki, V. 2006 et Stefanakis, M. – Stefanaki, V. 2006.

[2] Cf. Stefanakis, M. 1999, 263.

les échanges et donc les effets de la politique monétaire des cités crétoises sur les transactions locales et internationales.

I) PRATIQUES MONETAIRES ENTRE LE V^E ET LE IER SIECLE AV. J.-C.: ETALON REDUIT, SURFRAPPES, CONTREMARQUES ET IMITATIONS.

A) L'introduction du monnayage d'argent en Crète: Les premières séries crétoises et le développement de la production monétaire dans les années 330/20 av. J.-C.

C'est vers le deuxième quart du Ve siècle av. J.-C. que la monnaie fait son apparition en Crète, plus d'un siècle après sa création. Kydonia fut probablement la première cité crétoise à émmetre un monnayage d'argent. Elle imite le monnayage d'Égine, qui était largement répandu en Égée, en frappant des monnaies pseudo-éginétiques: hémidrachmes (2,75g), trihémioboles (1,35g), oboles (0,90g) et hémioboles (0,45g)[3] d'un étalon éginétique réduit[4]. En agissant ainsi, Kydonia voulait bénéficier de la confiance qui était attachée au monnayage éginétique. La frappe est limitée à des fractions de la drachme et ne comporte ni drachme ni statère, ce qui montre que ces piécettes jouaient un rôle auxiliaire[5]. Ce premier monnayage n'était qu'une suite ou un complément au monnayage éginétique qui circulait dans la cité.

Le monnayage éginétique est arrivé en Crète dans la seconde moitié du VIe siècle av. J.-C., comme le montre le trésor *IGCH* 1, trouvé en 1943, à proximité de Matala, le port de Phaistos, qui a probablement été enfoui vers la fin du VIe siècle av. J.-C. La grande activité commerciale d'Égine à cette époque et la situation géographique privilégiée de la Crète, sur la route du Proche-Orient, constituent probablement les raisons de l'installation des Éginètes à Kydonia en 519 av. J.-C., après l'expulsion des Samiens (Hérodote III. 59.1-4)[6]. Ce sont probablement eux qui y ont introduit les grandes quantités de monnaies éginétiques, qui ont été diffusées d'abord en Crète Occidentale puis dans les autres villes crétoises. Selon Le Rider[7], «*il est normal que les monnaies d'Égine, à cause de leur abondance, et aussi de leur bon aloi et de leurs types constants, aient très rapidement reçu un cours légal en Crète et aient été acceptées par toutes les villes comme moyen d'échange*». Cependant, la production monétaire d'Égine diminue après 460/50 av. J.-C. à cause de l'expansion maritime d'Athènes et le monnayage éginétique commence à perdre, peu à peu, son rôle comme moyen d'échange international en Égée. Ainsi, les arrivages de monnaies d'Égine en Crète se font moins nombreux après 457 av. J.-C. et sont encore plus rares après la fermeture de l'atelier en 431 av. J.-C.[8]

Kydonia a continué à émettre un monnayage pseudo-éginétique jusque dans le premier quart du IIIe siècle av. J.-C., alors que les autres cités crétoises frappaient depuis longtemps des monnaies à leurs types, et bien que sa circulation se poursuive jusqu'au

---

[3] Cf. Stefanakis, M. 1997(1), 63.

[4] Il est probable que Kydonia a également frappé des oboles pseudo-éginétiques en or vers 330/25 av. J.-C. (cf. Stefanakis, M. 1997(1), 56, n°122-124, 88, n°183 et du même auteur 2002(2), 178-179).

[5] Cf. Stefanakis, M. 1997(1), 273.

[6] Cf. Stefanakis, M. 1999, 251-252 et 256.

[7] Le Rider 1966, 168-169.

[8] Cf. Le Rider 1966, 172.

IIe siècle av. J.-C.[9], elle reste limitée. Selon M. Stefanakis[10], la longévité de ces frappes prouve que des statères éginétiques continuent à être importés en Crète, même en petites quantités, jusqu'à l'époque d'Alexandre. Mais, malgré leur ressemblance avec les monnaies éginétiques dont les trésors ont été trouvés dans l'ensemble du monde grec, il apparaît que les pseudo-éginétiques circulaient uniquement en Crète. Les trésors et les fouilles archéologiques attestent leur présence à Kydonia, Phaistos, Cnossos, Archanès, dans la grotte de l'Ida et en général en Crète centrale[11]. Gortyne, Phaistos, Lyttos et Praisos ont surfrappé des monnaies pseudo-éginètiques, afin de créer leur propre monnayage.

Parallèlement à la frappe des monnaies pseudo-éginètiques par Kydonia, Gortyne et Phaistos, Cnossos et Lyttos ont commencé à battre monnaie mais cette fois à leurs types. La date de ces premières émissions reste controversée, mais elle doit se situer entre 470 et 431 av. J.-C. Le Rider[12] les situe entre 450 et 425 av. J.-C., tandis que Price[13] propose de les placer vers 470 av. J.-C. Cnossos et Lyttos débutent leur monnayage quelques années après Gortyne et Phaistos. Plus tard, dans les premières décennies du IVe siècle av. J.-C., Itanos, Sybrita et Axos et vers le milieu du IVe siècle, Eleutherna et Praisos ouvrent également des ateliers[14].

Ces premières séries crétoises à types locaux n'ont pas été émises afin de compléter le monnayage éginétique circulant dans l'île, puisqu'elles utilisent les «tortues» comme flans[15]. Selon Le Rider, à une époque où la monnaie d'Égine jouait un grand rôle dans le commerce crétois, les Crétois avaient évité de surfrapper les statères éginètes les plus récents en utilisant comme flans des exemplaires d'émissions anciennes, déjà usés et moins recherchés[16]. La surfrappe d'autres monnaies étrangères, non éginétiques, commence après 330 av. J.-C[17]. Jusqu'à cette date, les listes dressées par Le Rider[18] indiquent que les surfrappes sont plus nombreuses à Gortyne et à Phaistos que dans tout autre atelier monétaire crétois. On constate que les monnaies réutilisées viennent d'Égine, d'autres villes crétoises et des séries anciennes de la cité, après que celles-ci aient été démonétarisées à la suite d'un changement des types monétaires: ainsi, vers le milieu du IVe siècle av. J.-C., Gortyne et Phaistos reprennent comme flans leurs anciens statères aux types d'Europe emportée par le taureau et de la tête de lion dans un carré creux[19]. Les monnaies de Cnossos sont les plus nombreuses à être refrappées par les cités

---

[9] Le trésor de La Canée, 1922 (*IGCH* 254; *CH* VII 104) et celui de Crète, 1914 (*IGCH* 253), enfouis vers 150 av. J.-C., contiennent un triobole d'Égine, un triobole pseudo-éginétique et une obole éginétique (cf. Le Rider 1966, 266, note 3 et 221, note 4).

[10] Stefanakis, M. 1999, 259.

[11] Cf. Stefanakis, M. 1997(1), 64 et 74.

[12] Le Rider 1966, 166.

[13] Price 1981, 464.

[14] Cf. Kraay 1976, 53 et Le Rider 1966, 194-197.

[15] Cf. Le Rider 1966, 173-174.

[16] Le Rider 1975, 52.

[17] Au Ve siècle av. J.-C., la seule pièce étrangère, ayant servi de flan qui ne soit certainement pas éginète est un statère de Siphnos, surfrappé à Phaistos. Cf. Le Rider 1966, 181 et 189.

[18] Le Rider 1966, 120-125.

[19] Cf. *infra*, note 179.

crétoises, devant celles de Lyttos et d'Itanos[20]. La multiplication des surfrappes des monnaies crétoises par Gortyne et Phaistos après 360 av. J.-C., atteste l'ouverture d'autres ateliers dans l'île[21].

Cependant, la plupart des cités crétoises n'ont commencé à battre monnaie qu'un peu plus tardivement, au début de l'époque hellénistique. Rhaucos, Tylissos, Chersonèse, Olonte, Priansos, Arcadès, Hiérapytna, Rhithymna, Lappa, Allaria, Aptéra, Kéraia, Moda, Polyrrhénia, Phalasarna, Élyros, Hyrtakina et Tarrha ne frappent monnaie qu'après 330/20 av. J.-C[22]. Ce monnayage montre la persistence de la pratique de la surfrappe par les ateliers crétois. Mais désormais les monnaies extérieures utilisées comme flans ne viennent plus seulement d'Égine mais également de Cyrénaïque, de Béotie, de Sicyone, d'Argos[23], d'Élis, de Thèbes, de Zacynthe et d'Asie Mineure (Milet, Éphèse, Cnide, Iasos, Samos)[24]. La circulation dans l'île de ces espèces est également attestée par les trésors enfouis entre 280 et 270 av. J.-C., ainsi que par les découvertes des fouilles et les trouvailles isolées.

a) L'étalon crétois

Pour leur premier monnayage, les cités crétoises ont utilisé un étalon éginétique légèrement réduit de 6% à 12%[25], comme le montre le **Tableau 1**.

Les causes du déficit pondéral d'une monnaie peuvent être de trois sortes: soit l'usure due à la circulation, le frai; soit l'enlèvement d'une partie du métal d'origine, le rognage; soit enfin un déficit pondéral appliqué volontairement et légalement dès la frappe[26]. C'est le cas des monnaies à *apousia*, connues par les comptes amphictionique de Delphes (338-333 av. J.-C.)[27], en particulier les monnaies d'argent frappées par plusieurs cités péloponnésiennes (Argos, Sicyone, Mégalépolis etc.), par les Confédérations achéenne, étolienne, béotienne, par Locride, par Phocide, par Chypre, etc.[28] qui ont toutes été frappées selon un étalon éginétique réduit[29]. On sait que le système éginétique subit une réduction du poids au IVe siècle av. J.-C.: on passa d'un statère de 12g environ à un statère pesant aux alentours de 11g, accompagné d'une drachme de ±5,50g et d'un

[20] Le Rider 1966, 125-129.

[21] Cf. Kraay 1976, 52.

[22] Cf. Le Rider 1966, 197-198.

[23] Sur la circulation, les surfrappes et les imitations des monnaies argiennes en Crète cf. M.I. Stefanakis, «Two argive triobols and notes on argive coinage in Crete» in «Excavations at Azoria, 2003-2004, Part I», *Hesperia*, 76, 2007, 308-311 et du même auteur 2006, 47-50.

[24] Cf. Le Rider 1966, 125-129.

[25] Cf. Garraffo 1974, 62.

[26] Cf. Picard 1996, 248.

[27] Cf. Kinns 1983, 11-13. On a d'abord pensé que le déficit pondéral des pièces réutilisées pour le nouveau monnayage amphictionique, qui était de l'ordre de 13,7 % par rapport à l'étalon éginétique (cf. Garraffo 1974, 66), s'expliquerait par les pertes de métal lors de la fusion des monnaies anciennes et de la frappe de la nouvelle monnaie. Néanmoins, «*le mot apousia, qui apparaît dans les comptes de Delphes, rend compte, non seulement (et surtout) du déchet à la fonte et à la frappe, mais plus généralement des déficits de toute sorte qui se révélaient au moment où il fallait chiffrer les opérations, puisque une bonne partie de ce déficit existait dès l'origine, parce que ces pièces anciennes* (παλαιὸν ἀργύριον)*, avaient été tout régulièrement, frappées au-dessous du poids éginétique canonique*» (cf. Picard 1988, 91-101 et du même auteur, 1996, 250).

[28] Cf. Stefanakis, M. 1999, 260-261.

[29] Cf. Mørkholm 1991, 8-9.

hémidrachme (triobole) de ±2,75g[30]. Il est vrai que cet étalon éginétique réduit est très proche de l'étalon corcyréen (cf. **Tableau 1**), qui tire son nom du grand centre commercial de Corcyre et qui fut utilisé dans la Grèce du Nord-Ouest: Corcyre, Epire, Apollonia et Dyrrhachion[31]. Giovannini et Mørkholm ne distinguent pas entre les deux[32]. Cependant, le systeme divisionaire de chacun d'eux introduit une différence entre les deux systèmes puisque dans le système corcyréen, le statère se divise en trités et hectés, tandis que ces derniers modules sont absents du système éginétique réduit[33]. En Crète, les monnaies de l'étalon corcyréen ne circulent pas et n'ont donc pas été surfrappées.

b) Le choix d'un étalon éginétique réduit et la fréquence des surfrappes et contremarques

D'emblée, l'étalon éginétique utilisé par les cités crétoises accuse un affaiblissement certain, au point qu'on peut parler d'un étalon crétois. Nicolet-Pierre[34] fait remarquer que sur les 128 statères gortyniens catalogués par Svoronos, 7 seulement atteignent ou dépassent 12g et que le plus grand nombre est échelonné entre 11,20g et 12g. Plus récemment, la pesée de 68 pièces de 14 ateliers crétois représentés dans le trésor de Charakas/1963 (*IGCH* 109), enfoui entre 280 et 260 av. J.-C., donne un résultat encore inférieur[35]: 20 pièces pèsent entre 11g et 11,09g, aucune n'atteint 12,10g. Les autres dénominations, émises par les cités crétoises, font également preuve d'une réduction de leur poids, entre le Ve et le IVe siècle av. J.-C.

Macdonald estimait donc que cette réduction de l'étalon éginétique s'expliquait tout naturellement par l'usure des pièces éginétiques arrivées en Crète, à travers les Cyclades[36]. Mais Garraffo[37] a contesté cette conclusion. Il constate que le poids des statères de Phaistos et de Gortyne, entre le Ve et le IVe siècle av. J.-C., s'échelonne entre 10,40g et 13g, avec un poids moyen de 11,50g, alors que pendant la seconde moitié du IVe siècle, il s'échelonne entre 11,55g et 11,80g, avec un poids moyen entre 11,52g et 11,62g. A la même époque, les statères de Cnossos attestent également une réduction sensible de poids de même que les statères émis à Kydonia, dont le poids moyen est de 11,10g. Mais on ne voit pas que cette réduction s'accroisse au cours du temps, comme il serait normal si elle résultait seulement de l'usure croissante de pièces anciennes. L'auteur en conclut donc que les cités crétoises ont délibérément réduit le poids de leur monnayage, afin d'obtenir le poids souhaité. À défaut de disposer de monnaies étrangères dont le poids correspondait à celui des monnaies locales[38], elles ont probablement rogné une partie du métal avant la surfrpappe, ou, radicalement, refondu le métal pour le réutiliser[39].

---

[30] Cf. Mørkholm 1991, 9, table 1.

[31] Cf. Picard – Gjongecaj 2001, 248-249.

[32] Giovannini 1978, 11 et 19; Mørkholm 1991, 9.

[33] Cf. Tsagkari 2007, 207.

[34] Nicolet-Pierre 2000, 18.

[35] Faut-il, selon cette dernière numismate, incriminer l'usure, le nettoyage ou la balance?

[36] Macdonald 1919, 3.

[37] Garraffo 1974, 62-63.

[38] Cf. Le Rider 1975, 46.

[39] Cf. Garraffo 1974, 72.

On discute depuis longtemps les raisons qui ont guidé la politique monétaire des cités crétoises. Head pensait qu'elles auraient cherché à s'adapter à l'étalon persique (cf. **Tableau I**) utilisé en Asie Mineure et en Chypre[40]. L'hypothèse de l'adaptation du monnayage crétois à d'autres étalons du monde grec peut paraître séduisante. M. Stefanakis[41] souligne que ce n'est pas un hasard si un étalon de même poids était déjà en usage dans le sud-ouest de l'Asie Mineure, en Cilicie, en Syrie et à Chypre, ainsi qu'à Caunos en Carie. Notons cependant qu'aucune source écrite ou archéologique n'atteste de relations commerciales entre la Crète et la Méditerranée orientale au Ve siècle av. J.-C.[42] La réduction que subit au IVe siècle l'étalon éginétique, en Crète comme ailleurs, permet aux Crétois de surfrapper les monnaies d'étalon persique, qui avaient un poids un peu plus faible[43]: ces surfrappes en Crète de monnaies d'Asie Mineure, de Cilicie et de Syrie du Nord se situent après 330 av. J.-C.[44]

Selon d'autres spécialistes, cette réduction de l'étalon éginétique par les cités crétoises pourrait tenir à l'absence de gisements argentifères sur l'île[45]. M. Stefanakis[46] note que «*the lower weight of the Cretan standard was the result of the lack of silver on the island and was imposed probably as form of «tax» on all imported foreign coins, as demonstrated by the overstrikes*». Cette absence n'est cependant pas totale. Faure[47], et avant lui les voyageurs C. Buondelmonti (1415) et R. Parshley (1837), ont signalé la présence de gisements argentifères dans certaines régions de l'île[48]. Ils ne devaient cependant pas être suffisants, à en juger par la fréquence du recours aux surfrappes[49]. À défaut de posséder des mines, les cités crétoises devaient se procurer le métal précieux nécessaire à leurs émissions par voie de guerre ou de piraterie (butin et rançon), comme c'est le cas en Crète, par voie politique (indemnités, dons et subventions) et commerciales ou par l'utilisation des réseves de l'État[50]. Il en allait de même ailleurs, notamment dans les cités achéennes d'Italie du Sud et à Tarente, ou à Naxos, Zancle et Himére[51].

Cependant l'utilisation régulière des surfrappes et le recours à un étalon réduit doivent s'expliquer par d'autres raisons que l'absence de métal précieux sur l'île.

---

[40] Head 1911, 383.

[41] Stefanakis, M. 1999, 260.

[42] Cf. Stefanakis, M. 1999, 261.

[43] Cf. Le Rider 1975, 46, note 89.

[44] Cf. Le Rider 1966, 183-187.

[45] Selon Bresson (2005, 61-62), le manque d'argent et l'irrégularité de son approvisionnement à l'époque hellénistique pourrait expliquer la modestie et l'irrégularité de la production monétaire de certaines cités grecques, ainsi que l'utilisation d'un étalon local réduit.

[46] Stefanakis, M. 1997(1), 274.

[47] Faure 1966, 45-78 et du même auteur, 1973, 70-83.

[48] Cf. Garraffo 1974, 66-67.

[49] Il faut également mentionner que les cités crétoises ont émis entre 280 et 270 av. J.-C. puis au premier quart du Ier siècle av. J.-C., un grand nombre des monnaies fourrées. À notre avis, ces pièces fourrées crétoises constituaient des émissions semi-légales destinées à une circulation interne dans le territoire de la cité émettrice. Le fait qu'elles apparaissent simultanément dans plusieurs cités crétoises est probablement significatif du manque de métal précieux pendant ces périodes (cf. V.E. Stefanaki, «Les fausses monnaies d'Hiérapytna : Monnaies fourrées et imitations modernes», *Nomismatika Chronika*, 26, 2007, 29-50).

[50] Cf. Will 1975, 102 [1998, 477] et Howgego 1990, 4-7.

[51] Stefanakis, M. 1999, 261.

Manganaro pense que les Crétois ont réduit le poids de leur monnayage afin de couvrir les 5% de dépense liés à la fusion et à la refrappe[52]. On sait qu'il existait, dans le monde grec ancien, une différence de poids de l'ordre de 5%, entre l'ἀργύριον ἐπίσημον et l'ἀργύριον ἄσημον, c'est-à-dire entre l'argent monnayé et l'argent en lingot[53]. Ainsi, le poids des monnaies frappées était moins élevé que leur valeur théorique en métal. Cette différence couvrait une partie des dépenses de l'atelier monétaire ainsi que les 3% de perte du métal précieux due au processus de la fonte. La surfrappe et la contremarque permettaient d'économiser ces pertes qui étaient plus fortes quand les monnaies fondues étaient faites d'argent non pur mais mélangé de métaux non précieux. Le seul inconvénient de la surfrappe était la médiocrité de l'effet esthétique puisque subsistaient des traces parfois assez nombreuses des types antérieurs[54]. Ainsi, selon Le Rider, si comme les villes d'Italie du Sud, la plupart des cités crétoises[55] ont utilisé de façon régulière le procédé de la surfrappe, c'est qu'elles préféraient la rapidité de l'exécution et l'économie de moyens à la qualité de la production, puisque cette opération était bien moins longue et coûteuse que la fonte du métal et la fabrication de flans[56].

Quant à la pratique de la contremarque, on sait qu'elle sert notamment à légaliser la circulation de monnaies étrangères dans la cité, en les assimilant à la monnaie locale ou à rendre sa valeur à une monnaie locale ancienne qui a été décriée[57]. En Crète, contremarquer les monnaies d'argent, plutôt crétoises qu'étrangères, est une pratique très courant à l'époque hellénistique, surtout au IIIe siècle av. J.-C., dans plusieurs cités crétoises. Garraffo[58] pense que le recours à la contremarque a remplacé la surfrappe pendant cette période. Selon Le Rider[59], on peut supposer «*qu'entre 300-290 et 280-270 quelques villes crétoises, désireuses de se procurer de ressources supplémentaires, et pressées par le temps, ont imprimé une contremarque sur le numéraire étranger dont elles disposaient*». M. Stefanakis et Træger[60] ont invoqué quatre arguments: l'absence de gisements argentifères dans l'île, la réponse à des situations d'urgence, la volonté de légaliser l'utilisation des monnaies étrangères ou crétoises sur leur territoire et enfin certaines alliances entre les cités crétoises (par exemple entre Hyrtakina et Lissos). Il faut ajouter que la contremarque, qui était appliquée contre paiement d'une redevance, représentait pour l'État un profit important et immédiat et que c'était une opération moins longue et moins coûteuse que la refonte et la surfrappe[61].

---

[52] Manganaro, 1978, 234.

[53] Cf. Howgego 1990, 18.

[54] Cf. Le Rider 1966, 50-51 et Garraffo 1974, 65.

[55] Itanos, où aucune surfrappe n'est attestée, apparaît comme une exception; son monnayage qui commence au début du IVe siècle, se poursuit avec régularité jusqu'en 280/70 av. J.-C. (cf. Le Rider 1966, 133).

[56] Le Rider 1975, 52. On doit également mentionner la surfrappe par les cités crétoises des monnaies de bronze étrangères, surtout ptolémaiques (pour les références bibliographiques cf. Robert 1951, 149, note 5; Le Rider 1966, 238, 244, note 4, 255; Stefanakis 2000(1), 196-198 et Chryssanthaki 2005, 161 et 170).

[57] Cf. Le Rider 1966, 213, note 3.

[58] Garraffo 1974, 61.

[59] Le Rider 1966, 214-215.

[60] Cf. Stefanakis, M. – Træger 2005, 383-394.

[61] Cf. Le Rider 1975, 38-45 [1999, 222-229].

Bref ces trois pratiques, la réduction du poids du monnayage crétois, la surfrappe et contremarque, attestent donc une politique monétaire officielle, qui était une politique de profit[62]. De la sorte, elles économisaient deux fois les 5% de différence entre argent monnayé et argent non-monnayé[63].

B) *Les émissions crétoises au IIIe et au IIe siècle av. J.-C. et la frappe de monnaies pseudo-rhodiennes.*

Le monnayage d'argent s'interrompt partout en Crète vers 280/70 av. J.-C. et là où il reprend au IIIe siècle, c'est avec une vigueur bien moindre, puisque seul un petit nombre de cités frappent de l'argent, et seulement en petites dénominations[64], tandis que le bronze devient le premier métal monétaire de cette période[65]. Alors que dans le reste du monde grec, la «monnaie hellénique» était, depuis le milieu du Ve siècle, le tétradrachme athénien, puis, à partir du début de l'époque hellénistique la monnaie royale de poids attique, les *chrysoi* de Philippe puis les tétradrachmes et les statères d'or d'Alexandre et des Diadoques[66], en Crète, comme dans le Péloponnèse et en Grèce centrale, l'étalon éginétique garde sa suprématie pendant plus de deux siècles: c'est ce que montre en particulier le traité d'alliance conclu vers 200 av. J.-C. entre Attale I et la cité de Malla; il promet une drachme éginétique (8 oboles attiques) à chaque soldat et deux drachmes éginétiques (16 oboles attiques) à chaque officier[67]. On sait que jusque à la mise en place des cistophores de style ancien (vers 188;), le monnayage dynastique des Attalides se rattachait au système pondéral attique. Il est significatif que les mercenaires crétois demandent à être rémunérés dans une monnaie d'étalon qui leur est familier, même si l'identification précise de cette monnaie reste enigmatique. La circulation des pièces éginétiques et pseudo-éginétiques, émises par l'atelier de Kydonia, reste limitée en Crète pendant cette période. Cependant, les trésors crétois[68], dont la date d'enfouissement se situe vers 150 av. J.-C., attestent la circulation de monnaies étrangères d'un étalon éginétique réduit, comme celles de Sicyone, d'Argos, de la Ligue Achéenne et de Béotie, au cours du IIe siècle av. J.-C. En plus, l'adjectif Αἰγιναίαν peut ne désigner que l'étalon selon lequel le montant a été estimé et donc, ce montant pourrait être payé en monnaies d'un étalon attique. Enfin, selon Doyen[69], la mention des drachmes éginétiques dans le traité entre Attale I et Malla pourrait s'expliquer par les visées propagandistes du roi, étant donné les liens privilégiés qu'entretient avec l'île d'Egine, la première de ses possessions au-dehors de l'Asie Mineure.

Mais cet étalon éginétique crétois continue à perdre du poids (crétois réduit). On le constate à Gortyne qui continue à frapper de l'argent pendant toute cette période. Les

---

[62] Cf. Garraffo 1974, 68-69.

[63] Cf. Stefanakis, M. 1999, 262.

[64] Cf. Le Rider 1966, 190.

[65] Cf. Stefanaki, V. 2001, 130-131 et du même auteur, «Le monnayage de bronze de Viannos et de Malla en Crète orientale» in *ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑ, Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, τ. Α΄, Αθήνα 2009, 271-283.

[66] Cf. Picard 1990, 14.

[67] Cf. de Callataÿ 1997, 404-405; Ducrey - van Effenterre 1969, 281 et Ducrey 1970, 639, l. 21-24.

[68] Cf. *IGCH* 253, Crète, 1914; *IGCH* 254, La Canée, 1922; *IGCH* 252, Cnossos, avant 1955 et *IGCH* 330, Axos, 1961.

[69] Cf. Doyen 2007, 102-103 et 105.

drachmes et les trioboles, émis après 250 av. J.-C. sont un peu plus légers que ceux de la période avant 270 av. J.-C. Le poids des drachmes s'échelonne entre 4,32g et 5,27g et celui des trioboles se situe autour de 2g[70]. Kydonia et Eleutherna ont également réduit le poids de leurs statères (±9,33g) entre 280/70 et 260/50 av. J.-C.[71] Au début du IIe siècle av. J.-C., la série des trioboles de Gortyne[72], qui reprennent le type de la Méduse des monnaies pseudo-rhodiennes, signées de Gorgos (et dont certains utilisent comme flans des trioboles gortyniens de la période précédente[73]), sont toujours frappées selon un étalon crétois réduit: leur poids s'échelonne entre 2,50g et 1,91g, avec un poids moyen de 2,15g. Les drachmes gortyniennes de la période précédente ont été contremarquées par Gortyne au début du IIe siècle av. J.-C., ce qui pourrait signifier, d'après Doyen[74], que l'étalon en vigueur à Gortyne a été modifié et ces monnaies seraient considerées comme des didrachmes de poids rhodien réduit. Cependant, ce n'est pas sûr que ces contremarques visent forcement à les faire équivaloir à des didrachmes d'un étalon rhodien réduit, puisque Gortyne étant probablement pauvre en métal précieux, a remis en circulation les drachmes de sa série précédente en utilisant la pratique moins coûteuse de la contremarque. En ce qui concerne les pièces pseudo-rhodiennes de Gorgos, Price[75] considérait que ces monnaies étaient des trihémidrachmes rhodiens d'un étalon cistophorique, émis au Ier siècle av. J.-C. Hackens[76] pensait que ces monnaies étaient des trihémidrachmes de poids rhodien. Cependant, comme l'indique Ashton[77], ces monnaies pseudo-rhodiennes à la tête de Méduse sont des didrachmes de poids rhodien réduit. Ces pièces pourraient également passer en Crète comme des drachmes d'un étalon crétois réduit (cf. **Tableau 2**) et elles ont été contremarquées par l'atelier de Gortyne ou de Kydonia au début du IIe siècle av. J.-C.[78]

La complexité du problème apparaît bien avec les difficultés d'interprétation que pose une brève émission, vers 270/60 av. J.-C.[79], de didrachmes d'un poids mystérieux[80] qui s'échelonne entre 6,21g et 6,68g pour un diamètre de 20mm: Le Rider parle d'étalon «phénicien»[81] et Mørkholm, de rhodien[82]. Il faut peut être en chercher l'explication du côté des Lagides. Vers 221 av. J.-C., Gortyne a également frappé des statères en or d'étalon attique[83]. Selon Jackson[84], cette émission commémorative de son alliance avec Cnossos pendant la guerre de Lyttos, est à mettre en rapport, comme dans

[70] Cf. Svoronos 1890, 172, n°114-119, pl. XV, n°22-24.
[71] Cf. Stefanakis, M. 1997(1), 140 et 146-147.
[72] Cf. Svoronos 1890, 174, n°132-134, pl. XVI, n°1-3 et Price 1966, 129, n°1
[73] Cf. Le Rider 1966, 245, note 1 et Stefanakis, M. - Stefanaki, V. 2006, 174.
[74] Doyen 2007, 101.
[75] Price 1966, 129.
[76] Hackens 1970, 57-58.
[77] Ashton 1987, 30.
[78] Cf. Stefanakis, M. – Stefanaki, V. 2006, 175, note 58.
[79] Cf. *CH* IX 164, Central-South Crete?, 1991.
[80] Cf. Le Rider 1966, 152.
[81] Le Rider (1966, 152) souligne les relations entre Magas de Cyrène et Gortyne mais il pense plutôt à une influence des Ptolémées.
[82] Mørkholm 1991, 155.
[83] Cf. Svoronos 1890, 172, n°113, pl. XV, n°21; Varoucha-Christodoulopoulou 1968, 214; Mørkholm 1991, 155 et Stefanakis, M. 2002(2), 178, note 32.
[84] Cf. Jackson 1971, 46.

le cas du monnayage athénien d'or de 407/6 av. J.-C.[85], avec une pénurie d'argent pendant cette période. Toutefois cette frappe d'or pourrait être considerée comme une dépense liée à la paie des mercenaires[86] pendant la guerre de Lyttos.

Enfin, Gortyne passe à l'étalon rhodien au IIe siècle av. J.-C., avant l'adoption d'un étalon attique et attique réduit[87]. Ces variations d'étalon n'ont rien de désordonné, mais répondent aux besoins monétaires du moment dans des périodes bien déterminées en fonction des relations politiques.

Au début du IIe siècle av. J.-C., de nombreuses cités crétoises, surtout en Crète occidentale[88] (Polyrrhénia, Kydonia, Tanos, Allaria, Kéraia, Aptéra)[89], se mettent à frapper des drachmes et des trioboles d'étalon crétois réduit **(Tableau 2)**. Ces émissions sont à mettre en rapport avec la frappe dans l'île de didrachmes et de drachmes pseudo-rhodiennes qui ont contraint les cités à s'adapter à une situation nouvelles des échanges monétaires.

Les monnaies pseudo-rhodiennes de Crète, reconnaissables à leurs types qui reprennent ceux de Rhodes (émissions rhodiennes semi-officielles) ont été émises soit par des commandants rhodiens, soit par une ou plusieurs cités de Crète centrale ou orientale, liées à ou contrôlées par Rhodes, en particulier après la fin de la Ière Guerre crétoise (205-201 av. J.-C.), au moment où Philippe V commence à perdre son influence en Égée. Elles s'apparentent à des émissions d'urgence, destinées à couvrir des dépenses militaires imprévues, dues aux guerres qui se développent alors, ce qui peut justifier l'altération de leur aloi. Il semble qu'elles n'aient été acceptées que dans certaines cités de Crète centrale et orientale où elles étaient utilisées dans les transactions régionales. Par la suite cet exemple local a été suivi par toutes les villes liées à Rhodes ou impliquées dans des campagnes militaires[90].

Les drachmes pseudo-rhodiennes de Crète sont un peu plus légères que les drachmes rhodiennes de poids réduit et s'adaptent à l'étalon crétois réduit. La plupart d'entre elles se situent entre 2,00g et 2,40 g, mais avec des exemplaires de poids supérieur ou inférieur à ces limites. Elles correspondent donc aux hémidrachmes de cet étalon[91] et aux tétroboles d'un étalon attique réduit **(Tableau 2)**.

---

[85] Cf. Nicolet-Pierre 2002, 173-174.

[86] Cf. Melville-Jones 1999.

[87] Cf. Price 1966.

[88] Le trésor *IGCH* 109, Charakas/1963, enfoui vers 280/70 av. J.-C., contient cinq statères de Chesonèse dont une nouvelle émission ayant comme types la tête d'Athéna au droit et Apollon citharède assis sur l'omphalos au revers (cf. Caramessini-Oeconomides 1981, 126, n°58 et 129). Toutefois le poids réduit de ce statère (8,25g) ainsi que la ressemblance de la tête d'Athéna à celle qui figure sur les drachmes de Kydonia émises au début du IIe siècle av. J.-C. selon l'étalon crétois réduit (cf. Svoronos 1890, 104, n°39, 41-42, pl. IX, n°24-26), nous amène à dater cette pièce au début du IIe siècle. Comme le trésor de Charakas de 1963 a été trouvé fortuitement et non pas au cours de fouilles régulières, il est possible que ce statère de Chersonèse ne faisait pas partie du lot (Nous voudrions remercier Stefanakis, M. pour l'indication de ce statère de Chersonèse).

[89] Cf. Stefanakis, M. 1997(1), 236-237 et 239-240 et du même auteur 2002(3), 236.

[90] Cf. Stefanakis, M. – Stefanaki, V. 2006.

[91] Cf. Stefanakis, M. 1997(1), 196: «*The pseudo-Rhodian coins could circulate on Crete as hemidrachms of Cretan weight*».

C) *L'essor de la frappe monétaire en Crète à la fin de l'époque hellénistique.*

Après l'établissement d'un nouvel équilibre des forces dans l'île, au profit des grandes cités et au dépens des plus faibles, neuf cités (Polyrrhénia, Kydonia, Axos, Cnossos, Gortyne, Arcadès, Lyttos, Latô et Hiérapytna) frappent entre 110 et 69/7 av. J.-C.[92] un abondant monnayage d'argent à types locaux, qui se compose de tétradrachmes, de didrachmes, de drachmes, de tétroboles et d'hémidrachmes.

L'emploi de l'étalon attique, prépondérant à cette époque, se fait à la manière dont avait été traité au Ve siècle av. J.-C. l'étalon éginétique, dont le poids avait été réduit de 6% à12%. Mais la réduction de l'étalon attique[93], qui intervient probablement après 100 av. J.-C., est, elle, de l'ordre de 10% à 15%. Nous estimons donc qu'il ne faut pas parler du rattachement des cités crétoises à tel ou tel autre étalon étranger, que ce soit l'éginétique, le rhodien ou l'attique, mais plutôt d'une adoption-adaptation qui passe par la transformation de celles-ci. De la même manière, Délos utilisait la drachme de poids attique comme unité de compte, mais frappait des pièces d'un poids inférieur et le *Koinon* eubéen, puis les cités de Chalcis, de Carystos et d'Histiée, frappent des drachmes attiques de poids réduit (3,60-3,70g au lieu de 4,32g) à partir de la réforme de 340 av. J.-C[94].

Nous distinguerons donc deux étalons dans les monnayages de Gortyne, Cnossos et Hiérapytna: l'étalon attique vers la fin du IIe siècle av. J.-C., comme Lyttos et Arcadès, et l'étalon attique réduit pendant la première moitié du Ier siècle av. J.-C., comme Polyrrhénia, Kydonia, Axos et Latô[95]. Par la suite, sept cités crétoises - Polyrrhénia, Kydonia, Lappa, Cnossos, Gortyne, Priansos et Hiérapytna - reviennent à l'étalon attique, vers 87/6 av. J.-C. (au moment de la guerre de Mithridate), ce qu'elles signalent par l'emploi des types athéniens du Nouveau Style: ce sont les imitations connues sous le nom des pseudo-athéniennes.

On ne sait pas quelles motivations politiques et/ou économiques se cachent derrière la frappe de ce monnayage. Le Rider pense[96], comme Kraay[97] et de Callataÿ[98], qu'il faut chercher une raison plutôt d'ordre politique qu'économique[99]. Il cherche un événement important aménant plusieurs cités du *Koinon* à frapper un monnayage à types communs et à choisir les types athéniens qui étaient alors bien connues en Crète. Cet événement serait l'arrivée de Lucullus en Crète et le ralliement général à la cause romaine qui s'ensuivit. De son côté, Metenidis[100] fait valoir que ces émissions pseudo-athéniennes attestent plutôt l'influence et même le contrôle que Mithridate VI Eupator exerçait alors sur l'atelier athénien.

---

[92] Cf. Raven 1938, 148; Le Rider 1966, 297 et du même auteur 1968(1), 325.

[93] Cf. Le Rider 1966, 301; Garraffo 1974, 70 et Stefanakis, M. 1997(1), 254.

[94] Cf. Picard 1979, 344-347 et du même auteur, 1990, 1-15; Chankowski-Sablé 1997, 361.

[95] Cf. Stefanaki, V. 2006, 305-306. Au début du Ier siècle av. J.-C., Axos a émis des tétroboles d'un poids attique réduit (1,95-2,65 gr.) (cf. Svoronos 1890, 40, n°32-33, pl.III, n°10 et Sidiropoulos 2006, 158-159).

[96] Le Rider 1968(1), 332-333.

[97] Kraay 1984, 11.

[98] de Callataÿ 1997, 322.

[99] Ces spécialistes adoptent en partie l'explication de Raven (1938, 153-155).

[100] Metenidis 1997, 118-120, dont l'avis a été adopté par Stefanakis, M. 1997(1), 261-262. Cf. également sur la question Stefanaki, V. 2006, 309-310.

Quoiqu'il en soit, cette politique monétaire commune montre que les décisions du *Koinon* Crétois pouvaient concerner des questions monétaires (approvisionnement du métal nécessaire, établissement des poids et des mesures, pratiques monétaires, frais de change)[101]. Cette constation rejoint les observations que nous avons faites sur l'uniformité des dénominations et de l'étalon utilisé, ce qui tend à montrer qu'à certaines périodes le *Koinon* a pu exercer une certaine autorité sur la vie monétaire des cités.

En revanche le recours aux surfrappes et au contremarque est désormais très rare, même si il y a quelques exemples de tétradrachmes à types locaux d'étalon attique, émis entre 110 et 100 av. J.-C., surfrappés sur des séries séleucides[102]. Certains tétradrachmes de la série cnossienne avec la tête de Zeus au droit et un tétradrachme local de Lyttos sont surfrappés sur des monnaies d'Antiochos IX. Dans le trésor de Limani Chersonisou/1942 (*IGCH* 332), le tétradrachme d'Arcadès et quelques tétradrachmes de Cnossos sont également surfrappés sur des pièces séleucides d'Antiochos VII (134/3 av. J.-C.), de Démétrios II (129 ou 128 av. J.-C.), d'Alexandre Zebina (129-123 av. J.-C.), d'Antiochos VIII (121-109 av. J.-C.) et d'Antiochos IX (113-108 av. J.-C.)[103]. En outre, un tétradrachme de Milet du IIe siècle av. J.-C. a servi de flan à Cnossos[104].

Le Rider[105] cite également un tétradrachme pseudo-athénien surfrappé de Kydonia dont le type antérieur ne peut être identifié. Parallèlement aux tétradrachmes pseudo-athéniens, Cnossos a émis des tétroboles aux types de la tête d'Athèna au droit et du labyrinthe carré au revers[106], dont deux exemplaires sont surfrappés, l'un sur une pièce cnossienne et l'autre sur une drachme rhodienne. Ajoutons deux petites pièces d'argent de Lyttos (hémidrachmes de poids attique?), frappées à la fin du IIe siècle, dont l'une est peut-être surfrappée sur une monnaie de la Ligue Achéenne[107].

La conquête de la Crète par les Romains en 67 av. J.-C. n'a pas mis fin à l'existence du monnayage local en argent et à l'emploi des dénominations traditionnelles, comme l'attestent les tétradrachmes que Métellus a frappés à Gortyne, aux types de la tête de Rome et d'Artémis Ephésienne, dont on possède aujourd'hui cinq exemplaires[108]. Selon de Callataÿ[109], il n'est pas possible de déterminer la date précise de la frappe, puisqu'il pourrait s'agir d'une émission de guerre pendant les opérations ou d'une émission

---

[101] Cf. Le Rider 1968(1), 332-333 et Stefanakis, M. 1997(1), 265.

[102] Cf. Le Rider 1966, 285-295.

[103] Selon certains historiens (cf. Macdonald 1919, 15; Rostovtzeff 1941, 1516, note 50; Launey 1949-50, 272 et MacDonald 1996, 45 et 52), l'arrivée de ces tétradrachmes séleucides en Crète est due aux mercenaires crétois. Cependant, rien n'est certain, puisqu'on sait qu'après le traité d'Apamée en 188 av. J.-C., les Séleucides ne pouvaient pas recruter de mercenaires en Crète (cf. Le Rider 1966, 292-293, note 1). On connaît cependant un corps de soldats crétois, commandé par Lasthénès, au service du roi de Syrie, Démétrios II (146-139 et 129-125 av. J.-C.). Sur le personnage de Lasthénès, cf. Le Rider 1966, 293, note 2. Selon Crawford (1985, 200), les monnaies des Séleucides, de Byzance et d'Athènes, incluses dans le trésor de Limani Chersonisou/1942 (*IGCH* 332), sont arrivées en Crète par l'intermédiaire de la piraterie et du commerce des esclaves.

[104] Cf. Le Rider 1966, 288.

[105] Le Rider 1966, 285, note 1.

[106] Cf. Svoronos 1890, 88, n°175, pl. VIII, n°2.

[107] Cf. Le Rider 1966, 302-303, note 4.

[108] Cf. *RPC*, I, n°901-903, 217.

[109] de Callataÿ 1997, 371-372.

honorifique juste après le conflit. Ces tétradrachmes de Métellus, dont les poids vont de 15,94g à 17,10g, sont frappés selon l'étalon attique, comme les tétradrachmes pseudo-athéniens.

II) DENOMINATIONS DES MONNAIES DANS LES TEXTES EPIGRAPHIQUES

L'épigraphie crétoise apporte un éclairage très original sur certaines formes ou moyens d'échange et de paiement existant avant l'apparition de la monnaie et sur la persistance de l'emploi de certains biens comme mesures (étalons) de valeur après l'adoption de celle-ci. Les textes[110] attestent que les Crétois ont longtemps gardé l'habitude d'utiliser des trépieds, des chaudrons ou des doubles-haches comme monnaie de compte. Aucune pesée n'est mentionnée expressément dans les inscriptions du VIe siècle: c'est l'opération qui distingue formellement l'étalon de poids de l'étalon monétaire. Nicolet-Pierre[111] estime très probable que ces unités représentaient des valeurs qui pouvaient prendre la forme matérielle d'un poids déterminé de métal, sans qu'on sache malheureusement lequel. Les Crétois étaient donc accoutumés à un certain usage de la monnaie dès la deuxième moitié du VIe siècle av. J.-C. Pour notre part, nous présumons qu'un «chaudron» crétois du VIe siècle était un certain poids d'*argent*. Des textes épigraphiques provenant de Phaistos, Gortyne, Eleutherna, Axos, Lyttos, Cnossos et Eltynia, datés entre la seconde moitié du VIe et le début du Ve siècle av. J.-C., mentionnent des στατῆρανς ou σταντέρανς, ὀδελός, τριόδελον et δαρκνάς ou δαρκμάς[112], sans qu'on puisse connaître si ces étalons de valeur renvoient à des monnaies frappées ou à des mesures pondérales. La première solution est cependant la plus vraisemblable, au moins à partir de la fin du VIe et du début du Ve siècle av. J.-C.[113] Il s'agissait probablement de monnaies étrangères, en l'occurrence éginétiques[114].

Le fameux Code de Gortyne, gravé vers 450 av. J.-C., utilise également les termes de *statère*, de *drachme* et d'*obole*[115], à une époque où les cités crétoises commencent à frapper monnaie. Les valeurs monétaires citées dans les sources épigraphiques d'époque hellénistique, sont généralement comptées en statères. Le terme ne permet cependant pas d'identifier le numéraire utilisé pour les divers paiements. Comme le note

---

[110] Parmi les anciens textes inscrits de Gortyne recueillis dans le *Nomima I* et *II* par van Effenterre – Ruzé (1994 et 1995), on remarque en particulier les documents provenant du Pythion, l'archaïque sanctuaire d'Apollon Pythios, qui se réfèrent à des montants des amendes concernant les délits, évalués en chaudrons ou en trépieds (*Nomima I*, n°82 et *Nomima II*, n°11, n°38, n°22 et n°92). En outre, un montant de cent chaudrons se trouve prévu comme pénalité dans une loi de Lyttos, vers 500 av. J.-C. (*Nomima I*, n°12). Enfin, une inscription, trouvée à Ini (village qui faisait partie de l'antique Arcadès) et datée de l'extrême fin du VIe siècle, concerne un contrat de travail passé avec le scribe Spensithios, indiquant les droits et les devoirs de celui-ci (*Nomima I*, n°22). Ainsi, pour que ce dernier accède à l'*andreion*, il devait fournir dix doubles-haches de viande, ainsi que le sacrifice annuel. Selon Nicolet-Pierre, ce montant se réfère soit à la fourniture effective d'un certain poids de viande, soit à sa contre-valeur, exprimée avec un nom d'unité monétaire (cf. Nicolet-Pierre 2002, 96 et von Reden 1997, 157-158).

[111] Nicolet-Pierre 2002, 97-98.

[112] Cf. Stefanakis, M. 1999, 249-250; van Effenterre – Ruzé 1994, *Nomima I*, 47, 72-73, 75, 114-115, 126-129, 246-247 et 198-201.

[113] Cf. von Reden 1997, 158.

[114] Cf. Kraay 1976, 50.

[115] Cf. Polosa 2005, 129-145.

Giovannini[116], c'est une manière de compter qu'on retrouve notamment en Grèce centrale, dans le Péloponnèse et dans plusieurs îles, qui ne nous renseigne pas sur la circulation monétaire dans ces régions. Il n'était pas nécessaire de préciser le numéraire, car le mot στατῆρ se référait à la monnaie de compte en vigueur dans la région. Ainsi, les amendes pouvaient être payées avec des monnaies crétoises et, le cas échéant, avec des monnaies étrangères qui circulaient en Crète à ce moment-là, voire en lingots d'argent.

Cinq inscriptions crétoises présentent l'intérêt de spécifier en quelle monnaie, selon quel étalon doivent être effectués les paiements:

1) [...]. ΟΣ Κρητικῶ σ[τατηρ- (l. 2) et ...Δικαττέσθω [...].ὶ ἑκάστωι τῶ κόρμω Κρητικῶ στατήρων χιλίων... (l. 26-27)[117].

Ces passages font partie d'un traité conclu lors de la guerre de Lyttos (221-219 av. J.-C.) entre Gortyne, Cnossos et leurs alliées[118], dont on attend la publication complète par A. Chaniotis et C. Kritzas. Les clauses citées mentionnent le montant des amendes qui doivent être payées en κρητικοὶ στατῆρες, c'est-à-dire en monnaies d'argent d'étalon crétois. Celles-di doivent donc être acquittées en monnaies d'argent d'un étalon éginétique réduit et, éventuellement, en monnaies d'étalons différents, à condition qu'elles aient la valeur de mille statères en numéraire d'argent de poids crétois. Entre 279 et 262 av. J.-C., les inventaires du temple d'Apollon à Délos mentionnent également des statères crétois: Αἰγιναῖοι καὶ Κρητικοὶ στατῆρες[119].

D'autre part les sources épigraphiques indiquent que dès la deuxième moitié du IIe siècle av. J.-C., le système pondéral de référence utilisé par la plupart des cités crétoises était l'étalon attique:

2)...αἰ δὲ μὴ ἐξορκίξαιεν οἱ πα[ρ' ἑκατέροις κόσμοι τὰς ἀγέλας ἢ μὴ παραγγείλαιεν ἐπὶ τ]ὰν ἀνάγνωσιν τᾶς συνθήκας ἢ ἐπὶ τ[ὰς ἑορτὰς] τῶν ἐρευτᾶν ἢ μὴ παργένωνται ἑκα[τερ-]ΝΩΙ ἀποτεισάντων ἕκαστος ὁ κόσμ[ος ἀργυρίω Ἀττικῶ στατῆρας ἑκατόν, ὅ τε Κνώσιος] τοῖς Ἱεραπυτνίοις καὶ ὁ Ἱεραπύτν[ιος κόσμος ὡσαύτως ἀποτεισάτω τοῖς Κνωσίοις ἀργυρίω Ἀ]ττικῶ στατῆρας ἑκατόν... (selon les restitutions de Chaniotis) [... Si les cosmes de chacune des deux cités ne font pas prêter le serment aux jeunes des *agélai* ou ne les convoquent pas à la lecture du traité... l'amende à payer par chacun des cosmes sera en numéraire d'argent de poids attique, la somme de cent statères; tant le (cosme) de Cnossos aux Hiérapytniens que le cosme d'Hiérapytna aux Cnossiens devront payer en numéraire d'argent de poids attique la somme de cent statères...] (traité d'alliance entre Hiérapytna et Cnossos, conclu autour de 151/0 av. J.-C., *IC*, I Cnossos, 13, l. 16-21 et Chaniotis 1996, 311, n°50).

---

[116] Giovannini 1978, 36-37.

[117] Nous voudrions remercier le professeur A. Chaniotis qui nous a fait parvenir le texte restitué de cette inscription inédite.

[118] Cf. A. Chaniotis, «The Epigraphy of Hellenistic Crete. The Cretan Koinon: New and old evidence», in *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Atti I, Rome 1997 (1999), 287-299.

[119] Cf. Melville-Jones 1971, 127-128; du même auteur 1974, 1-2 et Gjongecaj – Nicolet-Pierre 1996, 309; pour les inscriptions cf. également Melville-Jones 1993, n°243-244, 246-248 et 250. Selon ces auteurs, les statères crétois mentionnés dans les inventaires du temple d'Apollon à Délos, à côté des statères éginètes, se réfèrent probablement à des statères pseudo-éginétiques de Kydonia. Cependant, selon S. Psoma, qui nous a donné son avis sur ce sujet, les statères crétois en question se réfèrent plutôt à des monnaies crétoises à types locaux tandis que les statères éginètes se réfèrent à des statères pseudo-éginétiques de Kydonia.

3) ...ἐγγύος δέ καταστασάντων ἐν ἁμέραις εἴκοσι Κνωσίος διὰ τῶ Κνωσοῖ χρεωφυλακίω ὑπὲρ τούτω τῶ ἐγγρόφω οἵ τε Λάτιοι καὶ οἱ Ὀλόντιοι τοῖς Κνωσίοις ἑκάτεροι ἀργυρίω Ἀλεξανδρείων ταλάντων δέκα, [ἐ]φ' [ὧ]ι ἐμμενίοντι ἐν τούτῳ τῷ ἐγγρόφῳ καὶ ἐν τοῖς κριθένσι ὑπὸ τᾶς πόλε[ο]ς... [...Que pour cette convention, des garants de Cnossos soient constitués dans les vingt jours auprès du Registre des dettes, aussi bien par les Latiens que par les Olontiens en faveur des Cnossiens, chacun pour un montant de dix talents en numéraire d'argent d'Alexandre, à la condition qu'ils respectent cette convention et la décision de la cité (de Cnossos)...] (convention entre les trois cités de Cnossos, Latô et Olonte, datée vers 116/5 av. J.-C., *IC*, I Lato, 4A, l. 32-36 et Chaniotis 1996, 321-323, n°55A, B).

4) ...αἰ δὲ [μὴ ἐξορκίξαιεν τὰς ἀγέλας οἱ Ἱαραπύτνιοι κόσμοι ἢ μὴ παραγ]γήλαιεν ἐπὶ τὰν ἀνάγ[νωσιν ἢ μὴ ἀναγνοῖεν τὰν συνθήκαν παριόντων Λ]ατί[ων, ἀπ]οτεισάτω ὁ κόσμος ἕ[κα]σ[τ]ο[ς τοῖς Λατίοις Ἀλεξανδρείω ἀργυρίω στατῆραν]ς ἑκατ[όν. αἰ δὲ] μὴ ἐξορκίξαιεν τ[ὰ]ς ἀγέλα[ς οἱ Λάτιοι κόσμοι ἢ μὴ ἀναγνοῖεν τὰν σ]υνθήκ[αν, παριόν]των Ἱαραπυτνίων, [ὡσαύτως ἀποτεισάτω ὁ κόσμος ἕκαστος τοῖς Ἱ]αραπ[υτνίοις στατῆ]ρανς ἑκατό[ν... [...Si les cosmes d'Hiérapytna ne faisaient pas prêter le serment aux jeunes des *agélai* ou ne les convoquaient pas à la lecture du traité ou ne le lisaient pas en présence des Latiens, que chaque cosme ait à payer aux Latiens, en numéraire d'argent d'Alexandre, un montant de cent statères. Et si les cosmes de Latô ne faisaient pas prêter le serment aux jeunes des *agélai* ou ne lisaient pas le traité en présence des Hiérapytniens, que, de la même façon, chaque cosme ait à payer aux Hiérapytniens un montant de cent statères...] (traité d'isopolitie et d'alliance entre Hiérapytna et Latô, conclu autour de 111/10 av. J.-C., van Effenterre - Bougrat 1969, l. 34-39 et Chaniotis 1996, 338-340, n°59).

On a beaucoup discuté la signification du terme ἀργύριον qui figure dans de nombreux textes épigraphiques. Giovannini[120] a proposé de faire une nette différence entre νόμισμα, qui désignerait un monnayage spécifique, et ἀργύριον, qui aurait le sens d'étalon monétaire quand il se rapporte à un monnayage international et évoquerait alors non pas un monnayage spécifique, mais tout monnayage utilisant cet étalon. Ainsi, l'expression ἀργύριον ἀττικόν dans les inscriptions grecques ne renverrait pas seulement aux émissions officielles de l'État athénien, mais s'appliquerait à toutes les monnaies d'étalon attique ou de type attique, donc aussi aux imitations[121]. Mørkholm[122] objecte qu'ἀργύριον peut avoir les deux sens et que seul le contexte permet de choisir entre les deux. De son côté, Knoepfler[123] estime que νόμισμα est employé pour des sommes payées en espèces de différents métaux, or, argent ou bronze, alors qu'ἀργύριον ne sert que pour celles payées uniquement en monnaies d'argent. Le Rider[124] rejette l'interprétation d'ἀργύριον au sens d'étalon monétaire et préfère voir dans le terme une allusion à la qualité du métal tandis que Bresson[125] admet les deux interprétations pour ἀργύριον: argent (et donc éventuellement de l'argent monnayé), mais tout aussi bien étalon.

---

[120] Giovannini 1978, 38 et 42.

[121] Cf. Giovannini 1978, 39.

[122] Cf. O. Mørkholm, «Chronology and meaning of the wreath coinages of the early 2nd Cent. BC», *NumAntCl*, 9, 1980, 145-158 et en particulier 147-148; cf. également Marcellesi 2004, 146.

[123] Knoepfler 1989, 211-212, note 75.

[124] Cf. G. Le Rider, «Les clauses financières des traités de 189 et de 188», *BCH*, 116, 1992, 267-277 et en particulier 267-268; cf. également Marcellesi 2004, 147.

[125] Bresson 2002, 224.

Cependant, Burkhalter et Picard[126] constatent que les mentions des paiements et des prix dans les papyrus ptolémaïques, font les comptes dans des termes qui ne correspondent pas toujours à des pièces de monnaies existantes et donc que les sommes notées pouvaient être payées au moyen d'espèces différentes. Après la réforme de 261 av. J.-C., qui développe considérablement l'usage du bronze dans le pays ptolémaïque, les montants continuent presque toujours à être exprimés en ἀργυρίου δραχμάς, alors même que le numéraire d'argent s'est beaucoup raréfié: ils sont établis en fait en unités de compte qui pouvaient également être payées en bronze contre versement d'une ἐπαλλαγή ou ἐπικαταλλαγή ou καταλλαγή. L'argent est donc le métal de référence du système des prix, quel que soit le métal par lequel le paiement s'effectue.

Force est donc de conclure que l'interprétation du mot ἀργύριον, qu'on le comprenne comme la mention du métal, d'un étalon ou d'un monnayage spécifique, dépend alors du contexte politique, économique et monétaire qui prévaut dans la cité dont émane le texte. De Callataÿ, que nous remercions de son avis, ajoute qu'*argurion* ne désigne pas obligatoirement de l'argent frappé et qu'il pourrait s'agir d'un étalon de valeur, sans que les sommes aient été nécessairement payées en monnaies.

Lors de la conclusion du traité d'alliance entre Hiérapytna et Cnossos (**2**) autour de 151/50 av. J.-C., ces deux cités n'ont pas encore commencé à émettre leur monnayage d'argent d'étalon attique et les statères en numéraire d'argent de poids attique qui servent à évaluer le montant des amendes sont donc probablement des monnaies athéniennes du Nouveau Style. Depuis la suppression du royaume de Macédoine et la destruction de Corinthe en 146 av. J.-C., celles-ci sont acceptées dans toute la Grèce comme un moyen d'échange international[127]. C'est le plus important monnayage grec de la période, qui circulait très largement dans le monde hellénistique, comme l'implique le décret[128] de l'Amphictionie delphique, promulgué autour des années 120 av. J.-C., imposant aux changeurs de l'accepter sans prélever d'agio de change: «…δέχεσθαι πάντα[ς] τοὺς Ἕλληνας τὸ Ἀττικὸν τέτραχμ[ον] ἐν δραχμαῖς ἀργυρίου τέταρσι…»[129]. La circulation de ces pièces est bien attestée en Crète, pendant le IIe siècle et la première moitié du Ier siècle av. J.-C., comme le montrent les trésors, Phalaggari, Phaistos/1987, *CH* VIII 565 (milieu du IIe siècle av. J.-C.), Crète/avant 1908, *IGCH* 331 (90-80 av. J.-C.), Limani Chersonisou/1942, *IGCH* 332 (90-80 av. J.-C.) et Hiérapytna/1933 (?), *IGCH* 352 (44-42 av. J.-C.), ainsi que les pièces isolées mentionnées dans les inventaires des Musées crétois[130]. Elles constituent à cette époque le numéraire étranger le plus répandu, qui, fait notable, n'a jamais été surfrappé dans l'île. L'excellente réputation de cette monnaie est également attestée par l'adoption de cet étalon et de ces types par certaines cités pour frapper leur monnayage local et des tétradrachmes pseudo-athéniens, ainsi que certaines

[126] F. Burkhalter – O. Picard, «Le vocabulaire financier dans le papyrus et l'évolution des monnayages lagides en bronze» in *L'exception Égyptienne?, Productions et Échanges Monétaires en Egypte Hellénistique et Romaine*, Actes du Colloque d'Alexandrie, 13-15 avril 2002, *Etudes Aléxandrines*, 10, 2005, 53-80. Cf. également Picard *et al.* 2003, 113-114 et Picard 2006, 95-96, 100.

[127] Cf. Crawford 1985, 127; Kroll - Walker 1993, 14.

[128] *Syll*³, 729, l. 3-4.

[129] Cf. Picard 2000, 80-81.

[130] Cf. Le Rider 1966, 295-297 et du même auteur, 1968(1), 329-330; Thompson 1961, 511-516.

imitations, signalées par Thompson[131], qui propose de leur attribuer une origine crétoise.

Ainsi, la somme de cent statères en numéraire d'argent de poids attique due par les cosmes fautifs pouvait être acquittée soit en monnaies athéniennes, soit en pièces d'étalons différents atteignant la valeur de cent statères de ce numéraire, voir en argent non monnayé (orfèvrerie etc.).

Dans les deux derniers traités crétois (**3** et **4**), la référence à des statères ou des talents en numéraire d'argent d'Alexandre pose un problème délicat puisque la frappe des monnaies posthumes d'Alexandre a pratiquement cessé partout vers 160 av. J.-C.[132], sauf dans les régions de la Mer Noire et de la côte thrace où elle s'est poursuivie jusqu'au Ier siècle av. J.-C.[133] Or nos traités datent de la fin du IIe siècle av. J.-C. Certes Giovannini[134] estime qu'après la 3e guerre de Macédoine, l'argent d'Alexandre se rencontrait que dans certaines régions périphériques, dont la Crète où il aurait été utilisé jusqu'à la fin du IIe siècle av. J.-C. De son côté, Knoepfler[135], *«la 3e guerre de Macédoine n'a certainement pas mis fin, du jour au lendemain, à l'utilisation des alexandres, dont il devait subsister des énormes quantités sur le marché» et «on ne peut croire non plus qu'à partir de cette date il aurait été contre-indiqué –voire dangereux!– de mentionner ce numéraire», même si «les témoignages épigraphiques postérieurs à 167 av. J.-C. ne sont guère nombreux, si l'on fait abstraction du dossier des Attalides à Delphes, des quelques alexandres recueillis dans un tronc du sanctuaire de Délos vers 140, ou des talents d'Alexandre dont fait mention un texte crétois de l'année 116/5*». Mais si la circulation des monnaies posthumes d'Alexandre est bien attestée en Crète entre le IIIe siècle et la première moitié du IIe siècle av. J.-C.[136], dans l'état actuel de notre documentation, ces monnaies sont absentes des trésors enfouis entre la seconde moitié du IIe siècle et la première moitié du Ier siècle av. J.-C.

Peut-on conclure que ces statères ou ces talents d'Alexandre font plutôt référence aux tétradrachmes d'étalon attique à types locaux frappés après 110 av. J.-C. ou aux monnaies athéniennes[137]? Les monnaies aux types d'Alexandre étant frappées selon l'étalon attique, les termes de ces inscriptions pourraient renvoyer aux tétradrachmes athéniens du Nouveau Style.

Mais alors, pourquoi les Crétois utilisent-ils le mot «alexandrin» et non pas le mot attique? Knoepfler[138] a fait valoir que l'ἀργύριον Ἀλεξάνδρειον n'a jamais pu désigner, même à la basse époque hellénistique, autre chose que les drachmes et les tétradrachmes aux types d'Alexandre et que dans les incriptions, «argent d'Alexandre» s'oppose à la monnaie attique.

---

[131] Thompson 1961, 638; Le Rider 1966, 297.

[132] Sur la fin des émissions d'alexandres en Asie Mineure occidentale cf. Le Rider 2001, 37-59 [1999, 1315-1336].

[133] Cf. Price 1991, 79-80.

[134] Giovannini 1978, 41, note 69.

[135] Knoepfler 1997, 49 et cf. également Knoepfler 1989, 212-213.

[136] Cf. *infra*, notes 168-171.

[137] Cf. Stefanaki, V. 2006, 310, note 40.

[138] Knoepfler 1989, 212. Pour plus de renseignements sur les inscriptions qui font mention de l'argent d'Alexandre et sont postérieures à l'an 200 av. J.-C., cf. Knoepfler 1997, 45-50.

Aucune solution ne s'impose donc, que l'on admette que ces sommes d''Αλεξανδρείω ἀργυρίω στατῆρανς ἑκατόν ou celle d'ἀργυρίω 'Αλεξανδρείων ταλάντων δέκα aient été payées soit en monnaies posthumes d'Alexandre, frappées hors de l'île et introduites en Crète par les voies du mercenariat, du commerce des esclaves, de la piraterie, du commerce, soit en tétradrachmes athéniens, en interprétant le mot ἀργύριον au sens de l'étalon, soit en espèces d'étalons différents atteignant la valeur de cent statères ou de dix talents en numéraire d'argent de poids attico-alexandrin, soit enfin en argent non monnayé.

5) …ἀργυρίω Κρη[τικῶ τὰ ἐψηφισ]μένα πὰρ τᾶς πόλεω[ς]…(*IC*, II Axos, 35, l. 14-15).

Ce passage d'un décret de la cité d'Axos, que Chaniotis[139] date probablement entre 120 et 70 av. J.-C., mentionne une amende à acquitter en ἀργυρίω Κρητικῶ[140], c'est-à-dire en monnaies d'argent d'étalon crétois. Axos a émis un monnayage d'argent d'un étalon attique réduit, qui date probablement du début du Ier siècle av. J.-C. Si notre inscription en est contemporaine, c'est en ces pièces que la somme devait être payée, voire en monnaies d'argent des autres cités crétoises, soit en espèces d'étalons différents atteignant la valeur de la somme en numéraire d'argent de poids crétois, voire en argent non monnayé.

III) Systemes monetaires et echanges lointains et regionaux

Les Modernes ont pris l'habitude de classer en trois catégories les systèmes monétaires adoptés par les États et les cités antiques en fonction de leurs intérêts et leurs ressources économiques: ouvert, fermé et mixte. Les analyses précédentes nous permettent d'analyser le système monétaire adopté par les cités crétoises et comment elles effectuaient leurs échanges régionaux et lointains.

On aurait tort de supposer que tous les échanges se faisaient sous la seule forme monétaire[141]. Le troc et d'autres formes d'échanges non monétarisés ont perduré après l'apparition de la monnaie et nombreux étaient ceux qui échangeaient des produits avec leurs voisins sur de telles bases. Les armées hellénistiques ont encore connu des paiements en nature[142] et des prélèvements fiscaux agricoles étaient aussi acquittées sous forme de parts de récoltes que les fermiers (ou percepteurs) des taxes devaient vendre ensuite afin de les transformer en argent[143]. Cependant, les activités attestées par nos sources –échanges privés et publics à grande échelle, commerce sur de longues distances etc.– sont largement monétarisées. La frappe des petites dénominations d'argent qui commence dès la fin du VIe siècle av. J.-C.[144] et se généralise vers le milieu du Ve siècle, puis la diffusion du numéraire de bronze au IVe siècle[145] permettent la monétarisation de toutes sortes d'échanges plus limitées, qu'il aurait été auparavant difficile de pratiquer et donc l'émergence d'une économie monétaire. On peut dire qu'au IVe siècle av. J.-C.,

[139] Nous le remercions de son avis.
[140] Cf. Sidiropoulos 2006, 147.
[141] Cf. Reger 2004, 448-449.
[142] Cf. de Callataÿ 1997, 399, note 53.
[143] Cf. Migeotte 2002, 105.
[144] Cf. Kim 2001, 44-51.
[145] Cf. Grandjean 1997, 407.

l'usage de la monnaie est devenu indispensable à la vie quotidienne des cités et les techniques financières et monétaires se faisant de plus en plus complexes.

A) *Systèmes monétaires ouvert et fermé*

Dans un système monétaire ouvert comme celui adopté par le royaume séleucide, les transactions aussi bien publiques que privées pouvaient se faire en utilisant soit au moyen de la monnaie royale d'étalon attico-alexandrin, soit par des alexandres frappés n'importe où, soit par n'importe quelle monnaie d'étalon attique[146]. L'État se privait ainsi des revenus du change des numéraires étrangers de poids attique qui entraient sans formalité dans le royaume et le change ne concernait que les monnaies d'étalon non attique.

Le système crétois se situe à l'opposé, comme nous l'ont montré la réduction des étalons éginétique ou attique utilisés pour le monnayage local et le grand nombre des surfrappes. Garraffo[147] pense que la réduction des étalons extérieurs indiquait que les cités fixaient à un taux élevé le change des monnaies étrangères et qu'elles surévaluaient aussi leurs monnaies par rapport aux lingots d'argent. De ce fait, la frappe des monnaies locales de poids réduit procurait un revenu régulier aux cités qui pratiquent le change au pair de monnaies de bon poids contre les monnaies locales et qui économisaient de la sorte du métal précieux. Ainsi, la réduction du poids du monnayage crétois –la monnaie dite à *apousia*– traduit une politique monétaire de profit. Cette politique a toujours été suivie par l'île, quel que soit l'étalon adopté, et a procuré un bénéfice substantiel aux autorités concernées. Elle est comparable à celle de bien des États grecs[148].

On sait que Ptolémée I, à l'extrême fin du IVe siècle av. J.-C., a réduit le poids de son monnayage et a établi un système financier fermé, puisque seul son monnayage circulait dans son royaume[149]. Chez les Attalides, dans les premières décennies du IIe siècle av. J.-C.[150], Eumène a introduit la monnaie *cistophorique* d'un poids théorique de 12,60g, donc inférieur de 25% au tétradrachme attique, et il a créé une zone monétaire fermée dans laquelle les marchands étrangers devaient échanger les lourds tétradrachmes attiques contre les *cistophores* plus légers[151]. Le Rider[152] a analysé les

---

[146] Cf. Le Rider 2001, 51-52 [1999, 1329-1330]. Sur la politique monétaire des Séleucides cf. également A. Houghton, «Seleucid coinage and monetary policy of the 2nd century BC. Reflections on the Monetization of the Seleucid Economy» in *Le Roi et l'Économie, Autonomies Locales et Structures Royales dans l'Économie de l'Empire Séleucide*, *Topoi*, Suppl.6, 2004, 49-79.

[147] Garraffo 1974, 68.

[148] Cf. Mørkholm 1982(1), 295-296 et 298-300; Howgego 1990, 16.

[149] Cf. Mørkholm 1982(1), 297-298 et du même auteur 1991, 10; Picard 1996, 250; Le Rider 1998, 788 et 791-792 [1999, 1112 et 1115-1116] et Stefanakis, M. 1999, 262. Sur la date de la première réduction de l'étalon attique chez les Ptolémées cf. C.C. Lorber, «A revised chronology for the coinage of Ptolemy I», *NC*, 2005, 45-64.

[150] Le début du monnayage cistophorique se situe probablement vers la fin de l'année 190 av. J.-C. ou entre ca. 185-180 et ca. 175-170 av. J.-C. Sur la date de l'institution du cistophore, qui demeure difficile à déterminer, cf. Pinder 1885, 533-635; Seyrig 1963, 25-26; Kleiner 1972, 17-32; Caramessini-Oeconomidès - Kleiner 1975, 10-12 et 16, pl. V-VIII; Kleiner 1978, 77-105; Le Rider 1989(1), 164-169 [1999, 1288-1293]; de Callataÿ 1997, 170-179 et Ashton 2001, 94.

[151] Cf. Mørkholm 1982(1), 300-301; Crawford 1985, 158 et Le Rider 1989(1), 179-183 [1999, 1303-1306].

[152] Le Rider 1989(1), 184 [1999, 1308] et du même auteur 1998, 791-792 [1999, 1115-1116].

aspects positifs et négatifs d'une telle politique pour ces royaumes. Cependant, les Ptolémées étaient en mesure de financer par leur propre monnaie leurs dépenses à l'extérieur de leur territoire (solde des mercenaires, dons et subsides), tandis que les souverains de Pergame, estimaient plus commode de disposer de tétradrachmes de poids attique pour certaines transactions avec l'extérieur (par exemple pour la solde des mercenaires), d'où la poursuite de la frappe des tétradrachmes de poids attique après l'institution du cistophore[153].

À Byzance et à Chalcédoine, entre 240 et 220 av. J.-C., on donnait un tétradrachme de 13,90g contre un tétradrachme attique, ce qui représentait une taxe de 19%. De la même façon, un décret d'Olbia du IVe siècle av. J.-C. ordonne à tous ceux qui arrivent au port de changer leur or et leur argent contre des espèces locales[154]. Dans ces systèmes monétaires fermés, les monnaies «internationales» peuvent parfois circuler, à condition d'avoir été au préalable contremarquées, moyennant le paiement d'une taxe correspondant, pour qu'elles puissent être utilisées à l'égal des monnaies locales. Bresson explique la faiblesse de la circulation des monnaies rhodiennes hors de la zone économique rhodienne avant 166 av. J.-C.[155] par l'instauration d'un système de zone monétaire fermée: hors de celle-ci, la cité utilisait pour ses échanges commerciaux des monnaies étrangères (monnaies d'étalon attique ou ptolémaïque) et frappait des tétradrachmes aux types d'Alexandre en cas de besoin d'un numéraire internationale.

Le même phénomène s'observe en Crète: les monnaies d'argent des cités crétoises circulaient presque exclusivement sur l'île et sont rarement exportées au dehors[156], ce qui doit s'expliquer par la faiblesse de leur poids. Ainsi, «*ces monnaies ne gardent la plénitude de leur valeur qui leur a été fixée par l'autorité qui les a émises que dans les limites du territoire où s'exerce cette autorité*»[157]. On dira donc que les cités crétoises ont adopté un

---

[153] Cf. Le Rider 1989(1), 177-179 [1999, 1301-1303].

[154] Cf. Le Rider 1989(2), 161, note 10 [1999, 1161, note 10].

[155] Bresson 1993, 159-167 et 1996, 75-76. Cependant la frappe des monnaies pseudo-rhodiennes par des cités de Crète, de Grèce Continentale et d'Asie Mineure pendant la première moitié du IIe siècle av. J.-C. atteste que les monnaies rhodiennes de poids réduits étaient connues et acceptées dans les échanges, puisqu'on les trouve en grande proportion dans les trésors ou comme trouvailles isolées, surtout en Grèce centrale et septentrionale. Les trésors et les trouvailles isolées en Crète et en Grèce Continentale montrent que le monnayage rhodien était courant dès le IVe et le IIIe siècle av. J.-C. (cf. Apostolou 2002, 117-182, en particulier 176-177 et du même auteur 2004, 259-276; Stefanakis, M. – Stefanaki, V. 2006, 177, note 66 et 180, tableau 5; Ashton 2001, 95).

[156] Les monnaies crétoises trouvées à l'Agora d'Athènes (Kroll – Walker 1993, n° 817-819), à Nemea (cf. R.C. Knapp – J.D. Mac Isaac, *Excavations at Nemea III, The Coins*, University of California Press, 2005, 168-169), à l'Artémision de Délos et à Cythère (cf. J.-N. Svoronos, «Περιγραφικός κατάλογος των προσκτημάτων του Εθνικού Νομισματικού Μουσείου», *JIAN*, 1907, 177-268 et en particulier 178 et 209; du même auteur, «Περιγραφικός κατάλογος των προσκτημάτων του Εθνικού Νομισματικού Μουσείου», *JIAN*, 1911, 37-112 et en particulier 59 et 89) sont en bronze (cf. également Stefanakis, M. 1999, 248-249). Le trésor de 1961, dit de Siphnos, qui comprend des monnaies crétoises (cf. Varoucha-Christodoulopoulou 1968, 215) vient probablement de Crète (cf. Sidiropoulos 2006, 161, note 79). Il y a quelques monnaies crétoises dans la collection numismatique du Musée de Cos (en cours de publication par l'auteur). Par conséquent, l'opinion de Thompson (1973, 353), selon laquelle on ne trouve pas des monnaies crétoises en dehors de l'île, est à nuancer.

[157] Cf. Picard 1989, 684.

système monétaire fermé puisque seule la monnaie locale était *dokimon* (δόκιμον)[158] sur leur territoire.

Un passage de Platon (*Lois*, V. 742 a-b) impose à tous ceux qui s'étaient rendu à l'étranger de remettre à l'État, à leur retour, les monnaies étrangères qu'ils possédaient et de les échanger contre des monnaies locales[159]. M. Stefanakis[160] estime que les cités crétoises ont pu mettre une telle législation en vigueur et donc imposer aux mercenaires, à leur retour, d'échanger leur solde contre des monnaies locales[161]. Il paraît dès lors nécessaire que les autorités crétoises aient fixé le cours officiel de la monnaie locale par rapport aux monnaies étrangères, en adoptant sans doute un taux de conversion entre l'étalon local crétois et les autres étalons –éginétique, attique, rhodien– assez simple pour la commodité des transactions de la vie quotidienne. Les pièces mal connues ou inconnues étaient certainement échangées à un taux désavantageux.

Certes l'emploi de monnaies locales de poids réduit entraînait des difficultés, non pour les transactions à l'intérieur des cités où les monnaies locales jouissaient d'un monopole de droit, mais pour les paiements à l'extérieur et en cas de maniement de sommes importantes[162]. La rareté des monnaies crétoises hors de l'île laisse pense que les cités crétoises n'ont utilisé que des monnaies «internationales» pour leurs paiements extérieurs, puisque leur numéraire ne possédait plus que sa valeur intrinsèque théorique ou même sa valeur intrinsèque réelle s'il était négocié dans des régions où il ne circulait pas habituellement[163]. Ces cités, qui n'avaient qu'un volume limité d'échanges lointains, au moins jusqu'à l'époque impériale, paraissent avoir été capables de les financer au moyen de monnaies «internationales», surtout celles d'Egine et d'Athènes, qui sont celles qui circulent dans les trésors crétois et que les cités crétoises évitent de surfrapper (émissions récentes de statères éginétiques et monnaies athéniennes du Nouveau Style). On en déduira que, peut-être, seule la cité avait le droit de posséder ces monnaies qui bénéficiaient d'une prime sur les marchés crétois et étaient réservés aux usages extérieurs.

Il apparaît ainsi que le profit immédiat procuré à l'État ou à la cité par un système monétaire fermé, ne peut pas être durable que si les produits offerts et les prix qui y sont pratiqués sont attractifs, ce qui impose, une politique renforcée de contrôle de prix.

---

[158] Cf. Kraay 1964, 90 et Le Rider 1989(2), 160.

[159] Cf. Howgego 1990, 22.

[160] Stefanakis, M. 1997(1), 124 et du même auteur 1999, 263.

[161] Pourtant, les commerçants pouvaient avoir dans leur possession des monnaies étrangères puisque «*it was the nature of their foreign business transactions that made it possible and necessary to keep foreign currency*» (cf. Stefanakis, M. 1999, 264).

[162] Cf. Picard 1996, 250.

[163] Bogaert a clairement montré que chaque monnaie possédait trois valeurs dont les changeurs devaient tenir compte : une valeur intrinsèque, une valeur nominale, fixée par la cité émettrice et une valeur commerciale en dehors des frontières de la cité et de ses possesions (R. Bogaert, *Banques et Banquiers dans les Cités Grecques*, 1968, 316). Cependant, Le Rider (1989(2), 161) souligne que lorsqu'il s'agissait d'une monnaie connue, les changeurs et les usagers ne cherchaient pas à déterminer la valeur intrinsèque réelle de cette monnaie, mais l'acceptaient à sa valeur intrinsèque théorique.

B) *Le système monétaire crétois*

Dans son étude sur le système monétaire utilisé surtout par les cités de la côte égéenne de l'Asie Mineure et des îles voisines, Marcellesi[164], remarque que de petits États comme ces cités n'ont pas les ressources internes des Lagides et des Attalides; elles ne jouent pas un rôle commercial majeur comme Rhodes, leur position géographique n'a pas la valeur stratégique de Byzance ou de Chalcédoine et elles n'offrent guère de produits rares et précieux, en tout cas en abondance. Si elles avaient cherché à imposer aux commerçants étrangers de changer les monnaies «internationales» importées afin d'en tirer un bénéfice financier important et surtout si elles ne pouvaient pas les fournir une quantité suffisante des monnaies locales en échange de leurs pièces, elles auraient risqué de les voir se diriger vers d'autres places commerciales[165]. Ces cités ont donc non seulement dû utiliser les monnaies «internationales» pour leurs paiements extérieurs, mais même accepter qu'elles circulent à l'intérieur de leurs frontières[166].

Les mercenaires demandaient à êtres payé en alexandres, la monnaie par excellence du monde hellénistique[167]. Les inventaires des Musées crétois et des trouvailles isolées attestent l'existence en Crète des monnaies d'or[168], d'argent et de bronze aux types d'Alexandre[169]. Le trésor trouvé à Phalaggari, dans la région de Phaistos, en 1987 (*CH* VIII 565), contenait 91 tétradrachmes à ces types[170]. Deux alexandres provenant d'ateliers d'Asie Mineure (Milet et Rhodes) ont été contremarqués par Cnossos pendant la seconde moitié du IIIe siècle av. J.-C[171]. Ces contremarques attestent que les alexandres n'avaient pas un cours légal en Crète en dépit de leur

---

[164] Marcellesi 2000/2, 337 et du même auteur 2004, 119. Cf. également Bresson 2005, 64.

[165] Cf. Bresson 2005, 50.

[166] Sur l'utilisation des monnaies étrangères pour les paiements externes et internes d'une cité ou d'un État, cf. Howgego 1990, 12.

[167] Il apparaît en dépit d'importantes lacunes que le traité d'alliance entre Antigone Dosôn et Hiérapytna (*IC*, III Hierapytna, 1A, l. 29-32) comme celui conclu entre Antigone Dosôn et Eleutherna (*IC*, II Eleutherna, 20, l. 28-34), datés de la seconde moitié du IIIe siècle av. J.-C., attribuent à chaque soldat (probablement des hoplites) un salaire journalier d'une drachme et un nombre indéterminé d'oboles (entre deux et cinq) de poids attique ou alexandrin (cf. de Callataÿ 1997, 404-405) ainsi qu'une ration de grain, comptée en χοίνικα attique.

[168] Une monnaie d'or d'Alexandre a été trouvée dans l'antre de l'Ida. Elle constituait une offrande de Polyrrhénia car l'ethnique de ΠΟΛΥΡΡΗΝΙΩΝ a été gravé au revers probablement au Ier siècle ap. J.-C. (cf. J.A. Sakellarakis, «Ανασκαφή Ιδαίου Άντρου», *Praktika tis en Athenais Archaiologikis Etaireias*, 1984, 516, pl. 239, n°α-β.) Cf. également Le Rider 1966, 223.

[169] Cf. Le Rider 1966, 220, 223, 231, 251, 263, 264 et 266.

[170] Les deux vases de terre cuite, trouvées dans une tombe, lors de fouilles dans la nécropole hellénistique de Phaistos, située sur le site actuel de Phalaggari, contenaient 600 monnaies d'argent, non-crétoises. La plupart des monnaies de ce trésor datent de la première moitié du IIe siècle av. J.-C., mais la date exacte de son enfouissement nous est inconnue. L'enfouissement de ce trésor est peut-être lié à la guerre entre Phaistos et Gortyne au milieu du IIe siècle av. J.-C. (cf. *BCH*, 112, 1988 II, 686; Chatzi-Vallianou, *AD*, 42, 1987, II2, 540-542, pl. 312-315 et du même auteur, 1995, 1017-1019, pl. PNE-PNZ). Selon Stefanakis, M., si ce trésor a été enfoui pendant le règne de Ptolémée Philometor, il est peut-être lié aux actions de ce dernier sur l'île. On sait qu'en 168-166/5 av. J.-C., il est intervenu comme arbitre dans la guerre entre Gortyne et Cnossos (*IC*, IV Gortyne, 181) et, entre 164/3 et 145 av. J.-C., les Itaniens ont demandé son aide contre les Praisiens (*IC*, III Hierapytna, 9A) (cf. Stefanakis, M., 2000(1), 200).

[171] Cf. Le Rider 1966, 266, n° 1 et 4, pl. XXXV, n° 44 et 46; Stefanakis, M. – Traeger 2003, 388-389.

caractère «international»[172]. Comme l'étalon éginétique est apparemment resté en vigueur dans la plupart des cités crétoises jusqu'au début du IIe siècle av. J.-C., il est possible que les cités aient contremarqué les pièces frappées selon un étalon attique.

Les effets négatifs d'un système monétaire fermé paraissent avoir été en partie palliés en Crète par des facteurs positifs. On songera d'abord aux avantages procurés par la position géographique de l'île, dont la partie occidentale était très bien située sur la route commerciale reliant les marchés de grain de l'Afrique du Nord à la Grèce continentale et dont la partie orientale constituait un carrefour important entre les routes syro-palestinienne et cyréneenne, cependant que toute la Crète était par excellence un marché aux mercenaires et aux esclaves, capable d'imposer à tous les acheteurs la change de leurs monnaies étrangères, même «internationales».

On constate d'autre part que la Crète a échappé, par moments, à une conséquence ordinaire de ce système. Sauf exceptions, les cités qui frappent des monnaies locales de poids réduit ne frappent pas de pièces lourdes - statères dans le système éginétique et tétradrachmes dans le système attique –ou elles le font rarement, faute de pouvoir rivaliser avec la monnaie «internationale», qu'il s'agisse de statères éginétiques, de tétradrachmes attiques ou d'alaxandres. Or le monnayage crétois présente deux cas paradoxaux: vers la fin du IVe siècle av. J.-C., alors que les pièces lourdes cessent d'être frappées dans la plupart des cités grecques, la Crète *«va à contrecourant du reste du monde grec en intensifiant ses émissions de statères entre 320 et 280 av. J.-C.»*[173]; puis à la fin du IIe siècle, en un temps où les tétradrachmes athéniens du Nouveau Style circulent en abondance, elle frappe des tétradrachmes d'un poids attique ou d'un poids attique réduit. Ces émissions se situent à deux moments très précis, qui sont marqués par un afflux dans l'île de monnaies étrangères et donc de métal précieux, du fait du retour des mercenaires à la fin du IVe siècle av. J.-C. ou bien de la croissance de la piraterie, du commerce des esclaves et des effets des guerres mithridatiques entre la fin du IIe et le début du Ier siècle av. J.-C.

Cependant, il est vrai que la circulation conjointe de deux numéraires, civique et international, devait poser de problèmes dans la vie quotidienne, notamment pour le commerce local puisque, comme le soutient Garraffo[174], la monnaie crétoise avait perdu peu à peu beaucoup de sa valeur nominale et donc commerciale, même dans les marchés locaux, où elle se heurtait de plus en plus à la primauté des monnaies «internationales». On sait cependant que le marché de Délos n'a pas souffert de la circulation parallèle de deux sortes de drachmes attiques, une drachme délienne de poids attique réduit et une drachme attique[175]. De même, le cours forcé dont la monnaie locale crétoise bénéficie sur son territoire, lui vaut d'être réputée avoir même valeur que les monnaies

[172] On s'est même démandé si des alexandres n'avaient pas été frappées en Crète, d'où certaines attributions anciennes à des ateliers crétois (Lyttos, Itanos, Aptéra, Kydonia, Phalasarna). Mais Le Rider (1966, 219-220) a fait valoir que, même s'il n'était pas a priori impossible qu'un tel monnayage, si répandu dans le monde grec au IIIe siècle av. J.-C., ait été frappé également en Crète, ces attributions étaient le plus souvent inexactes et pour le moins douteuses.

[173] Cf. Picard 1990, 11.

[174] Garraffo 1974, 72.

[175] Cf. Picard 1996, 245-247.

«internationales», tout inférieur qu'elle leur soit. Les habitants de chaque cité avaient donc intérêt à faire leurs transactions en monnaies locales.

Ainsi, il nous semble parfaitement vraisemblable que les cités crétoises aient utilisé également pour leurs échanges régionaux des monnaies «internationales», en l'occurrence les monnaies éginétiques, les alexandres et puis les monnaies stéphanéphores d'Athènes, puisque les cités crétoises ne pouvaient pas prendre une mesure aussi radicale que celle adopté par Egypte, en interdisant toute circulation de monnaie étrangère.

L'utilisation de la monnaie «internationale» était indispensable pour les cités, comme Viannos, Malla etc. qui n'ont pas frappé de monnaies d'argent mais seulement des monnaies de bronze pour des périodes plus ou moins longues; la plupart des cités crétoises qui ont frappé de l'argent entre 330/20 et 280/70 av. J.-C. arrêtent ces émissions pour plus d'un siècle, pour se limiter durant cette période à la monnaie de bronze destinée à un usage interne. Ce phénomène n'est pas exceptionnel, puisqu'on le rencontre également dans d'autres régions grecques dont le commerce extérieur était pourtant très développé (par exemple Thasos). La question est dès lors de savoir comment les cités crétoises effectuaient leurs transactions externes sans monnaie en argent. Il faut donc supposer qu'elles utilisaient des monnaies étrangères, en particulier des monnaies «internationales» bien connues dans l'île et des monnaies d'autres cités crétoises pour leurs transactions interrégionales ou même régionales. Comme le soutient Le Rider[176], il n'est pas exclu qu'une cité sans monnayage, ait vu dans le procédé de la contremarque un moyen commode de donner aux monnaies crétoises qu'elle possédait une plus-value en les lançant sur le marché avec une contremarque et en accordant ensuite une préférence à ces pièces contremarquées, comme s'il s'agissait d'espèces locales.

Nous concluerons donc que la plupart des cités crétoises avaient adopté un système mixte, c'est-à-dire qu'elles acceptaient comme monnaies d'échange légal à la fois les monnaies locales et les monnaies «internationales» de l'étalon qui correspondait à celui utilisé par la cité selon les périodes, comme l'attestent les trésors, les inscriptions, les contremarques et les surfrappes sélectives ainsi que les imitations crétoises de monnaies éginétiques et athéniennes. Toutes les autres monnaies étrangères de poids éginétique ou attico-alexandrin qui circulaient dans les cités crétoises, devaient être échangées, ainsi que celles de poids non-éginétique ou non-attique et celles frappées selon le même étalon que la monnaie civique, en l'occurrence l'étalon crétois.

Cela ne signifie pas que les monnaies d'une cité crétoise ne circulaient que dans cette cité d'origine, puisque les trésors crétois, surtout ceux qui sont enfouis dans les années 280/70 av. J.-C. et au Ier siècle av. J.-C. attestent leur circulation partout dans l'île. Le grand nombre de surfrappes et de contremarques de ces monnaies crétoises indique cependant qu'elles n'avaient pas un cours légal dans le territoire des autres cités crétoises et que celles-ci prélevaient ordinairement une taxe sur le change des monnaies d'étalon crétois.Toutefois, des pratiques monétaires comme la similitude des types de Gortyne et de Phaistos[177] pendant plus de cinquante ans après le début de leur monnayage commun

[176] Le Rider 1966, 215.

[177] Cf. Le Rider 1966, 162.

ou celle de Gortyne et de Sybrita[178] attestent qu'il existait des ententes monétaires entre les cités crétoises: ces deux numéraires étaient évidemment conçus pour circuler ensemble sur le territoire des deux cités et le public utilisait indistinctement l'un ou l'autre numéraire qu'il ne pouvait distinguer-difficillement-qu'en lisant l'éthnique. Les Gortyniens comme les Phaistiens ont surfrappé ce monnayage à types communs après ca. 360-350 av. J.-C., au moment donc où Gortyne remplace son alliance avec Phaistos par celle avec Sybrita[179]. L'explication, selon Le Rider[180], est que les types de ces pièces étaient périmés et que, étant pauvres en métal précieux, Gortyne et Phaistos les ont utilisées comme flans. Ce phénomène de l'emploi de types communs, est très courant en Crète[181]. L'explication la plus obvie est d'y voir le résultat d'une alliance politique et monétaire entre ces villes, qui sont généralement très proches l'une de l'autre. Par contre, il semble que l'utilisation d'un même coin monétaire par différentes villes crétoises n'indique pas une alliance politique ou monétaire[182].

CONCLUSION

L'économie crétoise était surtout une économie de subsistance dont l'agriculture et l'élevage constituaient l'essentiel[183]. Cependant, les ressources financières des cités crétoises qui se marque par l'arrivée des monnaies étrangères sur l'île, provenaient surtout du mercenariat, de la piraterie[184] et du commerce des esclaves, d'éventuelles

---

[178] Cf. Le Rider 1966, 161-162 et 1989(2), 168, note 59.

[179] Cf. Le Rider 1966, 162, note 1.

[180] Le Rider 1975, 53.

[181] On constate l'emploi d'une même typologie ou iconographie monétaire entre Axos et Kytaion, entre Axos et Kydonia (cf. Stefanakis, M. 1997(2), 96-103), entre Phaistos et Praisos (cf. Le Rider 1966, 97, note 1), entre Eleutherna et Rhithymna (cf. Metenidis 2001), entre Arsinoé et Rhithymna (cf. Le Rider 1966, 242-245 et du même auteur 1968(2), 233, note 4), entre Lyttos et Chersonèse (cf. Stefanakis, M. 1997(2), 101, note 17), entre les villes de la confédération des Oréioi (Élyros, Tarrha, Lissos et Hyrtakina) (cf. Svoronos 1888, 382-386), entre cette dernière confédération et Polyrrhénia et Kantanos (cf. Stefanakis, M. 2000(2), 249-261), entre Kydonia et Tanos (cf. Stefanakis, M. 1997(2), 101, note 17), entre Kydonia et Polichne (cf. Stefanakis, M. 1996, 152-156), entre Moda et Polyrrhénia (cf. Le Rider 1966, 198 et 263, note 1) et entre cette dernière et Kéraia (cf. Svoronos 1890, 45).

[182] Un même coin monétaire est utilisé entre la fin du IVe siècle et le début du IIIe siècle av. J.-C. par Élyros et Praisos, Priansos et Praisos, Hiérapytna et Eleutherna (cf. Le Rider 1968(2), 233, note 4 et Mørkholm 1982(2), 209) et, au Ier siècle av. J.-C., par Lappa et Polyrrhénia (cf. Le Rider 1968(1), 299, n°2-3, pl. I et 317, n°1, pl. II, n°7; tétradrachmes pseudo-athéniens). Il est vrai que Priansos et Praisos, comme Polyrrhénia et Lappa, sont moins éloignées l'une de l'autre, sans être cependant limitrophes, alors qu'Eleutherna et Hiérapytna, comme Élyros et Praisos, sont vraiment très éloignées (cf. Le Rider 1966, 52, note 4). Mørkholm (1991, 89), suivi par Stefanakis, M. (2002(1), 54-55), pense qu'un graveur itinérant a utilisé le même coin de droit dans des villes différentes.

[183] Cf. Chaniotis 1991, 97.

[184] Les raids piratiques avaient des conséquences considérables sur l'économie crétoise, puisque l'écoulement du butin (esclaves et produits de luxe) et le rachat des prisonniers (cf. de Souza 1999, 65-69) introduisent d'importantes quantités de monnaies étrangères dans l'île provoquant une hausse des transactions monétaires et du revenu public avec le prélèvement des impôts (cf. Chaniotis 1999, 183). Dans cette question des rapports de la piraterie et du mercenariat avec la circulation des monnaies, Petropoulou (1985, 117) montre bien l'importance qu'il faut attacher aux liens familiaux que nombre de gens connus comme proxènes ou comme appuis de communautés étrangères en Crète ont entre eux, et qu'ils interviennent soit pour des achats de prisonniers, soit pour des aides financières (cf. Brulé 1986, 457 et de Souza 1999, 65-69).

subventions de cités ou de royaumes hellénistiques, ainsi que des taxes portuaires payées par les bateaux étrangers[185] et des produits fiscaux du commerce (dont celui du butin)[186].

Malgré les traits communs que présente le monnayage de cités crétoises dans son ensemble, chaque cité utilise avant tout comme monnaie son monnayage local. Ainsi, les monnaies crétoises d'argent n'ont leur pleine valeur d'échange que dans le territoire de la cité émettrice et donc dans une zone très limitée, puisque, comme l'attestent les surfrappes et les contremarques, elles ne pouvaient pas avoir un cours légal dans le territoire d'une autre cité crétoise et devaient être échangées.

La Crète importait par divers moyens l'argent nécessaire à la frappe de son monnayage mais elle n'exportait pas son monnayage. L'étalon réduit a beaucoup limité la circulation des monnaies crétoises hors de l'île et les cités crétoises devaient utiliser des monnaies «internationales» pour leurs transactions lointaines. Quant aux monnaies étrangères, les cités crétoises n'acceptaient d'accorder un cours légal dans leur territoire, qu'à un nombre restreint de monnayages de poids éginétique ou attique, en l'occurrence les monnaies «internationales». Les autres monnaies étrangères arrivant dans la cité devaient être échangées. Les conditions faites à ces monnaies étrangères n'étaient cependant pas les mêmes partout, puisque leur circulation dépendait des relations politiques et commerciales locales: des monnaies ayant cours légal en Crète orientale pouvaient n'être pas acceptées en Crète occidentale, par exemple les monnaies pseudo-rhodiennes. Il en allait de même pour les imitations des monnaies «internationales» (pseudo-éginétiques, pseudo-rhodiennes et tétradrachmes pseudo-athéniens), dont la frappe qui s'explique par des raisons politiques et financières atteste également l'influence exercée sur la politique monétaire de l'île par les monnayages étrangers.

Le rôle accru du bronze, dont la frappe procure un bénéfice supérieur à celle des monnaies d'argent, même largement surévaluées, vient à son tour peser sur l'évolution de la politique monétaire des cités depuis la seconde moitié du IIIe siècle av. J.-C. Le bronze se substitue aux monnaies divisionnaires en argent, sous le contrôle de l'État qui interdit de la circulation des oboles d'argent[187]. Il semble bien qu'il ait presque entièrement remplacé l'argent dans les échanges intérieurs des cités crétoises (*misthoi*, indemnités pour l'exercice de fonctions publiques etc.)[188].

Cependant, cette politique monétaire de profit, bâtie sur une réduction continue de l'étalon utilisé pour le monnayage d'argent, qui fut adoptée par toutes les cités crétoises, n'est pas arrivé à résoudre leurs problèmes économiques locaux, puisqu'elle n'apparaît pas très organisée mais plutôt instable et occasionnelle, selon les moyens et les intérêts financiers, en fonction des besoins monétaires de chaque cité, dépendant le plus souvent de leurs partenaires politiques. Ainsi, «*la politique monétaire apparaît dictée soit par la nécessité de se plier à une nouvelle situation politique, le plus souvent imposée de l'extérieur, soit*

---

[185] Cf. D. Viviers, «Economy and Territorial Dynamics in Crete from the Archaic to the Hellenistic Period», in A. Chaniotis (éd), *From Minoan Farmers to Roman Traders, Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart, 1999, 221-233.

[186] Cf. Chaniotis 2005, 107-109. L'exportation de produits crétois se développe surtout à l'extrême fin de la période hellénistique, sans que cela implique qu'un commerce à petite échelle des produits propres à l'île était inexistant avant cette période (cf. Stefanaki, V. 2001. Stefanaki, V. 2006).

[187] Cf. Jackson 1971, 37-39.

[188] Cf. Picard *et al.* 2003, 114.

comme un moyen de se procurer de ressources» et donc «*la politique monétaire d'une cité est affectée aussi bien par les vicissitudes politiques que par les nécessités financières*» [189].

En général, il apparaît que l'économie crétoise n'était pas une économie fortement monétarisée, puisque seul un petit nombre de cités crétoises ont eu une production monétaire en argent abondante, même si c'était pour des périodes précises et une durée limitée. Pour autant, dans cette société crétoise restée très conservatrice, l'impact de cet instrument d'échanges qui est la monnaie, a dû être beaucoup plus important que le laisse croire le volume assez limité de la production monétaire, attesté dans la plupart des cités crétoises. Comme le souligne Picard[190], dans le cas du monnayage de Thasos et d'Erétrie, la production monétaire n'est fonction ni de la richesse, ni de l'importance des activités d'une cité, mais, la monnaie, fruit d'une décision politique, nous renseigne plutôt sur la *politeia* de la cité, à la fois ses institutions et les pratiques sociales qui structurent la vie d'une communauté.

BIBLIOGRAPHIE

Apostolou 2002: E. Apostolou, «Rhodes hellénistique, Les trésors et la circulation monétaire», *Eulimene* 3, 2002, 117-182.

Apostolou 2004: E. Αποστόλου, «Η κυκλοφορία των ψευδοροδιακών δραχμών στο Θεσσαλικό χώρο κατά τους μέσους ελληνιστικούς χρόνους. Ερμηνεία του φαινομένου», dans *Coins in the Thessalian Region*, Proceedings of the 3rd Scientific Meeting, Volos 2001, *Obolos* 7, Athènes, 2004, 259-276.

Ashton 1987: R.H.J. Ashton, «Rhodian-type silver coinages from Crete», *SM* 146, 1987, 29-36.

Ashton 2001: R.H.J. Ashton, «The coinage of Rhodes 408-c.190 BC», dans A. Meadows and K. Shipton (éds), *Money and its Uses in the Ancient World*, Oxford, 2001, 79-115.

Bresson 1993: A. Bresson, «La circulation monétaire rhodienne jusqu'en 166 av. J.-C.», *DHA*, *Hommages à Lucien Lerat*, 19, 1, 1993, 119-169.

Bresson 1996: A. Bresson, «Drachmes rhodiennes et imitations: Une politique économique de Rhodes?», *REA* 98, 1996, 65-77.

Bresson 2002: A. Bresson, *La Cité Marchande*, Bordeaux, 2002.

Bresson 2005: A. Bresson, «Coinage and money supply in the Hellenistic Age», dans Z.H. Archibald, J.K. Davies and V. Gabrielsen (éds), *Making, Moving and Managing, The New World of Ancient Economies*, 323-31 BC., Oxbow 2005, 44-72.

Bresson – Barrandon 1997: A. Bresson et J.N. Barrandon, «Imitations crétoises et monnaies rhodiennes, Analyse physique», *RN* 152, 1997, 137-155.

Brulé 1986: P. Brulé, Compte rendu de A. Petropoulou, *Beiträge zur Wirtschafts und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit* (1985), *Gnomon*, 58, 1986, 456-458.

Caramessini-Oeconomides 1981: M. Caramessini-Oeconomides, «Trésor des statères crétois trouvés à Charakas, *IGCH* 109», *NumAntClas* 10, 1981, 115-129

Caramessini-Oeconomides – Kleiner 1975: M. Caramessini-Oeconomides and F.S. Kleiner, «The Hierapytna Hoard. A supplement», *RBN* 121, 1975, 5-19.

CH: Coin Hoards, London, 1975-2002.

Chaniotis 1991: A. Chaniotis, «Von Hirten, Kräutersammlern, Epheben und Pilgern: Leben auf den Bergen im Antiken Kreta», *Ktèma* 16, 1991, 93-109.

Chaniotis 1996: A. Chaniotis, *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 1996.

[189] Cf. Picard 1979, 350.

[190] Picard 1997, 33.

Chaniotis 1999: A. Chanotis, «Milking the mountains: Economic activities on the Cretan uplands in the Classical and Hellenistic period», dans A. Chaniotis (éd.), *From Minoan Farmers to Roman Traders, Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart, 1999, 181-221.

Chaniotis 2005: A. Chaniotis, «Inscribed instrumenta domestica and the economy of Hellenistic and Roman Crete», dans Z.H. Archibald, J.K. Davies and V. Gabrielsen (éds), *Making, Moving and Managing, The New World of Ancient Economies*, 323-31 BC., Oxbow 2005, 92-116.

Chankowski-Sablé 1997: V. Chankowski-Sablé, «Les espèces monétaires dans la comptabilité des hiéropes à la fin de l'indépendance délienne», *REA* 99, n°3-4, 1997, 357-369.

Chatzi-Vallianou 1995: Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, «Λαξευτοί τάφοι στην Επαρχία Πυργιωτίσσης: το παράδειγμα Φαιστού και Ματάλων», dans *Proceedings of the 7th International Cretological Congress*, Réthymnon 1991, Athènes, 1995, t. A2, 1007-1034.

Chyssanthaki 2005: K. Chryssanthaki, «Les monnaies lagides en Eubée», dans F. Duyrat et O. Picard (éds), *L'Exception Égyptienne?, Productions et Échanges Monétaires en Egypte Hellénistique et Romaine*, Actes du Colloque d'Alexandrie, 13-15 avril 2002, *Etudes aléxandrines*, 10, 2005, 159-175.

Crawford, 1985: M.H. Crawford, *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy*, London, 1985.

de Callataÿ 1997: F. de Callataÿ, *L'Histoire des Guerres Mithridatiques Vues par les Monnaies*, Louvain-la-Neuve, 1997.

de Souza 1999: P. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge University Press, 1999.

Doyen 2007: C. Doyen, «Remarques numismatiques à propos d'un traité entre Attale I de Pergame et la cite de Malla», dans *Liber Amicorum Tony Hackens*, Louvain-la-Neuve, 2007, 95-105.

Ducrey 1970: P. Ducrey, «Nouvelles remarques sur deux traités attalides avec des cités crétoises», *BCH* 94, 1970, 637-659.

Ducrey – Van Effenterre 1969: P. Ducrey et H. Van Effenterre, «Traités attalides avec des cités crétoises», *Kritika Chronika* 21, 1969, 277-300.

Faure 1966: P. Faure, «Les minérais de la Crète antique», *RA* 1966, 45-78.

Faure 1973: P. Faure, «Le problème du minérai d'argent dans la Crète Antique», *Proceedings of the 3rd International Cretological Congress,* Réthymnon 1971, Athènes, 1973, t. A, 70-83.

Garraffo 1974: S. Garraffo, «Riconiazioni e politica monetaria a Creta: le emissioni argentee del val V al I secolo a. C.» dans *Antichità Cretesi, Studi in Onore di Doro Levi II*, 1974, 59-74.

Giovannini 1978: A. Giovannini, *Rome et la Circulation Monétaire en Grèce au IIe siècle av. J.-C.*, Basel, 1978.

Gjongecaj – Nicolet-Pierre 1996: S. Gjongecaj et H. Nicolet-Pierre, «Le monnayage d'argent d'Egine et le trésor de Hollm 1991», *BCH*, 119, 1996, 283-339.

Grandjean 1997: C. Grandjean, «The Monetization of the Marketplace in Athens», (Interventions) dans *Prix et Formation des Prix dans les Économies Antiques*, Entretiens d'Archéologie et d'Histoire, Saint-Bertrand-de-Comminges, 1997, 405-408.

Hackens 1970: T. Hackens, «L'influence rhodienne en Crète aux IIIe et IIe s. av. J.-C. et le trésor de Gortyne, 1966», *RBN* 116, 1970, 37-58.

Head 1911: Barcley V. Head, *Historia Nummorum, a Manual of Greek Numismatics* (*HN*), Oxford, 1911 (seconde édition).

Howgego 1990: C.J. Howgego, «Why did ancient states strike coins?», *NC* 150, 1990, 1-25.

IC: M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, 4 vols, Rome, 1935-1950.

IGCH: M. Thompson, O. Mørkholm and C.M. Kraay (éds), *Inventory of Greek Coin Hoards*, New York, 1973.

Jackson 1971: A.E. Jackson, «The bronze coinage of Gortyne», *NC*, 11, 1971, 37-51.

Kim 2001: H. Kim, «Small change and the moneyed economy», dans P. Cartledge, E.E. Cohen and L. Foxhall (éds), *Money, Labour and Land, Approaches to the Economies of Ancient Greece*, London and New York, 2001, 44-51.

Kinns 1983: P. Kinns, «The Amphictionic Coinage Reconsidered», *NC* 143, 1983, 1-19, pl. 1-4.

Kleiner 1972: F.S. Kleiner, «The dated cistophori of Ephesus», *ANSMN* 18, 1972, 17-32.

Kleiner 1978: F.S. Kleiner, «Hoard evidence and the late cistophori of Pergamum», *ANSMN* 23, 1978, 77-105.

Knoepfler 1989: D. Knoepfler, «Tetradrachmes attiques et «argent alexandrin» chez Diogène Laërce», *MusHelv* 46, 1989, 193-230.

Knoepfler 1997: D. Knoepfler, «Alexandreion Nomisma, L'apparition et la disparition de l'argent d'Alexandre dans les inscriptions grecques, Quelques réflexions complémentaires», *Topoi* 7/1, 1997, 33-50.

Kraay 1964: C.M. Kraay, «Hoards and small change and the origin of the coinage», *JHS* 84, 1964, 76-91.

Kraay 1976: C.M. Kraay, *Archaic and Classical Greek coins*, London, 1976.

Kraay 1984: C.M. Kraay, «Greek coinage and war», dans W. Heckel and R. Sullivan (éds), *Ancient coins of the Graeco-Roman world, The Nickle Numismatic Papers*, Waterloo (Canada), 3-18.

Kroll – Walker 1993: J.H. Kroll and A.S. Walker, *The Greek Coins*, dans *the Athenian Agora*, Results of Excavations conducted by the *ASCS* at Athens, t. XXVI, Princeton, 1993.

Launey 1949-50: M. Launey, *Recherches sur les Armées Hellénistiques*, 2 vols, Paris, 1949-50.

Le Rider 1966: G. Le Rider, *Monnaies Crétoises du Vème au Ier Siècle av. J.-C.*, Études Crétoises, 15, 1966.

Le Rider 1968(1): G. Le Rider, «Un groupe des monnaies crétoises à types athéniens» dans *Humanisme Actif, Mélanges d'Art et de Littérature Offerts à Julien Cain,* 1968, 313-335.

Le Rider 1968(2): G. Le Rider, «Les Arsinoens de Crète», dans C.M. Kraay and G.K. Jenkins (éds), *Essays in Greek Coinage Presented to Stanley Robinson*, Oxford, 1968, 229-240.

Le Rider 1975: G. Le Rider, «Contremarques et surfrappes dans l'Antiquité Grecque», dans J.M. Dentzer, P. Gauthier et T. Hackens (éds), *Numismatique Antique, Problèmes et Méthodes*, Colloque organisé à Nancy, Octobre 1971, Annales de l'Est, Mémoire 44, 1975, 27-56 [Le Rider, 1999, I, 211-240].

Le Rider 1989(1): G. Le Rider, «La politique monétaire du royaume de Pergame après 188 av. J.-C.», *Journal des Savants*, juillet-décembre 1989, 163-189 [Le Rider 1999, III, 1287-1314].

Le Rider 1989(2): G. Le Rider, «À propos d'un passage des *Poroi* de Xénophon: la question du change des monnaies incuses d'Italie du Sud», dans *Kraay-Morkholm Essays. Numismatic Studies in Memory of C.M. Kraay and O. Mørkholm*, Louvain la Neuve, 1989, 159-172 [Le Rider 1999, III, 1159-1172].

Le Rider 1998: G. Le Rider, «Histoire économique et monétaire de l'Orient hellénistique», dans *Annuaire du Collège de France* 1997-1998. Résumé des cours, 98 (1998), 783-809 (le monnayage des Ptolémées) [Le Rider 1999, III, 1107-1133].

Le Rider, 1999: G. Le Rider, *Études d'Histoire Monétaire et Financière du Monde Grec*, *Ecrits 1958-1998*, t. 1-3, E. Papaefthymiou, F. de Callataÿ et F. Queyrel (éds), *SHN*, 1999.

Le Rider, 2001: G. Le Rider, «Le comportement monétaire des villes libres d'Asie Mineure occidentale entre 180-140 av. J.-C.», dans A. Bresson et A. Descat (éds), *Les Cités d'Asie Mineure Occidentale au IIe Siècle av. J.-C.*, Bordeaux, 2001, 37-59.

Macdonald 1996: D. Macdonald, «Mercenaries and the movement of silver to Crete in the Late fourth century B.C.», *Nomismatika Chronika*, 15, 1996, 41-52.

Macdonald 1919: G.C.B. Macdonald, «The silver coinage of Crete, A metrological note», *Proceedings of the British Academy*, 1919, 289-317.

Manganaro 1978: G. Manganaro, «Fiscalismo monetale nelle città cretesi», dans L. Gasparini (éd), *Scritti Storico-epigrafici in Memoria di Marcello Zambelli*, Rome, 1978, 221-238.

Marcellesi 2000/2: M.-C. Marcellesi, «Commerce, monnaies locales et monnaies communes dans les Etats hellénistiques», *REG* 13, 2000/2, 326-358.

Marcellesi 2004: M.-C. Marcellesi, *Milet des Hécatomnides à la Domination Romaine, Pratiques Monétaires et Histoire de la Cité du IVe au Ier Siècle av. J.-C.*, Milesische Forschungen, Band 3, Deutsches Archäologisches Institut, 2004.

Melville-Jones 1971: J.R. Melville-Jones, «Some numismatic problems in the Delian inscriptions», *ANSMN* 17, 1971, 127-128.

Melville-Jones 1974: J.R. Melville-Jones, «Further notes on the Delian inscriptions», *ANSMN* 19, 1974, 1-2.

Melville-Jones 1993: J.R. Melville-Jones, *Testimonia Numaria, Greek and Latin Texts Concerning Ancient Greek Coinage*, London, 1993.

Melville-Jones 1999: J.R. Melville-Jones, «Ancient Greek Gold Coinage up to the time of Philip of Macedon», dans M. Amandry *et al.* (éds), *Travaux de Numismatique Grecque Offerts à G. Le Rider*, Spink, London, 1999, 257-275.

Metenidis 1997: N. Metenidis, «Artemis Ephesia: the political significance of the Metellus coins», dans W. Cavanagh and M. Curtis (éds), *Post Minoan Crete: Proceedings of the Colloquium Organized by the British School at Athens and the Institute of Archaeology, University of London, November 1995, BSA Studies Series 2,* 1997, 117-122.

Metenidis 2001: N. Μετενίδης, «Τυπολογία συμμαχικών νομισμάτων κρητικών πόλεων» dans *Proceedings of the 9th International Cretological Congress,* Elounda 2001 (communication orale).

Migeotte 2002: L. Migeotte, *L'Économie des Cités Grecques de l'Archaïsme au Haut-Empire Romain*, Ellipses, 2002.

Mørkholm 1982(1): O. Mørkholm, «Some reflections on the production and use of coinage in Ancient Greece», *Historia* 31, 1982, 290-305.

Mørkholm 1982(2): O. Mørkholm, «The Behaviour of Dies in the Hellenistic Period», dans T. Hackens and R. Weiller (éds), *Proceedings of the 9th International Congress of Numismatics*, Berne, September 1979, Louvain-la-Neuve – Luxembourg, 1982, 209-214.

Mørkholm 1991: O. Mørkholm, *Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-188)*, Cambridge, 1991.

Nicolet-Pierre 2000: H. Nicolet-Pierre, «Métrologie des monnaies grecques aux VIe-IVe s.», *Annali* 47, Instituto Italiano di Numismatica, 2000, 1-71.

Nicolet-Pierre 2002: H. Nicolet-Pierre, *Numismatique Grecque*, Armand Colin, Paris, 2002.

Petropoulou 1985: A. Petropoulou, *Beiträge zur Wirtschafts und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit*, Frankfurt/Bern, 1985.

Picard 1979: O. Picard, *Chalcis et la Confédération Eubéenne, Etude de Numismatique et d'histoire (IVe - Ier siècle)*, 1979.

Picard 1988: O. Picard, «Les monnaies de comptes de Delphes à *apousia*» dans D. Knoepfler (éd), *Comptes et Inventaires dans la Cité Grecque*, Actes du Colloque International d'épigraphie tenu à Neuchâtel en 1986, en l'honneur de J. Treheux, 1988, 91-101.

Picard 1989: O. Picard, «Innovations monétaires dans la Grèce du IVe siècle», *CRAI* 1989, 673-687.

Picard 1990: O. Picard, «Philippe II et le monnayage des cités grecques», *REG* 103, 1990, 1-15.

Picard 1994: O. Picard, «Monnaies et commerce à Thasos», dans *Economie Antique: Les Échanges dans l'Antiquité, le Rôle de l'Etat*, Entretients d'Archéologie et d'Histoire, St. Bertrand-de-Comminges, 1994, 31-45.

Picard 1996: O. Picard, «Monnaie Ολοσχερής, Monnaie de poids réduit, *apousia* en Eubée, à Délos et ailleurs», dans *Χαρακτήρ*, Athènes, 1996, 243-250.

Picard 1997: O. Picard, «Monnaies de fouilles et histoire grecque: l'exemple de Thasos», dans K.Q. Sheedy and C. Papageorgiadou-Banis (éds), *Numismatic Archaeology and Archaelogical*

Numismatics, Proceedings of an International Conference held to honour Dr. M. Oeconomides in Athens 1995, Oxbow Monograph 75, 1997, 29-39.

Picard 2000: O. Picard, «Le contre-exemple du monnayage stéphanèphore d'Athènes», *RN* 155, 2000, 79-85.

Picard 2006: O. Picard, «Monétarisation et économie des cités grecques à la basse période hellénistique: la fortune d'Archippé de Kymè», dans *Approches de l'Économie Hellénistique*, *Entretiens d'Archéologie et d'Histoire* 7, Saint-Bertrand-de-Comminges, 2006, 85-119.

Picard – Gjongecaj 2001: O. Picard et S. Gjongecaj, «Apollonia et le monnayage épirote: Le trésor de Bakërr», *RN* 157, 2001, 223-249.

Picard *et al.* 2003: O. Picard, F. de Callataÿ, F. Duyrat, G. Gorre et D. Prévot, *Royaumes et Cités Hellénistiques de 323 à 55 av. J.-C.*, Sedes, 2003.

Pinder 1885: M. Pinder, «Über die Cistophoren», *Abh. Berlin*, 1885, 533-571.

Polosa 2005: A. Polosa, «Strumenti di valutazione nella Grande Legge di Gortyna» dans M. Greco e M. Lombardo (éds), *La Grande Iscrizione di Gortyna*, *Atti del I Convegno Internazionale di Studi sulla Messarà*, Schuola Archeologica Italiana di Atene, Athènes-Hagioi Deka, 25-28 Mai 2004, Athènes 2005, 129-150.

Price 1966: M.J. Price, «A hoard from Gortyn», *RN* 7, 1966, 128-143.

Price 1981: M.J. Price, «The beginnings of coinage in Crete» dans *Proceedings of the 4th International Cretological Congress,* Héraclion 1976, Athènes, 1981, t. A2, 461-466.

Price 1991: M.J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, Zurich/London, 1991.

Raven 1938: E.J.P. Raven, «The Hierapytna Hoard of Greek and Roman coins», *NC* 18, 1938, 133-158.

Reger 2004: G. Reger, «L'économie» dans *Le Monde Hellénistique, Espaces, Sociétés, Cultures 323-331 av. JC.*, sous la direction de A. Erskine, PUR, 2004, 427-454.

Robert 1951: L. Robert, «Quelques monnaies dans les Inventaires de Délos Athénienne», dans *Etudes de Numismatique Grecque*, 1951, 143-178.

Rostovtzeff 1941: M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 3 vols, Oxford, 1941.

RPC: M. Amandry, A. Burnett and P.P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage, From the Death of Caesar to the Death of Vittelius*, t. I, 1992.

Seyrig 1963: H. Seyrig, «Monnaies hellénistiques», *RN* 5, 1963, 8-64.

Sidiropoulos 2006: K. Sidiropoulos, «Αργύριον αξικόν: Νομισματικές εκδόσεις και «θησαυροί», dans E. Gavrilaki-I.Z. Tzifopoulos (éds), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, t.IV: Ελεύθερνα-Αξός, Réthymnon, 2006, 147-165.

Stefanakis, M. 1996: M.I. Stefanakis, «Polichne», dans *Μνήμη Martin J. Price*, Athènes, 1996, 152-156.

Stefanakis, M. 1997(1): M.I. Stefanakis, *Studies in the Coinages of Crete with Particular Reference to Kydonia*, Thèse de Doctorat, University of London, 1997 (en cours de publication).

Stefanakis, M. 1997(2): M.I. Stefanakis, «A monetary association in mid-fifth century BC Crete. The case of Kytaion reassessed», dans W. Cavanagh and M. Curtis (éds), *Post Minoan Crete: Proceedings of the Colloquium Organized by the British School at Athens and the Institute of Archaeology, University of London, November 1995, BSA Studies Series 2,* 1997, 96-111.

Stefanakis, M. 1999: M.I. Stefanakis, «The introduction of monetary economy and the beginning of local minting in Crete», dans A. Chaniotis (éd) *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart, 1999, 247-268.

Stefanakis, M. 2000(1): M.I. Stefanakis, «Ptolemaic Coinage and Hellenistic Crete», dans A. Karetsou (éd), *Κρήτη και Αίγυπτος, Μελέτες*, Athènes, 2000, 195-207.

Stefanakis, M. 2000(2): Μ.Ι. Στεφανάκης, «Πολυρρήνια, Όρειοι και Κάνδανος. Μια νομισματική σχέση του δεύτερου μισού του τρίτου αιώνα π.Χ.», *Proceedings of the 8th International Cretological Congress,* Héraclion 1996 (2000), t. A3, 249-261.

Stefanakis, M. 2002(1): Μ.Ι. Στεφανάκης, «Η τέχνη και οι καλλιτέχνες των κρητικών νομισμάτων. Τεχνοτροπίες και επιρροές», *Kritiki Estia* 9, 2002, 43-57.

Stefanakis, M. 2002(2): M. I. Stefanakis, «An inexpensive ride? A contribution to death-coin rites in Hellenistic Crete», *NumAntClas* XXXI, 2002, 171-188.

Stefanakis, M. 2002(3): M.I. Stefanakis, «The 'Chania 1922' hoard (*IGCH* 254 & *CH* VII 104): a reassessment», *Cretan Studies* 7, 2002, 231-244.

Stefanakis, M. 2006: M.I. Stefanakis, «Phalasarna, un port antique, un espace d'échanges en Méditerranée», dans F. Clément, J. Tolan et Jérôme Wilgaux (éds), *Espaces d'Échanges en Méditerranée, Antiquité et Moyen Age*, PUR, 2006, 41-75.

Stefanakis, M. – Traeger 2005: M.I. Stefanakis and B. Traeger, «Counter-stamping coins in Hellenistic Crete. A first approach», dans *Proceedings of the XIIIth Numismatic Congress*, Madrid 2003 (2005), t. I, 383-394.

Stefanakis, M. – V. Stefanaki 2006: Μ.Ι. Στεφανάκης και Β.Ε. Στεφανάκη, «Ρόδος και Κρήτη: Νομισματικές συναλλαγές, επιρροές και αντιδράσεις στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.», dans *Το Νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαία*, Proceedings of the 4th Scientific Meeting, Cos 2003, *Obolos*, 8, Athènes, 2006, 165-190.

Stefanaki, V. 2001: V.E. Stefanaki, "Sur deux monnaies de bronze inédites d'Hiérapytna: Monnayage hiérapytnien et timbres amphoriques à l'époque hellénistique", *Eulimene* 2, 2001, 129-142.

Stefanaki, V. 2006: Β.Ε. Στεφανάκη, «Η οικονομική ανάπτυξη της Ιεράπυτνας στο τέλος της Ελληνιστικής εποχής: Η αρχαιολογική και νομισματική μαρτυρία», dans *Proceedings of the 9th International Cretological Congress*, Elounda 2001, Héraclion, 2006, 303-318.

Svoronos 1888: J.-N. Svoronos, «Monnaies crétoises inédites et incertaines», *RN* 6, 1888, 353-395.

Svoronos 1890: J.-N. Svoronos, *Numismatique de la Crète Ancienne*, Rudolf Habelt Verlag Gmbh, Bonn, 1890 (seconde édition en 1972).

Syll[3] W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, 3, Leipzig, 1960.

Thompson 1961: M. Thompson, *The New Style Silver Coinage of Athens*, *ANSNS* 10, New York, 1961.

Thompson 1973: M. Thompson, «Monetary relations between Crete and Mediterranean World dans the Greek period» in *Proceedings of the 3rd International Cretological Congress*, Réthymnon 1971, Athènes, 1973, 350-353.

Tsagkari 2007: D. Tsagkari, *Corpus des Monnaies d'or, d'argent et de bronze de la Confédération Étolienne*, Athènes, 2007.

van Effenterre – Ruzé 1994: H. van Effenterre et F. Ruzé, *Nomima: A Recueil d'Inscriptions Politiques et Juridiques de l'Archaïsme Grec I, Cités et Institutions*, Rome, 1994.

van Effenterre – Ruzé 1995: H. van Effenterre et F. Ruzé, *Nomima: A Recueil d'Inscriptions Politiques et Juridiques de l'Archaïsme Grec II, Droit et Société*, Rome, 1995.

van Effenterre – Bougrat 1969: H. van Effenterre et M. Bougrat, «Les frontières de Latô», *Kritika Chronika*, t. KA', 1969, 9-53.

Varoucha-Christodoulopoulou 1968: Ε. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, «Νομισματικαί ενδείξεις δι'άγνωστον μέχρι τούδε πόλιν της Κρήτης», dans *Proceedings of the 2nd International Cretological Congress*, Chania 1966, Athènes, 1968, t. B, 209-224.

von Reden 1997: S. von Reden, «Money Law and Exchange: Coinage in the Greek polis», *JHS* 118, 1997, 154-176.

Will 1975: E. Will, «Les sources des métaux monnayés dans le monde grec», dans J. M. Dentzer, P. Gauthier et T. Hackens (éds), *Numismatique Antique, Problèmes et Méthodes*, Colloque

organisé à Nancy, Octobre 1971, Annales de l'Est, Mémoire 44, 1975, 97-102 [Will 1998, 471-477].

Will 1998: E. Will, *Historica Graeco-hellenistica, Choix d'Écrits 1953-1993*, De Boccard, Paris, 1998.

Vassiliki E. Stefanaki
Archaeological Institute of Aegean Studies,
Alexander the Great Square,
851 00 Rhodes, Greece
aias@culture.gr

Carte générale de la Crète

Dénominations / Étalon monétaire	Éginétique	Persique	Crétois (Éginétique Réduit)	Corcyréen
Statère	12,10-12,20	±11,20	11,00-12,00	±11,00
Drachme	±6,20	±5,60	±5,50	±5,50
Hémidrachme (triobole)	±3,13	±2,80	±2,75	±2,60
Trihémiobole			±1,35	
Obole	±1,04	±0,90	±0,90	±0,85
Hémiobole			±0,45	

Tableau 1: Comparaison entre l'étalon éginétique réduit (étalon crétois) et les étalons éginétique, persique et corcyréen

Dénominations / Étalon monétaire	Rhodien Réduit	Crétois (Eginétique réduit) (IVe siècle-270/60)	Crétois Réduit (270/60-début du IIe siècle)	Pseudo-rhodien Crète	Attique	Attique Réduit
Didrachme		±11,10	±9,30	±4,30 (3,16-4,95) (Gorgos)	8,40-8,65	±7,50
Drachme	2,50-2,80	±5,50	±4,50	2,00-2,40	4,20-4,30	3,60-3,70
Tétrobole					±2,88	±2,40
Hémidrachme (Triobole)	1,10-1,49	±2,75	±2,20	±0,84[191]	2,10-2,15	±1,82
Obole		±0,90	±0,70			
Hémiobole		±0,45	±0,35			

Tableau 2: Comparaison entre les étalons crétois, rhodien réduit, pseudo-rhodien et attique

Dénominations / Étalon monétaire	Attique	Attique (Monnaies à types locaux)	Attique réduit (Monnaies à types locaux)	Attique (Monnaies pseudo-athéniennes)
Tétradrachme	±16,50[192]	±16,20 (Cnossos) ±16,32 (Lyttos) ±16,45 (Hiérapytna) 14,86[193]-15,96 (Arcadès)	±14,45	15,05-17,20
Didrachme	8,40-8,65		6,14-7,87	
Drachme	±4,25		±3,50	
Tétrobole	±2,88		1,95-2,65 (Axos)	2,20-3,00 (Cnossos)
Hémidrachme (Triobole)	2,10-2,15	1,98-2,22[194] (Lyttos)	±1,80	

Tableau 3: Comparaison entre l'étalon attique et l'étalon utilisé en Crète pour les monnaies à types locaux et pseudo-athéniennes

[191] Aucun hémidrachme pseudo-rhodien n'est connu. La pièce d'origine crétoise portant le nom du monétaire Straton que Ashton (1987, 30, n°3B) avait qualifié d'hémidrachme, est en fait une drachme au poids anormalement faible (cf. Bresson – Barrandon 1997, 146; Ashton 2001, 88, note 47; Apostolou 2002, 159, note 280).

[192] Cf. Thompson 1961, 644-645 et 648.

[193] Ce tétradrachme d'Arcadès est surfrappé sur une pièce séleucide au poids attique allégé de l'époque (cf. Le Rider 1966, 288, note 3 et 289, n° 2).

[194] Ces pièces de petit module, émises par Lyttos, pouvaient passer pour des tétroboles de poids attique (cf. Le Rider 1966, 302-303, note 4) ou plutôt pour des hémidrachmes de cet étalon.

Ο ΑΠΟΛΛΩΝΑΣ ΣΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ*

Η λατρεία του θεού Απόλλωνα κατείχε ιδιαίτερη θέση στο θρησκευτικό πάνθεον της αρχαίας Ελεύθερνας, πόλης της βορειοδυτικής Κρήτης, όπως αποδεικνύεται από τις φιλολογικές και επιγραφικές πηγές, τα αρχαιολογικά ευρήματα και τις νομισματικές παραστάσεις.

Σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο, η Ελεύθερνα πήρε το όνομα της από τον Κουρήτα Ἐλευθήρα[1], επώνυμο ήρωά(;) της και νικητή, σύμφωνα με τον Παυσανία[2], ποιητικού διαγωνισμού στους Δελφούς[3]. Για την ίδια πόλη, ο Στέφανος Βυζάντιος παραδίδει επίσης τα ονόματα Σάωρος, Ἄωρος[4] και Σάτρα[5], καθώς και Ἀπολλωνία[6], όνομα

---

* Η παρούσα μελέτη βασίζεται στην αναρτημένη ανακοίνωση που είχε παρουσιαστεί από την Β.Ε. Στεφανάκη στο Ι΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, το οποίο πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 2006 στα Χανιά. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους κ.κ. Ι.Ζ. Τζιφόπουλο και Ν.Χ. Σταμπολίδη, καθώς και στους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις χρήσιμες συμβουλές και παρατηρήσεις τους.

[1] Ἐλευθεραί... ἔστι καὶ πόλις τῆς Κρήτης ἀπὸ Ἐλευθῆρος ἑνὸς τῶν Κουρήτων, ἥτις καὶ Σάωρος ἐκαλεῖτο ἀπὸ Σαώρης νύμφης (βλ. επίσης και Ηρωδιανό, λμ. Ἐλευθεραί). Το όνομα Ελεύθερνα παραδίδεται σε πολλές παραλλαγές (Ἐλούθερνα, Ἐλεύθεννα, Ἐλευθέρνα, Ἐλευθερναί, Ἐλευθεραί, Ἐλευθήρα και Ἐλευθέρα) και ετυμολογείται από το ελευθερία-ελεύθερος, που έχει άμεση σχέση με το όνομα του Κουρήτα Ἐλευθήρα (βλ. Σταμπολίδης 1994, 144 και Perlman 2004β, 1158).

[2] Παυσανίας, 10.7.3: Φασὶ δὲ καὶ Ἐλευθῆρα ἀνελέσθαι Πυθικὴν νίκην μέγα καὶ ἡδὺ φωνοῦντα, ἐπεὶ ᾄδειν γε αὐτὸν οὐχ αὐτοῦ τὴν ᾠδήν.

[3] Σύμφωνα με τις επιγραφικές πηγές της ελληνιστικής περιόδου, μαρτυρείται *θεαροδόκος* των Δελφών στην Ελευθέρνα, καθώς και συμμετοχή Ελευθερναίων στις εορτές για τον Απόλλωνα στην Δήλο το 144/43 π.Χ. (βλ. Θέμελης 2006, 35, όπου και οι βιβλιογραφικές αναφορές).

[4] Ἄωρος. πόλις Κρήτης, ἀπὸ Ἀώρας νύμφης. μετονομάσθη δ' Ἐλευθήρα ἀπὸ Ἐλευθῆρος ἑνὸς τῶν Κουρήτων. Ὁ πολίτης Ἀώριος, ἢ Ἀωρίτης ὡς Ἀλλωρίτης (βλ. επίσης και Ηρωδιανό, λμ. Ἄωρος και Ἀώρα). Το όνομα Σαύρος μαρτυρείται στην Πελοπόννησο ως τοπωνύμιο μίας κορυφογραμμής στα σύνορα της Ηλείας με την Αρκαδία. Το όνομα προέρχεται, σύμφωνα με τον Παυσανία, από ένα τοπικό κακοποιό, τον οποίο σκότωσε ο Ηρακλής και τον έθαψε στην παραπάνω περιοχή (βλ. Παυσανίας, 6.21.3-4: ...τὴν Σαύρου καλουμένην δειράδα τοῦ Σαύρου τε μνῆμα καὶ ἱερόν ἐστιν Ἡρακλέους...) (βλ. Fick 1905, 11-12 καθώς και Tzifopoulos 2008, 22-23, όπου και η πιο πρόσφατη βιβλιογραφία). Ωστόσο, τα ονόματα της νύμφης, Σάωρα ή Ἄωρα, καθώς και τα αντίστοιχα εθνικά της Ελεύθερνας που προέρχονται από τα παραπάνω ονόματα, παραπέμπουν στην πηγή του Σαύρου ή Αὔρου, η οποία πιθανόν αναγράφεται σε ένα χρυσό έλασμα (επιστόμιο) της ύστερης ελληνιστικής περιόδου από την Κρήτη (βλ. Tzifopoulos 2008, 46). Η πηγή αναφέρεται επίσης και από τον Θεόφραστο (*Περί φυτών ιστορίας*, 3.3.4) και τοποθετείται στο λεκανοπέδιο της Νίδας στους πρόποδες της Ίδης. Η πηγή αυτή αποτελούσε πιθανόν, σύμφωνα με τον Τζιφόπουλο (Tzifopoulos 2008, 170), τόπο διαμονής των Ελευθερναίων κατά τη διάρκεια των επισκέψεών τους στο ιερό του Ιδιαίου Άντρου.

[5] Σάτρα. πόλις Κρήτης, ἡ μετονομασθεῖσα Ἐλεύθερνα. ὁ πολίτης Σατραῖος. Σύμφωνα με τον Θέμελη (2002, 11-12), το εθνικό Σάτρα καθώς και τα εθνικά Σάωρος και Ἄωρος, τα οποία εμφανίζονται ως παραλλαγές του επικρατέστερου ονόματος Σάτρα, χρονολογούνται στην εποχή του Χαλκού, από την Πρωτομινωική Ι έως την Υστερομινωική ΙΙΙ. Ωστόσο, με την άφιξη των δωρικών φυλών, η πόλη μετονομάστηκε σε Ἐλεύθερνα και ο

άμεσα συσχετιζόμενο με τη λατρεία του θεού. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Σταμπολίδη[7], το όνομα Ἀπολλωνία «μάλλον είναι μεταγενέστερο και θα πρέπει να το σκεφτεί κανείς ως επιθετικό προσδιορισμό ή επεξήγηση στο Ελεύθερνα ή ως όνομα που άνηκε σε κάποιο επίνειό της ή ακόμα και ως πόλη ή πόλισμα, πιθανότατα παραθαλάσσια, που άνηκε κάποια χρονική στιγμή στη δικαιοδοσία της Ελεύθερνας».

Σύμφωνα με τον Αθήναιο[8] και τον Ησύχιο[9], η Ελεύθερνα θεωρείται η γενέτειρα του κιθαρωδού και συνθέτη ερωτικών ωδών, Ἀμήτωρ, του οποίου η δράση τοποθετείται στα αρχαϊκά χρόνια. Οι απόγονοι του επώνυμου γενάρχη Ἀμήτωρ, ονομάστηκαν Ἀμητορίδαι και αποτελούσαν μία συντεχνία κιθαριστών ή ένα θρησκευτικό όμιλο αφιερωμένο στη λατρεία του Απόλλωνα[10]. Η Ελεύθερνα θεωρείται επίσης, σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο, η γενέθλιος πόλη του γνωστού μυθικού μουσικού και ήρωα Λίνου. Ο Λίνος, σύμφωνα με την βοιωτική παράδοση ήταν υιός της Μούσας Ουρανίας και του Αμφιμάρου, υιού του Ποσειδώνα, ο οποίος σκοτώθηκε από τον Απόλλωνα[11]. Σύμφωνα όμως με την αργείτικη εκδοχή του μύθου, ο Λίνος ήταν υιός της Ψαμάθης και του ίδιου του Απόλλωνα[12]. Ωστόσο, σύμφωνα με τις έως τώρα γραπτές πηγές, ο Ἀμήτωρ και ο Λίνος, δεν απολάμβαναν λατρείας στην πατρίδα τους, όπως άλλωστε δε μαρτυρείται λατρεία για τον επώνυμο ήρωα(;) της πόλης, Ἐλευθήρα.

πολίτης σε Ἐλευθερναῖος, Ἐλευθενναῖος και Ἐλουθερναῖος (βλ. Perlman 2004β, 1158). Η λέξη Σάτρα μπορεί να προέρχεται από την ιρανική ρίζα χšaθra, από την οποία προέρχονται οι περσικές λέξεις χšaθra-paναn (βασίλειο) και σατράπης (προστάτης της πατρίδας) ή από τους τύπους Σάταρα ή Σάτυρα, οι οποίοι προέρχονται από μία ρίζα Σατ-, η οποία σημαίνει ελεύθερος, κύριος, αρχηγός ή πατρίδα (βλ. Tzifopoulos 2008, 169). Ο Σταμπολίδης (1994, 144) αποκαλεί τη ρίζα Σατ- θρακο-πελασγική, υποθέτοντας ότι ο τύπος Σάταρα συνδέεται με το τοπωνυμικό Ka-ta-ra που απαντάται στις πινακίδες της Γραμμικής Β της Κνωσού. Επομένως, η ονομασία Ελεύθερνα θα μπορούσε να θεωρηθεί μετάφραση ή έστω σχετική με την προγενέστερη ονομασία της πόλης. Ο Ηρόδοτος (7.110) αναφέρει επίσης μία θρακική φυλή με το όνομα Σάτραι, η οποία ήταν η μόνη από τις θρακικές φυλές που δεν ακολούθησε το στρατό του Ξέρξη, εφόσον δεν ήταν ποτέ υποτελής κανενός αλλά παρέμενε πάντα ελεύθερη διότι κατοικούσε επάνω σε ψηλά όρη σκεπασμένα από δάση και χιόνια και την αποτελούσαν εξαίρετοι πολεμιστές. Παρατηρούμε λοιπόν σε αυτό το χωρίο ότι το όνομα της φυλής Σάτραι συνδέεται με την έννοια της ελευθερίας. Είναι λοιπόν πιθανόν το παλαιότερο εθνικό της Ελεύθερνας, Σάτρα να είναι συνώνυμο με το μεταγενέστερο εθνικό της, Ἐλευθεραί ή Ἐλευθέρνα (βλ. Tzifopoulos 2008, 168-169).

[6] Ἀπολλωνία... κγ΄ Κρήτης, ἡ πάλαι Ἐλεύθερνα, Λίνου πατρίς, ἐκ ταύτης ὁ φυσικὸς Διογένης.

[7] Σταμπολίδης 1994, 144. Σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο, Ἀπολλωνία ονομαζόταν και η πόλη Κυδωνία στην δυτική Κρήτη και ο Κύδων, ο επώνυμος ήρωας της πόλης, ήταν επίσης υιός του Απόλλωνα. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι δύο ακόμη κρητικές πόλεις έφεραν το όνομα του θεού, όπως μας μαρτυρούν οι φιλολογικές και επιγραφικές πηγές (βλ. Svoronos 1890, 7-10. Willetts 1962, 256-257 και 260-261. Sporn 2002, 321, σημ. 2391. Perlman 2004β, 1150-1151).

[8] Αθήναιος, XIV 638 b: Ἄλλοι δὲ πρῶτόν φασιν παρ' Ἐλευθερναίοις κιθαρίσαι τὰς ἐρωτικὰς ᾠδὰς Ἀμήτορα τὸν Ἐλευθερναῖον, οὗ καὶ τοὺς ἀπογόνους Ἀμητορίδας καλεῖσθαι.

[9] Ησύχιος: Ἀμητορίδας. κιθαριστὰς Κρῆτες. ἢ κιθαριστάς.

[10] Βλ. Willetts 1962, 257 και 270. Σταυριανοπούλου 1991, 42. Sporn 2002, 235. Χανιώτης 1987, 227. Π. Θέμελης, «Η πόλη», στο Σταμπολίδης 2004, 48.

[11] Για την Ουρανία, βλ. Ησίοδος, *Θεογονία*, 5. Για τον Λίνο και το άσμα «λίνος», βλ. Όμηρος, *Ιλιάδα*, 18. 570-571, 19.569-571. Πίνδαρος, απ. 128c6 Maehler. Ηρόδοτος, 2.79. Διόδωρος, 3.67. Σχ. Όμηρος, *Ιλιάδα*, 18.570, κτλ. Για τη λατρεία του Λίνου στον Ελικώνα, το ιερό βουνό των Μουσών, βλ. Παυσανίας, 9.29. 5-6.

[12] Σχετικά με το μύθο του Λίνου, βλ. Κόνων, *FGrHist*, 26 F 1.19. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 3.99, Καλλίμαχος, *Αίτια*, 1, απ. 26 Pfeiffer. Στάτιος, *Θηβαίς*, 1.601-604. Παυσανίας, 2.19.8, κτλ. Για τον Λίνο, μουσικοδιδάσκαλο του Ηρακλή, βλ. Απολλόδωρος, 2.4.9. Διόδωρος, 3.67.2. Παυσανίας, 9.29.8-9, κτλ.

Μία αποσπασματική αρχαϊκή επιγραφή[13] της Ελεύθερνας, η οποία αναφέρεται σε κάποιες νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικά με τους τόπους κατοικίας ή εκδηλώσεων των κιθαριστών, μαρτυρεί πιθανόν το σημαντικό ρόλο τους στην κοινωνική, πολιτιστική και θρησκευτική ζωή της Ελεύθερνας[14]. Ωστόσο, αν και σύμφωνα με την Perlman[15], η σύνδεση της Ελεύθερνας με μυθικούς ποιητές και μουσικούς δεν αποδεικνύει ούτε ότι η Ελεύθερνα ήταν ένα κέντρο ποίησης, ούτε ότι ο κιθαριστής της επιγραφής ήταν πιθανότερο Ελευθερναίος παρά ξένος, είναι αξιοσημείωτη η σύμπτωση της μοναδικής σε κρητικές επιγραφές αναφοράς σε κιθαριστή, η οποία βρέθηκε στην περιοχή της.

Οι επιγραφικές πηγές της ελληνιστικής περιόδου μαρτυρούν επίσης την ιδιαίτερη ιεραρχική θέση που κατέχει ο Απόλλωνας ανάμεσα στους θεούς-μάρτυρες των κρητικών πόλεων και παραθέτουν διάφορα επίθετα που συνδέονται με τις λατρευτικές μορφές του στην Κρήτη[16].

Σύμφωνα λοιπόν μ' έναν όρκο συνθήκης του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ. μεταξύ της Ελεύθερνας και μίας ανώνυμης κρητικής πόλης[17], πιθανόν της Κνωσού[18], το όνομα του Απόλλωνα συνοδευόταν από τουλάχιστον τέσσερα επίθετα, *Δελφίνιος*, *Βιλκώνιος*, *Σασθραῖος* και *Πύθιος*, από τα οποία μόνο τα τρία πρώτα είναι σίγουρα σύμφωνα με τον Χανιώτη. Ωστόσο, ο van Effenterre συμπλήρωσε στις επικλήσεις του Απόλλωνα και τα επίθετα *Λύκειος*, *Κάρνειος* και *Στυρακίτας*.

Γνωρίζουμε ότι η λατρεία του Απόλλωνα *Πυθίου* ήταν πολύ διαδεδομένη στη Κρήτη[19]. Ο Απόλλωνας *Δελφίνιος* αναφέρεται στον όρκο της συνθήκης μεταξύ της Κνωσού και της Δρήρου, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. π.Χ., καθώς και σε

---

[13] Βλ. Guarducci, *IC* II, Eleutherna, 16Ab. van Effenterre &Ruzé 1994, 119.

[14] Έχουν προταθεί από τους μελετητές διαφορετικές ερμηνείες όσον αφορά στην λέξη «κιθαριστὰς» ή «κιθαριστᾶν» καθώς και στην φράση «μὴ ἰν ἀπαμίαι μ[η]δ' ἰν πόλι». Σύμφωνα με τους van Effenterre – Ruzé (1994, 118), Perlman (2004α, 108 και 112) και Τζιφόπουλο (Tzifopoulos 2008, 161-162), ο παραπάνω νόμος, *lex ad kitharoedos*, ρύθμιζε τους τόπους κατοικίας του κιθαριστή (ή των κιθαριστών), ο οποίος είναι πιθανόν να μην ήταν Ελευθερναίος πολίτης αλλά μέλος κάποιας εξαρτημένης κοινωνικής τάξης της Ελεύθερνας ή ένας πλανόδιος μουσικός ή ένας ξένος κάτοικος. Ωστόσο σύμφωνα με τον Guizzi (2006, 95-96), ο παραπάνω νόμος είχε ως σκοπό τον περιορισμό ή την απαγόρευση των εκδηλώσεων του κιθαριστή ή των κιθαριστών σε ορισμένα μέρη της πόλης καθώς και στις «ἀπαμίαι», οι οποίες βρίσκονταν στη χώρα, δηλ. εκτός πόλεως. Ο Guizzi συγκρίνει και παραλληλίζει τον παραπάνω νόμο με εκείνον που ρύθμιζε την οινοποσία των Ελευθερναίων «δρομέων» στο Δίον Άκρον (βλ. van Effenterre 1991α, 17-21. *SEG* XLI, 739 και XLV, 1255. Tzifopoulos 1998. Perlman 2004α, 123-124 και 2004β, 1159. Α. Καλπαξής, στο Σταμπολίδης 2004, 154, αρ. 9. Lupu 2005, 323-325, αρ. 22. Tzifopoulos 2008, 38-39) και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι δύο παραπάνω αρχαϊκές νομοθεσίες για τους κιθαριστές και την οινοποσία αποδεικνύουν πιθανόν την πολιτική βούληση όσον αφορά στον έλεγχο της συμπεριφοράς των πολιτών στα συσσίτια καθώς και στις λατρευτικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις.

[15] Βλ. Perlman 2004α, 112 και Tzifopoulos 2008, 161.

[16] Βλ. Sporn 2002, 380-381. Brulé 2005, 172.

[17] Βλ. van Effenterre 1991β, 26-30. *SEG* XLV, 1258. Chaniotis 1996α, 190-195. Brulé 2005, 168, αρ. 3.

[18] Σύμφωνα με την συμπλήρωση της λίστας των ονομάτων των θεών από τον van Effenterre, η οποία περιλαμβάνει τοπικούς θεούς από όλες τις περιοχές της Κρήτης, ο παραπάνω μελετητής υποθέτει ότι αυτός ο όρκος παραπέμπει σε μία συνθήκη του Κοινού των Κρητών (van Effenterre 1991β, 28-30). Ο Faure (1993, 71) υποθέτει επίσης ότι ο παραπάνω όρκος ανήκει σε μία συνθήκη συμμαχίας, η οποία επισυνάφτηκε μεταξύ της Γόρτυνας, της Κνωσού και των συμμάχων τους, πριν από τον πόλεμο της Λύττου. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Χανιώτη (Chaniotis 1996α, 192-193), ο παραπάνω όρκος ανήκει σε μία συνθήκη η οποία δεν σχετίζεται με τον πόλεμο της Λύττου και στην οποία σίγουρα συμμετείχαν η Ελεύθερνα και η Κνωσός, αν και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την συμμετοχή και άλλων κρητικών πόλεων.

[19] Βλ. Willetts 1962, 262-264 και 267-269. Sporn 2002, 380-381. Brulé 2005, 160, σημ. 52.

εκείνον μεταξύ της Ελεύθερνας και της Ραύκου του 3ου αι. π.Χ.[20] Ωστόσο, ο Απόλλωνας *Δελφίνιος* εμφανίζεται εδώ, σύμφωνα με τον Χανιώτη[21], σαν τοπική θεότητα της Κνωσού. Το επίθετο *Βιλκώνιος* είναι επίσης γνωστό από μία παραποιημένη «απόφαση» του Κοινού των Κρητών του όψιμου 3ου αι. π.Χ., που βρέθηκε στη Μαγνησία κοντά στο Μαίανδρο[22], στην οποία γίνεται λόγος για την συνέλευση του Κοινού στην τοποθεσία *Βίλκων*, όπου βρίσκεται το ιερό του Απόλλωνα *Βιλκωνίου*[23]. Ο Απόλλωνας *Σασθραῖος* είναι σίγουρα μια τοπική θεότητα της Ελεύθερνας, εφόσον το επίθετο *Σασθραῖος* παραπέμπει στο αρχαίο όνομά της, Σάτρα, και επιβεβαιώνει τη σημαντική θέση του θεού στο τοπικό πάνθεον[24]. Τα υπόλοιπα επίθετα του Απόλλωνα δεν συναντώνται όμως, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, σε κανέναν άλλο κρητικό όρκο, οπότε δεν είναι σίγουρη και η εμφάνισή τους στον παραπάνω. Το επίθετο *Κάρνειος* μαρτυρείται μόνο ως όνομα μήνα στο γορτυνιακό και κνωσιακό ημερολόγιο[25] και το επίθετο *Λύκειος* μαρτυρείται σε μία επιγραφή της Κνωσού του 2ου αι. π.Χ.[26] Το επίθετο *Στυρακίτας* αναφέρεται μόνο από τον Στέφανο Βυζάντιο[27] και προέρχεται, σύμφωνα με τον παραπάνω γραμματικό, από το όνομα του όρους *Στυράκιον*, του οποίου η ακριβής τοποθεσία παραμένει άγνωστη. Ωστόσο, το παραπάνω επίθετο του Απόλλωνα φαίνεται να συνδέεται και με το αρωματικό και φαρμακευτικό φυτό στύραξ (*styrax officinalis*). Ο Πλούταρχος[28] αναφέρει ότι ο στύραξ κατάγεται από την Κρήτη και πρωτοφυτεύτηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα, στην Αλίαρτο, όταν κατέφυγε εκεί ο κρητικός ήρωας Ραδάμανθυς, για να αποφύγει το ζηλιάρη αδελφό του, βασιλιά Μίνωα. Ο Ηρόδοτος[29] όμως αναφέρει ότι οι Φοίνικες ήταν αυτοί που έκαναν εξαγωγή του φυτού στην Ελλάδα[30]. Ωστόσο, ο συγκεκριμένος θάμνος ή μικρό δέντρο με τη σφαιρική κόμη, τα λευκά άνθη και τους σφαιρικούς καρπούς διαμέτρου 1-1,5 εκ., αποτελεί ακόμα και σήμερα το χαρακτηριστικό αυτοφυές φυτό (συγχρ. αστυράκι

---

[20] Βλ. Sporn 2002, 380-381. Brulé 2005, 160, σημ. 52. Π. Θέμελης - Α. Ματθαίου στο Σταμπολίδης 2004, 156, αρ. 12). Για το επίθετο Δελφίνιος, βλ. A.-L. Philippe, «L'épithète Delphinios», στο N. Belayche *et al.*, *Nommer les Dieux. Théonymes, épithètes, épiclèses dans l'Antiquité*, Recherches sur les rhétoriques religieuses, 5, 2005, 255-261.

[21] Chaniotis 1996α, 193 και 195.

[22] Βλ. O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Mäander*, 1900, αρ. 20, σ. 2-5: ...συνελ[θ]ουσᾶν [τ]ᾶμ πολίων πασᾶν ἐς Βίλκωνα ἐς τὸ ἰε[ρ]ὸν τῶ Ἀπέλλωνος τῶ Βιλκωνίω. Βλ. επίσης σ. 26-27.

[23] Ο van Effenterre (1991β, 28-29), ταυτίζει την τοποθεσία *Βίλκων* με το λόφο, ο οποίος φέρει σήμερα την ονομασία Νησί και ο οποίος βρίσκεται στα βόρεια της σύγχρονης Ελεύθερνας. Σύμφωνα λοιπόν με τον παραπάνω μελετητή, η αναφορά του Απόλλωνα *Βιλκωνίου* στην εν λόγω επιγραφή δεν ήταν μία απλή επινόηση των Μαγνητών, οπότε ο μεγάλος ορθογώνιος περίβολος στο Νησί, όπου βρέθηκε και ο όρκος συνθήκης της Ελεύθερνας, θα έπρεπε να ταυτιστεί με τον ιερό του Απόλλωνα *Βιλκωνίου*, ως ο τόπος συνελεύσεων του Κοινού των Κρητών. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Χανιώτη (Chaniotis 1996α, 191), τόσο η επιγραφή που βρέθηκε στην Μαγνησία κοντά στο Μαίανδρο όσο και ο όρκος συνθήκης της Ελεύθερνας δεν επιτρέπουν να βγάλουμε συμπεράσματα ούτε για τον τόπο συγκέντρωσης του Κοινού των Κρητών ούτε για την τοποθεσία του *Βίλκωνος*.

[24] Από το επίθετο *Σασθραῖος* προήλθε το μεταγενέστερο επίθετο *Σατραῖος* καθώς και τα ουσιαστικά Σάωρος, Ἄωρος και Σάτρα (βλ. van Effenterre 1991β, 28. Perlman 2004β, 1158 και Tzifopoulos 2008, 168).

[25] Βλ. Willetts 1962, 265-266. Chaniotis 1996β, 17-43.

[26] Βλ. Guarducci, *IC* I, Cnosos, 15. Willetts 1962, 267. Sporn 2002, 380, πιν. 3b.

[27] Στυράκιον, ὄρος Κρήτης. οἱ ἐνοικοῦντες Στυρακῖται. Στυρακίτης γὰρ Ἀπόλλων.

[28] Πλούταρχος, *Λύσανδρος*, 28.4: οἱ δὲ Κρήσιοι στύρακες οὐ πρόσω περιπεφύκασιν, ἃ τεκμήρια τῆς Ραδαμάνθυος αὐτόθι κατοικήσεως Ἁλιάρτιοι ποιοῦνται, καὶ τάφον αὐτοῦ δεικνύουσιν Ἀλεᾶ καλοῦντες.

[29] Ηρόδοτος, 3.107: Τὸν μὲν γε λιβανωτὸν συλλέγουσι τὴν στύρακα θυμιῶντες, τὴν ἐς Ἕλληνας Φοίνικες ἐξάγουσι.

[30] Βλ. επίσης Faure 1987, 299.

ή αγριοκυδωνιά)[31] που φύεται σε αρκετές περιοχές της Κρήτης, εκ των οποίων και η Ελεύθερνα.

Δεν έχει αναγνωριστεί με σιγουριά μέχρι σήμερα η θέση του ιερού του θεού Απόλλωνα στην αρχαία Ελεύθερνα. Είναι όμως πιθανόν ο ορθογώνιος περίβολος με πεντάστυλο μνημειακό πρόπυλο δωρικού ρυθμού, ο οποίος οικοδομήθηκε στη θέση ενός παλαιότερου ιερού στο λόφο Νησί και χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. ή στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.[32], να φιλοξενούσε κάποιον από τους τόπους λατρείας του. Η αναγνώριση του περιβόλου ως ιερού τόπου συνίσταται στο γεγονός ότι στην επιφάνεια των εξωτερικών τοίχων του προπύλου ήταν χαραγμένα τα κείμενα δύο κρατικών συνθηκών του 3ου αι. π.Χ. Οι κρατικοί νόμοι καθώς και οι συνθήκες συμμαχίας ή ισοπολιτείας επικυρώνονταν στην Κρήτη με τη δημοσίευσή τους σε ιερούς τόπους[33], όπως αποδεικνύεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα[34] καθώς και από τις επιγραφικές μαρτυρίες. Σε αυτήν την περίπτωση, ο θεός Απόλλωνας πρέπει να κατείχε λοιπόν μια ιδιαίτερη θέση στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Ελεύθερνας[35]. Ωστόσο, θα πρέπει να αναφερθεί ότι είναι επίσης πιθανόν, το ιερό του θεού Απόλλωνα να τοποθετείται και στο λόφο Πυργί, όπου έχει εντοπιστεί ένα σημαντικό ιερό της γεωμετρικής/αρχαϊκής περιόδου, του οποίου η λειτουργία συνεχίστηκε έως και τα ελληνιστικά χρόνια[36].

Στην Ελεύθερνα, εκτός από τις φιλολογικές και επιγραφικές πηγές, η εικονογραφία των νομισμάτων επιβεβαιώνει την κυρίαρχη θέση της λατρείας του θεού

---

[31] Βλ. Σταμπολίδης 1996, 111 και Ψιλάκης 2006, 121.

[32] Βλ. Καλπαξής 1991, 15. Μαυρογιαννάκης 1997, 7. Α. Καλπαξής, «Οι ακροπόλεις», στο Σταμπολίδης 2004, 109.

[33] Βλ. Sporn 2002, 242.

[34] Βλ. Perlman 2004γ.

[35] Σύμφωνα με την Perlman (2004γ, 195), το γεγονός των διαφορετικών θέσεων σε σχέση με το πολιτικό κέντρο των πόλεων, των αρχαϊκών ναών του Απόλλωνα στη Γόρτυνα, στη Δρήρο και πιθανόν και στην Αξό, όπου δημοσιεύονταν οι κρατικοί νόμοι, αποδεικνύει πιθανόν μία σύνδεση της θεότητας με τον γραπτό νόμο. Στον ελλαδικό χώρο, μαρτυρείται συχνά η δημοσίευση κρατικών νόμων και συνθηκών σε χώρους που σχετίζονταν με την πολιτική ζωή της πόλης, καθώς και σε ιερούς τόπους αφιερωμένους σε θεούς ή ήρωες που είχαν σχέση με την τοπική της ταυτότητα. Το πιο γνωστό παράδειγμα είναι αυτό του μνημείου των δέκα επωνύμων ηρώων της Αθήνας. Στην Αγορά υπήρχαν τα αγάλματα των δέκα ηρώων, από τους οποίους πήραν το όνομά τους οι φυλές της Αθήνας (βλ. Αριστοτέλης, *Αθηναίων πολιτεία*, 53.4. Αισχύνης, *Κατά Κτησιφώντος*, 187. Παυσανίας, 1.5.1. Βλ. Shear 1970, 145.). Ο περίβολος εκπροσωπούσε επίσης το κέντρο της πολιτικής ζωής. Ο Δημοσθένης (*Κατά Τιμοκράτους*, 23. Βλ. επίσης Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, 1183) αναφέρει ότι κάθε πρόταση νέου νόμου έπρεπε να αναγραφεί μπροστά στους επωνύμους έως τη συγκέντρωση του λαού. Ο Αισχύνης (*Κατά Κτησιφώντος*, 39) επίσης αναφέρει ότι οι νομοθέτες διέταζαν να γνωστοποιούνται οι νόμοι μπροστά στα αγάλματα των επωνύμων ηρώων και ο Ισοκράτης (*Πρός Καλλίμαχον*, 61) μας πληροφορεί ότι οι ανακοινώσεις γίνονταν μπροστά στους επωνύμους. Κάποιοι θεοί ή/και ήρωες, συνήθως επώνυμοι, λειτουργούσαν ως εγγυητές του χώρου και του χρόνου και γι' αυτό η λατρεία τους κατείχε κυρίαρχη θέση στη ζωή μιας πόλης. Για τους επώνυμους ήρωες ως εγγυητές του χώρου και του χρόνου, βλ. Stratiki 2005, 71-74. Όσον αφορά στη δημοσίευση διαταγμάτων ή συνθηκών σε ιερούς τόπους, αναφέρουμε επίσης το παράδειγμα του ιερού του Μελάμποδα στις Αιγόσθενες. Σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες, το ιερό κατείχε πιθανόν σημαντική θέση στη ζωή της πόλης, καθώς σε αυτό γινόταν η δημοσίευση των διαταγμάτων του δήμου (βλ. *IG* VII, 207 και 208). Ο Παυσανίας (*Περιήγηση*, 1.44.5) διατηρεί την ανάμνηση της μικρής μεγαρικής πόλης των Αιγοσθενών χάρη στην ύπαρξη του Μελαμποδείου και της ετήσιας εορτής που πραγματοποιούνταν προς τιμήν του ήρωα. Ωστόσο, ο Περιηγητής δεν αναφέρει την «πολιτική» λειτουργία του ιερού.

[36] Βλ. Α. Καλπαξής, «Οι ακροπόλεις», στο Σταμπολίδης 2004, 113.

Απόλλωνα, εφόσον η μορφή του θεού καθώς και τα λατρευτικά του σύμβολα αποτελούν τους κατεξοχήν νομισματικούς τύπους της πόλης.

Η Ελεύθερνα αρχίζει να κόβει νόμισμα κατά την ύστερη κλασική περίοδο, γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ[37]. Η πρώτη νομισματική της σειρά αποτελείται από αργυρούς στατήρες και ακολουθεί τον μειωμένο αιγινήτικο σταθμητικό κανόνα που είχε εφαρμοστεί από τις κρητικές πόλεις ήδη από το β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.[38]

Στην πρόσθια όψη των παραπάνω νομισμάτων απεικονίζεται ο Απόλλωνας, όρθιος, ενδεδυμένος με το τυπικό ένδυμα των τοξοτών, το περίζωμα και με τόξο στο αριστερό χέρι, ενώ με το δεξί κρατάει σφαιρικό αντικείμενο. Ο θεός πλαισιώνεται από δύο δέντρα και συνοδεύεται από ένα κυνηγόσκυλο. Στην οπίσθια όψη απεικονίζεται η αδελφή του, Άρτεμη, ενδεδυμένη με ποδήρη χιτώνα, με τόξο στο αριστερό χέρι, συνοδευόμενη επίσης από ένα κυνηγόσκυλο **(εικ. 1)**. Η παράσταση του γυμνού και όρθιου Απόλλωνα με τόξο και σφαιρικό αντικείμενο διαφόρων μεγεθών, θα επικρατήσει στα αργυρά νομίσματα της Ελεύθερνας (στατήρες, δραχμές, τριώβολα, οβολούς και ημιωβόλια) μέχρι και το α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. **(εικ. 2-13)**. Σε ελάχιστες περιπτώσεις στην παράσταση εικονίζεται και ένα δενδρύλλιο **(εικ. 22)** καθώς και μία βαθμιδωτή βάση, πάνω στην οποία ίσταται ο θεός **(εικ. 6)** και η οποία πιθανόν να υποδηλώνει την ύπαρξη ενός ανάλογου αγάλματος στην Ελεύθερνα. Ανάλογες παραστάσεις εμφανίζονται και στα χάλκινα νομίσματα της πόλης, που αρχίζουν να κόβονται από τα τέλη του 4ου αι. μέχρι και τον 2ο αι. π.Χ.[39] **(εικ. 14)**.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στην πρόσθια ή στην οπίσθια όψη των αργυρών νομισμάτων της Ελεύθερνας αναγράφεται τις περισσότερες φορές το εθνικό της σε πλήρη (ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΙΟΝ ή ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΙΩΝ) ή συντετμημένη μορφή ή σε μορφή μονογραφήματος. Ωστόσο, θα πρέπει να αναφερθεί η περίπτωση των αργυρών στατήρων με την δαφνοστεφή κεφαλή του Δία προς τα δεξιά στην πρόσθια όψη και τον όρθιο και γυμνό Απόλλωνα με τόξο και σφαιρικό αντικείμενο στην οπίσθια, όπου εμφανίζεται η αινιγματική επιγραφή ΩΤΕΑ[40]. Η μήτρα του εμπροσθοτύπου των παραπάνω νομισμάτων είναι η ίδια με εκείνη που χρησιμοποιήθηκε από το νομισματοκοπείο της Ελεύθερνας[41] και της Ιεράπυτνας[42] στο α΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

---

[37] Βλ. Le Rider 1966, 197.

[38] Βλ. Stefanakis 1999, 247-268.

[39] Βλ. Furtwängler 1994, 185-186.

[40] 1) Cabinet des Médailles, Paris, R 1888: 11,39 γρ., 9.00 = Hess-Leu, 7/04/1960, αρ. 197, πιν. VIII **(εικ. 15)**. Το παραπάνω νόμισμα αποτελούσε μέρος του «θησαυρού» *IGCH* 152, Φαιστός/1953 με χρονολογία απόκρυψης 280/70 π.Χ., βλ. Le Rider 1961, 14-15, αρ. 8, πιν.1 και 1966, 34, αρ. 255, πιν.IX, αρ. 5 και **2)** Collection Boutin **(εικ. 16)**, βλ. Le Rider 1966, 34, αρ. 255, σημ. 3, αρ. 18, πιν. XXXIV. Υπάρχουν τέσσερα ακόμη νομίσματα, τα οποία ανήκουν πιθανόν στην παραπάνω έκδοση, αλλά στα οποία είτε η επιγραφή είναι δυσδιάκριτη είτε είναι ανεπίγραφα: 1) Νομισματική Συλλογή της Alpha Bank, αρ. 4124: 10,86 γρ., 10.00 **(εικ. 17)**, 2) Naples: 11,25 γρ. **(εικ. 18)** (βλ. Svoronos 1890, 134, αρ. 28, πιν. XI, αρ. 26), 3) *IGCH* 152, Φαιστός/1953: 10,98 γρ. 12.00 (βλ. Le Rider 1966, 34, αρ. 254, πιν. IX, αρ. 4) και 4) Leu 13, 29-30/04/1975, αρ. 178 = Hess-Leu 28, 1965, αρ. 206 = Hess-Leu, 1957, αρ. 238: 11,37 γρ., 9.00.

[41] 1) *BMC* Eleutherna 3: 11,10 γρ., 10.00 **(εικ. 19)** (βλ. Wroth 1886, *BMC*, 33, αρ. 3, πιν.VIII, αρ. 7 και Svoronos 1890, 134, αρ. 29, πιν. XI, αρ.27), 2) Cabinet des Médailles, Paris, αρ. 262: 11,25 γρ., 3.00 **(εικ. 20)**, 3) *IGCH* 152, Φαιστός/1953: 11,20 γρ., 9.00 (βλ.Le Rider 1966, 34, αρ. 256, πιν. IX, αρ. 6), 4) ANS, New York, 1944.100.40533: 10,13 γρ., 9.00 **(εικ. 21)**, 5) ANS, New York, 1944.100.40538: 9,35 γρ., 5.00 **(εικ. 22)** και 6) ANS, New York, 1944.100.40537: 11,02 γρ., 10.00 **(εικ. 23)**, 7) BM, London, 1926, 1-16-359: 10,9 γρ., 11.00 **(εικ. 24)** και 8) BM, London, 1947, 6-6-399: 10,99 γρ., 7.00 **(εικ. 25)**.

για την κοπή των αργυρών τους στατήρων[43]. Τα αρχικά ΩΤΕΑ δεν αντιστοιχούν στο όνομα κάποιας κρητικής πόλης. Ωστόσο, τα παραπάνω νομίσματα έχουν κοπεί πιθανόν από το νομισματοκοπείο της Ελεύθερνας, εφόσον ο τύπος της οπίσθιας όψης τους είναι παρόμοιος με εκείνον που εμφανίζεται στα νομίσματα της πόλης **(εικ. 21 και 27)**. Πως θα μπορούσαμε όμως να ερμηνεύσουμε την επιγραφή ΩΤΕΑ; Συναντάμε πολύ συχνά στα κρητικά νομίσματα επιγραφές που αναφέρονται στα μυθολογικά πρόσωπα ή στις θεότητες που απεικονίζονται, όπως Πτολίοικος στην Απτέρα, Μίνως στην Κνωσό, Βέλχανος στην Φαιστό και Ἀκραῖος στην Πραισό. Ωστόσο, σε αυτήν την περίπτωση το όνομα δεν εμφανίζεται ποτέ σε συντετμημένη μορφή. Η επιγραφή ΩΤΕΑ μπορεί λοιπόν να αναφέρεται είτε στο όνομα του χαράκτη, είτε πιθανότερο στο όνομα του υπευθύνου κοπής[44], όπως παρατηρούμε την ίδια περίοδο και στα νομίσματα της Κνωσού, της Γόρτυνας, της Λύττου, της Ιτάνου και της Πραισού. Ωστόσο, το όνομα ΩΤΕΑ δεν μαρτυρείται, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, στις φιλολογικές και επιγραφικές πηγές της Κρήτης.

Η εικονογραφία του γυμνού και όρθιου Απόλλωνα με το τόξο και το σφαιρικό αντικείμενο εμφανίζεται επίσης και στους πρώιμους αργυρούς στατήρες της γειτονικής Ρίθυμνας **(εικ. 28)**. Η κοινή τυπολογία[45] είτε αποτελεί προϊόν συμμαχίας των δύο πόλεων για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους, υποδηλώνοντας επίσης μια νομισματική συμμαχία[46], είτε αποδεικνύει μία κοινή λατρεία της συγκεκριμένης μορφής του Απόλλωνα από τις δύο παραπάνω πόλεις[47].

Παραλλαγή αυτής της παράστασης εμφανίζεται στους αργυρούς στατήρες της γειτονικής Τυλίσσου, οι οποίοι εκδίδονται ανάμεσα στο 330/20 και στο 280/70 π.Χ. Στην οπίσθια όψη απεικονίζεται όρθια γυμνή ανδρική μορφή να ίσταται σε μερικές περιπτώσεις σε βάθρο, κρατώντας τόξο στο αριστερό χέρι και κερασφόρο κεφαλή αιγοειδούς **(εικ. 29-30)** ή φιάλη **(εικ. 31-32)** στο δεξί. Την μορφή συνοδεύει δενδρύλλιο ή δύο κλαδιά δάφνης ή αιχμή βέλους. Σύμφωνα με τους μελετητές, η εικονιζόμενη θεότητα των νομισμάτων της Τυλίσσου ερμηνεύεται είτε ως Απόλλωνας είτε ως Ερμής[48]. Η ανδρική μορφή με το τόξο και την κεφαλή αιγοειδούς των νομισμάτων αυτών παρουσιάζει ομοιότητες με αυτήν που απεικονίζεται σε ανάγλυφους πίνακες της γειτονικής πόλης Ραύκου[49] καθώς και αναλογίες με τον Ερμή, που απεικονίζεται στα χάλκινα ελάσματα από το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Κάτω Σύμη Βιάννου[50] **(εικ. 48)**. Όμως, η ομοιότητα της παράστασης με τα ελευθερνιώτικα νομίσματα και το γεγονός ότι η κιθάρα απεικονίζεται ως κύριο σύμβολο στα χάλκινα νομίσματα της

---

[42] BM, London, IV, B, E, 22: 10,89 γρ., 3.00 **(εικ. 26)** (βλ. Wroth 1886, *BMC*, 48, αρ. 1, πιν. XII, 1 και Svoronos 1890, 188, αρ. 2, πιν. XVII, 7).

[43] Βλ. Mørkholm 1982, 209. Για τη χρησιμοποίηση κοινής μήτρας από τα κρητικά νομισματοκοπεία βλ. V.E. Stefanaki στον παρόντα τόμο.

[44] Βλ. Le Rider 1961, 15 και 1966, 217-218. Μετενίδης 2001.

[45] Περιπτώσεις κοινής τυπολογίας συναντάμε και στα νομίσματα άλλων κρητικών πόλεων, βλ. V.E. Stefanaki στον παρόντα τόμο.

[46] Βλ. Στεφανάκης 2002, 54.

[47] Βλ. Sporn 2002, 245.

[48] Βλ. Sporn 2002, 146.

[49] Βλ. Sporn 2002, εικ. 3, πιν. 25.

[50] Βλ. Λεμπέση 1985, 116-136.

Τυλίσσου[51] **(εικ. 33)**, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανόν πρόκειται για τον θεό Απόλλωνα[52].

Ο Απόλλωνας εμφανίζεται επίσης και ως κιθαρωδός στην οπίσθια όψη των χάλκινων νομισμάτων της Ελεύθερνας, που εκδίδονται ανάμεσα στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. και στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.[53] **(εικ. 34)**. Ο θεός απεικονίζεται καθιστός σε ομφαλό ή βράχο, ενδεδυμένος με ιμάτιο, κρατώντας το σφαιρικό αντικείμενο στο δεξί του χέρι. Στην πλευρά του ομφαλού έχει εναποθέσει τη λύρα και στην ωμοπλάτη του διακρίνεται φαρέτρα. Παρόμοιες παραστάσεις με τον Απόλλωνα κιθαρωδό ή λυρωδό έχουν αποτυπωθεί στα αργυρά τριώβολα της Απτέρας[54] **(εικ. 35)** και στους αργυρούς στατήρες της Λάππας **(εικ. 36)** και της Χερσονήσου[55] **(εικ. 37-39)**, που εκδίδονται στην περίοδο μεταξύ του 330/20 και του 280/70 π.Χ. Ο Απόλλωνας απεικονίζεται στα παραπάνω νομίσματα γυμνός ή ενδεδυμένος με ιμάτιο, καθήμενος σε δέντρο ή σε βραχώδες έξαρμα, κρατώντας φιάλη ή πλήκτρο, συνοδευόμενος σε μερικές περιπτώσεις από κλαδί δάφνης (ή φοινικιάς) ή από θυμιατήριο[56].

Τα σύμβολα, τόξο, φαρέτρα και σκύλος (Απόλλων ως τοξότης/κυνηγός[57]), κιθάρα, λύρα, πλήκτρο, ομφαλός ή βραχώδες έξαρμα (Απόλλων ως θεός της μουσικής και της αρμονίας), καθώς και φιάλη (ως λατρευτική προσφορά) είναι ήδη γνωστά στην εικονογραφία του θεού στα διάφορα έργα της ελληνικής τέχνης[58]. Όσον αφορά όμως στο σφαιρικό αντικείμενο, που κρατάει ο θεός στα νομίσματα της Ελεύθερνας και της Ρίθυμνας, δεν υπάρχουν εικονογραφικά παράλληλα. Ωστόσο η συνεχής παρουσία του στα νομίσματα της Ελεύθερνας αποδεικνύει ότι αποτελεί *λαλούν σύμβολο* του θεού και συνδέεται πιθανόν με τις ιδιότητές του ή/και με την τοπική του λατρεία.

Έχουν διατυπωθεί διάφορες ερμηνείες[59] για το σφαιρικό αντικείμενο που κρατάει ο θεός, είτε εικονίζεται όρθιος είτε καθιστός. Μερικοί μελετητές ερμήνευσαν το σφαιρικό αντικείμενο ως μήλο, όταν εικονίζεται όρθιος ο θεός, ενώ στη περίπτωση του καθιστού θεού ως δίσκο ή σφαίρα. Άλλοι μελετητές λαμβάνοντας υπόψη την ιδιότητα του θεού ως κυνηγού, ερμήνευσαν το σφαιρίδιο ως πέτρα[60] –την οποία εκσφενδόνιζε στο κυνηγημένο ζώο πριν το θανατώσει με βέλος– ανάλογη αυτής που κρατάει ο Τάλως στα νομίσματα της Φαιστού **(εικ. 40)** και ο Μινώταυρος στα νομίσματα της Κνωσού **(εικ. 41)**.

---

[51] Βλ. Svoronos 1890, 330, αρ. 9, πιν. XXXI, 5.

[52] Βλ. Τασούλας 1994, 37-38.

[53] Βλ. Svoronos 1890, 135, αρ. 34-46, πιν. XII, 3-5 και 7. Furtwängler 1994, 185-186.

[54] Βλ. Svoronos 1890, 16, αρ. 11, πιν. I, 15.

[55] Βλ. Svoronos 1890, 49-50, αρ. 1, 8-16, πιν. III, 17, 24-26 και 331, αρ. 1, πιν. XXXI, 8.

[56] Για εικονογραφικά παράλληλα, βλ. Le Rider 1966, 182-183, σημ. 4.

[57] Η τέχνη της τοξοβολίας, γνώρισμα του θεού Απόλλωνα, ενισχύει τη λατρεία του στη Κρήτη ως τοξότη, εφόσον οι Κρήτες ήταν γνωστοί ως περίφημοι τοξότες και ήταν περιζήτητοι στα μισθοφορικά στρατεύματα των ελληνιστικών πόλεων, κρατών ή βασιλείων. Ο Απόλλωνας είναι αυτός που τους δίδαξε την τέχνη και αυτόν πιθανόν επικαλλούσαν όλοι οι άριστοι τοξότες προτού σημαδέψουν το στόχο τους. Εκφράσεις όπως *τόξον Κρητικόν* και *Κρῆτες τοξοφόροι* έμειναν παροιμιώδεις μέχρι την ύστερη αρχαιότητα (βλ. Χανιώτης 1987, 220. Τασούλας 1994, 35 και Βερτουδάκης 2000, 29-36 και 69-72). Για την κυνηγετική δραστηριότητα των Κρητών και τα κρητικά κυνηγόσκυλα βλ. Βερτουδάκης 2000, 61-69 και 73-87.

[58] Βλ. *LIMC* II, 1-2, Apollon.

[59] Για την σχετική βιβλιογραφία και τις διατυπωθείσες απόψεις βλ. Cook 1914, II.1, 492-493. Guarducci, *IC* II, Eleutherna, 146. Willetts 1962, 270. Τασούλας 1994, 35-36. Sporn 2002, 235-237 και Tzifopoulos 2008, 161, σημ. 537.

[60] Βλ. Aly 1908, 5. Babelon 1914, 1001-1010. Svoronos 1890, 130, αρ. 1. Furtwängler 1994, 185. Τασούλας 1994, 36. *LIMC* II.1, Apollon, 195, αρ. 51-52, 197, αρ. 62 και 198, αρ. 72. Perlman 2004β, 1160.

Ωστόσο, τα κατεξοχήν σύμβολα του θεού-κυνηγού Απόλλωνα, είναι κυρίως το τόξο, το βέλος και η φαρέτρα και όχι οι πέτρες.

Ο Απόλλωνας όμως συνδέεται με τους λίθους ως μυθικός κτίστης πόλεων[61], δηλ. με την ιδιότητα του θεού-ιδρυτή. Με τους λίθους συνδέεται όμως και ο Ερμής (βλ. *ἕρμακες*, δηλ. τους λατρευτικούς λιθοσωρούς). Γι' αυτό το λόγο, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές[62], η μορφή στα νομίσματα της Ελεύθερνας είναι πρόβλημα αν εικονίζει τον Απόλλωνα ή τον Ερμή, τον θεό που συνδέεται με τους λίθους, τη βλάστηση και ήταν αντιληπτός ως κυνηγός. Η λατρεία του Απόλλωνα παρουσιάζει λοιπόν κοινά σημεία αναφοράς με εκείνης του Ερμή. Φυσικά, στην περίπτωση της Ελεύθερνας είναι σίγουρο ότι πρόκειται για τον Απόλλωνα διότι α) στους πρώτους αργυρούς της στατήρες απεικονίζεται η αδελφή του, Άρτεμη, στην οπίσθια όψη και β) στα χάλκινα νομίσματα της πόλης απεικονίζεται η ίδια αντρική μορφή με το σφαιρικό αντικείμενο, αλλά αυτή τη φορά συνοδεύεται και από λύρα, χαρακτηριστικό σύμβολο του θεού.

Δύο υποθέσεις θα μπορούσαν λοιπόν να διατυπωθούν για την ερμηνεία της λατρευτικής μορφής του Απόλλωνα, ανάλογα με την ταύτιση του σφαιρικού αντικειμένου ως λίθο ή ως καρπό. Στην πρώτη περίπτωση, ο θεός Απόλλωνας απεικονίζεται με την ιδιότητα του θεού-κυνηγού ή πιθανότερο του θεού-ιδρυτή, ενώ στη δεύτερη περίπτωση απεικονίζεται ως θεός-εγγυητής της γονιμότητας ή ως θεός με μία ιδιαίτερη σχέση με ένα συγκεκριμένο στρόγγυλο καρπό.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, γνωρίζουμε ότι στην Ελεύθερνα ο Απόλλωνας λατρευόταν ως *Σασθραῖος*, λατρευτικό επίθετο που συνδέεται με την αρχαία ονομασία της πόλης της Ελεύθερνας. Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο θεός με το σφαιρικό αντικείμενο, είτε πρόκειται για λίθο είτε για καρπό, είναι ο τοπικός θεός της Ελεύθερνας, Απόλλωνας *Σασθραῖος*. Ωστόσο, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, δεν γνωρίζουμε τις ιδιότητές του, δηλ. εάν είχε κάποια μυθολογική σχέση με την ίδρυση της πόλης της Ελεύθερνας ή κάποια σχέση μυθολογική ή/και λατρευτική με τη βλάστηση και τη φύση, όπως δεν γνωρίζουμε επίσης και τα τοπικά χαρακτηριστικά της λατρείας του.

Έχει λοιπόν διατυπωθεί η άποψη ότι το σφαιρικό αντικείμενο είναι σφαιρίδιο από τη ρητίνη του στύρακα ή καρπός στύρακα[63], ενώ τα δέντρα, που πλαισιώνουν τον Απόλλωνα στους πρώιμους αργυρούς στατήρες της Ελεύθερνας **(εικ. 1)**, μπορούν να θεωρηθούν στύρακες[64]. Πρόκειται λοιπόν, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές[65], για την απεικόνιση του Απόλλωνα *Στυρακίτα*. Ωστόσο, διατυπώθηκαν επιφυλάξεις εάν τα εικονιζόμενα δενδρύλλια είναι στύρακες ή κυπαρίσσια[66] και κατ' επέκταση εάν το σφαιρικό αντικείμενο είναι καρπός στύρακα ή κυπαρισσιού. Η απεικόνιση όμως ιδίου τύπου δέντρου στα νομίσματα της Τυλίσσου αποδεικνύει τη γενικότερη λατρευτική σημασία του φυτικού συμβόλου στις παραπάνω παραστάσεις.

Η απεικόνιση δέντρων και ένδενδρων μορφών συναντάται πολύ συχνά στην εικονογραφία των κρητικών νομισμάτων. Ο συνδυασμός θεϊκής ή ηρωικής ή

---

[61] Βλ. Λεμπέση 1985, 160-162 και 171-176. Λαμπρινουδάκης 1973, 174. Για τον ρόλο του Απόλλωνα στην ίδρυση της Τροίας, βλ. Όμηρος, *Ιλιάδα*, 7. 452-453. Βλ. επίσης Detienne 1998, 184-186.

[62] Βλ. Λεμπέση 1985, 174-175, σημ.533.

[63] Βλ. Cook 1914, II.1, 492. Willetts 1962, 257 και 270. Sporn 2002, 236, σημ. 1742.

[64] Βλ. Svoronos 1890, 130, αρ. 1. Babelon 1914, 1002.

[65] Βλ. Cook 1914, II, 492. Willetts 1962, 270 και Σταμπολίδης 1996, 111, σημ. 155.

[66] Βλ. Τασούλας 1994, 36. Baumann 2004, 71, εικ. 166.

μυθολογικής μορφής και δέντρου μπορεί να αναφέρεται είτε σε ένα συγκεκριμένο μύθο, όπου το δέντρο έχει τη δική του υπόσταση και το δικό του ρόλο, όπως στον άθλο του Ηρακλή με τα μήλα των Εσπερίδων στα νομίσματα της Φαιστού **(εικ. 42)**, είτε σε ένα μύθο όπου το δέντρο έχει μεν το δικό του ρόλο αλλά λειτουργεί και ως σύμβολο ενός ιερού γάμου[67], όπως της Ευρώπης και του Δία στα νομίσματα της Γόρτυνας **(εικ. 43)** και της Συβρίτου[68] **(εικ. 44)**, καθώς και της Λητούς και του Δία στα νομίσματα της Ιεράπυτνας **(εικ. 26)**. Επίσης, το δέντρο μπορεί να υποδηλώνει την βλαστική επιφάνεια μιας θεότητας, όπως στην παράσταση του επώνυμου ήρωα, Πτολίοικου, στα νομίσματα των Απτέρων[69] **(εικ. 45)**. Υπάρχουν φυσικά και παραστάσεις, όπως του Δία *Βελχάνου* στα νομίσματα της Φαιστού **(εικ. 46)** και της Δήμητρας ή Περσεφόνης στα νομίσματα της Πριάνσου **(εικ. 47)**, όπου είτε το δέντρο συμβολίζει έναν ιερό γάμο είτε τις βλαστικές και φυτικές ιδιότητες των θεοτήτων. Επίσης η παρουσία των δέντρων και των βράχων στις παραστάσεις των κρητικών νομισμάτων είναι πιθανόν να υποδηλώνει σε ορισμένες περιπτώσεις και την επικοινωνία με το θείο, την μουσική και την ποιητική ή/και προφητική έμπνευση[70], καθώς επίσης και τον χώρο (τέμενος), εντός του οποίου εξελίσσεται η λατρεία μιας θεότητας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι τα δέντρα και τα φυτά, τα οποία συνοδεύουν το θεό Απόλλωνα στις παραστάσεις των κρητικών νομισμάτων, υποδηλώνουν είτε μια πιθανή σχέση της θεότητας με τη γονιμότητα, είτε τα δέντρα και τα φυτά του ιερού άλσους της λατρευόμενης θεότητας, στα οποία θα μπορούσαν να αναρτούνται τα διάφορα αναθήματα.

Το σφαιρικό αντικείμενο, που κρατάει ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας και της Ρίθυμνας, θα μπορούσε λοιπόν να έχει λατρευτική και αναθηματική σημασία, όπως αποδεικνύεται και από τις ανάλογες παραστάσεις στα νομίσματα της Απτέρας, της Λάππας, της Τυλίσσου και της Χερσονήσου, στις οποίες το σφαιρικό αντικείμενο έχει αντικατασταθεί με κεφαλή αιγοειδούς ή φιάλη, των οποίων η χρήση, ως γνωστό, είναι κυρίως λατρευτική και αναθηματική. Σε αυτήν την περίπτωση, θα μπορούσε λοιπόν το σφαιρικό αντικείμενο να ερμηνευτεί ως καρπός, υποδηλώνοντας τις προσφορές των πιστών, αν φυσικά υποθέσουμε ότι και η τοπική λατρεία του θεού Απόλλωνα σχετιζόταν με τη βλάστηση ή με κάποιο συγκεκριμένο δέντρο ή φυτό με στρόγγυλους καρπούς.

Οι στρόγγυλοι καρποί, όπως το ρόδι ή το μήλο, θεωρούνταν σύμβολα κυρίως της γυναικείας γονιμότητας, καθώς τα κρατούν συνήθως γυναικείες θεότητες[71]. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός τέτοιου συμβολισμού στρόγγυλων καρπών είναι ένα κυκλαδικό γυναικείο άγαλμα, που χρονολογείται γύρω στο 550 π.Χ., το οποίο κρατά στα

---

[67] Βλ. Capdeville 1995, 159-177.

[68] Βλ. Le Rider 1966, 35, αρ. 263, σημ. 1, πιν. IX, 9 και 160-162.

[69] Βλ. Τασούλας 1994, 106, σημ. 501. Το τεταμένο χέρι του Πτολίοικου μπροστά από ένα δέντρο είναι γνωστή χειρονομία λατρείας, όπως αποδεικνύεται από ανάλογες παραστάσεις λατρευτών σε δαχτυλίδια των μινωικών και μηκυναϊκών χρόνων (βλ. Marinatos 1990). Επίσης, στο ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, οι λατρευτές επικαλούνταν το θεό με το άρπαγμα ενός κλώνου από το ιερό του δέντρο (βλ. Λεμπέση 1985, 146-155. Τασούλας 1994, 106, σημ. 499. Ψιλάκης 2006, 119).

[70] Βλ. Tzifopoulos 2008, 161, σημ. 539.

[71] Βλ. Triomphe 1989, 105. Η γονιμότητα της γυναίκας σχετίζεται όμως και με τη γονιμότητα της γης. Μην ξεχνάμε ότι η Γαία, όνομα γένους θηλυκού, παρουσιάζεται ως γυναίκα από την *Θεογονία* και την μεταγενέστερη λογοτεχνία μέχρι την εικονογραφία της αρχαίας Ελλάδας.

στήθη ένα στρόγγυλο καρπό[72]. Ο Παυσανίας[73] αναφέρει επίσης ότι το άγαλμα της Ήρας στο Άργος κρατούσε ένα ρόδι, δηλαδή ένα στρόγγυλο καρπό. Τα μήλα, επίσης στρόγγυλοι καρποί, αποτελούν προσφορές στην Άρτεμη, και απεικονίζονται στα αναθηματικά αγαλματίδια της θεάς στο ναό της στη Βραυρώνα[74]. Στην Ποσειδωνία και στη Βοιωτία, έχουν βρεθεί αρχαϊκά αναθηματικά αγάλματα της Ήρας, που φέρουν στρόγγυλο καρπό, προσφορές που βρίσκουμε επίσης στα αρχαϊκά ιερά της Ήρας στη Σάμο, στη Δήλο και στο Άργος[75].

Όσον αφορά σε αντρικές μορφές, που κρατούν σφαιρικό αντικείμενο, εκτός από τον Απόλλωνα στα νομίσματα της Ελεύθερνας και της Ρίθυμνας, υπήρχε στην Ολυμπία, σύμφωνα με τον Περιηγητή[76], το άγαλμα του Μίλωνα, αθλητή και ιερέα της Ήρας, ο οποίος κρατούσε ως προσφορά στην θεά, στρόγγυλο καρπό (ρόδι). Επίσης ένα ασβεστολιθικό αγαλμάτιο **(εικ. 49)** του 1ου αι. μ.Χ., το οποίο προέρχεται από το ναό του Απόλλωνα *Ύλάτη* στο Κούριον της Κύπρου[77], απεικονίζει έναν γυμνό νεαρό άνδρα με χλαμύδα στους ώμους, ο οποίος κρατάει δύο(;) παρόμοια σφαιρικά αντικείμενα. Ωστόσο, αν και ο παραπάνω αγαλματικός τύπος είχε ερμηνευτεί ως απεικόνιση του Απόλλωνα *Ύλάτη*, είναι πιθανότερο να πρόκειται για έναν νεαρό αθλητή[78], εφόσον το παραπάνω άγαλμα βρέθηκε στο χώρο της παλαίστρας, όπου διεξάγονταν συνήθως ασκήσεις ή παιχνίδια με τη μπάλα (*σφαιρίσεις*)[79].

Η ταύτιση όμως του σφαιρικού αντικείμενου που κρατάει ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας με καρπό, προκύπτει πιθανόν από την ομοιότητά του με τα πήλινα σφαιρίδια **(εικ. 50)**, συμπαγή ή έγκοιλα με μικρότερο σβώλο στο εσωτερικό τους, διαμέτρου 2-4 εκ., συνήθως με εγχάρακτη διακόσμηση και επίχρισμα, που βρέθηκαν στους οικισμούς, τα ιερά και τις νεκροπόλεις της Ελεύθερνας, καθώς και στην εγγύτερη γεωγραφική περιοχή της[80]. Η παραγωγή των πήλινων σφαιριδίων καλύπτει μία μεγάλη χρονική περίοδο, από το 700 π.Χ. έως και τον 1ο αι. μ.Χ. Τρεις ερμηνείες έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη χρήση τους: είτε πρόκειται για παιχνίδια ή κουδουνίστρες, είτε για βαρίδια σε ενδύματα (ερμηνείες που συνδέονται με μη λατρευτικές δραστηριότητες της καθημερινής ζωής), είτε για ομοιώματα καρπών με χρήση αναθηματική[81].

Η ομοιότητα μεταξύ των πήλινων σφαιριδίων, τα οποία αποτελούν χαρακτηριστικό προϊόν της Ελεύθερνας και της εγγύτερης περιοχής της, και του σφαιρικού αντικειμένου, που κρατάει ο τοπικός θεός της Ελεύθερνας στις νομισματικές

---

[72] Μουσείο της Ακρόπολης, Αθήνα (Αφροδίτη ή Κόρη;), βλ. *LIMC* II. 2, Aphrodite, 9, αρ. 58. Για την Περσεφόνη ως θεά που κρατά μήλο, βλ. *SIG* 3 1122.6 και Παυσανίας, 1.44.3. Βλ. επίσης Triomphe 1989, 104, εικ. 15.

[73] Παυσανίας, 2.17.4.

[74] Βλ. *LIMC* II.1, Artemis, αρ. 540-544, 643 και II.2, 488-489. Triomphe 1989, 105.

[75] Βλ. Mythmann 1982, 52-54.

[76] Βλ. Παυσανίας, 4.14.6.

[77] Βλ. *LIMC* II.1, Apollon, 195, αρ. 53.

[78] Βλ. D. Whittingham, "*Kourion*: The Roman *Stadium*", στο H.W.Swiny, *An Archaeological Guide to the Ancient Kourion Area and the Akrotiri Peninsula*, Κύπρος, 1982, 75-79, κυρίως 77-78.

[79] Για τις *σφαιρίσεις*, παιχνίδια ιδιαίτερα αγαπητά στις παλαίστρες και στα γυμνάσια καθώς και για τις απεικονίσεις τους στα έργα της ελληνικής τέχνης βλ. Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, «Άλλα αθλήματα και αθλοπαιδιές», στο Ν. Γιαλούρης, *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 1982, 255-259.

[80] Βλ. Γιαλούρη 1994, 167-171.

[81] Βλ. Γιαλούρη 1994, 173-176 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Σταμπολίδης 2004, 273, αρ. 339. Θέμελης 2002, 42.

της παραστάσεις, πιστεύουμε ότι δεν μπορεί να είναι τυχαία. Συγκλίνουμε λοιπόν στην άποψη ότι στην πλειοψηφία τα σφαιρίδια αυτά αποτελούν ομοιώματα καρπών με χρήση λατρευτική και είναι πιθανόν να συνδέονται με την τοπική λατρεία του θεού Απόλλωνα.

Η λατρευτική χρήση των πήλινων σφαιριδίων δεν αποκλείει όμως και την κατά περίσταση χρήση τους ως προσφορές στους νεκρούς, καθώς και ένας άλλος στρόγγυλος καρπός, το ρόδι, έχει βρεθεί σε τάφους. Φαίνεται ότι στην αρχαία Ελλάδα, υπήρχε το έθιμο να τοποθετούνται αναθηματικά ρόδια σε τάφους[82]. Επίσης σύμφωνα με τρεις μεταγενέστερες μαρτυρίες, το ρόδι συνδέεται με ταφικά μνημεία: ο Περιηγητής[83] αναφέρει ότι στον τάφο του Μενοικέα είχε φυτρώσει ροδιά, της οποίας το εσωτερικό έμοιαζε με αίμα. Σύμφωνα επίσης με τον Φιλόστρατο[84], ο τάφος του Ετεοκλή και του Πολυνείκη απεικονιζόταν με το δέντρο της ροδιάς, το οποίο φυτεύτηκε από τις Ερινύες. Ο Αρτεμίδωρος[85] μας πληροφορεί ότι για τους Έλληνες, το χρώμα του χυμού του ροδιού σχετιζόταν με το αίμα, όπως φαίνεται και από τα Θεσμοφόρια, όπου το ρόδι σχετιζόταν με το αίμα του Διονύσου[86]. Χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου στρόγγυλου καρπού είναι ότι σχετιζόταν και με τον γνωστό μύθο της Περσεφόνης και αποτελούσε απαγορευμένο καρπό (όπως και το μήλο) στα μυστήρια της Ελευσίνας και της Λυκόσουρας[87]. Το ρόδι της Περσεφόνης δεν σχετίζεται με τον ετήσιο θάνατο και την ετήσια αναγέννηση της Κόρης και κατ' επέκταση της φύσης; Και σε αυτήν την περίπτωση, ο στρόγγυλος καρπός έχει σχέση όχι μόνο με τον θάνατο, αλλά και με την γονιμότητα της φύσης. Μήπως λοιπόν και τα πήλινα σφαιρίδια, που βρέθηκαν σε τάφους της Ελεύθερνας, ως ομοιώματα στρόγγυλων καρπών, αποτελούσαν νεκρικές προσφορές;

Αλλά ακόμα και αυτή η υπόθεση δεν αποκλείει την κατά περίσταση χρήση των πήλινων σφαιριδίων ως αθυρμάτων.

Ωστόσο, αβέβαιη παραμένει η ταύτιση των παραπάνω πήλινων σφαιριδίων καθώς και του σφαιρικού αντικειμένου που κρατάει ο θεός Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας με κάποιον συγκεκριμένο στρόγγυλο καρπό. Όπως ήδη αναφέρθηκε, το μόνο λατρευτικό επίθετο του Απόλλωνα, το οποίο μαρτυρείται στην Κρήτη και το οποίο συνδέει πιθανόν τη λατρεία του με ένα συγκεκριμένο φυτό, είναι αυτό του *Στυρακίτα*.

Γνωρίζουμε ότι στον αρχαίο ελληνικό μύθο και λατρεία, ένας θεός ή ένας ήρωας φέρει ένα λατρευτικό επίθετο, που του δίνει κάποια συγκεκριμένα (συνήθως τοπικά) χαρακτηριστικά. Το συγκεκριμένο επίθετο σχετίζεται με το θεό στο μύθο ή/και στη λατρεία.

Στην Ρόδο, η λατρεία της Ελένης *Δενδρίτιδος*, ως προστάτιδα της βλάστησης, έβρισκε το αίτιό της στον μύθο της θεότητας. Σύμφωνα με την ροδιακή παράδοση, η

---

[82] Βλ. Muthmann 1982, 77-92. Immerwahr 1989, 397-409.

[83] Παυσανίας, 9.25.1.

[84] Φιλόστρατος, *Εικόνες*, 2.29.

[85] Αρτεμίδωρος, *Ονειροκριτικός*, 1.73.

[86] Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, *Προτρεπτικός προς Έλληνας*, 2.22. Σύμφωνα με τον Παυσανία (5.19.6), η λάρνακα του Κύψελου απεικόνιζε τον Διόνυσο με κρασί, μήλο και ρόδι. Για τα Θεσμοφόρια, βλ. επίσης Ευσέβιος, *Praeparatio Evangelica*, 2.3.28.

[87] *Ομηρικός Ύμνος στην Δήμητρα*, 372. Ελευσίνα: Πορφύριος, *De Abstinentia*, 4.16. Αρτεμίδωρος, *Ονειροκριτικός*, 1.73. Λυκόσουρα: Παυσανίας, 8.37.7. Η ίδια απαγόρευση ίσχυε και σε μια άλλη εορτή της Δήμητρας, τα Αλώα, καθώς και στη λατρεία της Κυβέλης, θεότητα που σχετίζεται επίσης με την γονιμότητα (Ιουλιανός, *Orat.*, 5.174b και 176a).

Ελένη είχε κρεμαστεί από ένα πλάτανο και έφερε τοπικά το επίθετο *Δενδρίτις*[88]. Στην Κρήτη, ο Ερμής, εκτός από χθόνια θεότητα των λίθων, λατρευόταν επίσης και ως θεότητα της φύσης. Ωστόσο, από την ελληνιστική πιθανότατα εποχή, η λατρεία του συνδέθηκε με ορισμένα είδη δέντρων, όπως δείχνουν τα λατρευτικά επίθετα *Κεδρίτης* στο ιερό της Σύμης Βιάννου, καθώς και *Κυφαρισσίτης* στη Λατώ[89]. Σύμφωνα με την Λεμπέση[90], το προϊστορικό τελετουργικό της δεντρολατρείας[91], όπου το δέντρο λειτουργούσε ως σύμβολο του θεού και της βλαστικής υπόστασής του, επιβιώνει πιθανόν στα ιστορικά χρόνια με μια άλλη μορφή, τη λατρεία δηλ. θεοτήτων που έχουν εμφανή μυθολογική ή/και λατρευτική σχέση με ένα συγκεκριμένο δέντρο. Στην Πελοπόνησο, η αδελφή του Απόλλωνα, Άρτεμη, είχε επίσης ιδιαίτερη σχέση με τη φύση και με τα δέντρα και λατρεύεται ως Άρτεμη *Δαφνία* στην Ήλιδα, ως Άρτεμη *Κυπαρισσία* και ως Άρτεμη *Κορυθαλία* στην Λακωνία[92]. Επίσης, στη Βοιάδα της Λακωνίας μία μυρτιά λατρευόταν ως Άρτεμη *Σώτειρα*[93].

Ο θεός Απόλλωνας, εκτός από τη μυθολογική ή/και λατρευτική σχέση του με το φοινικόδεντρο, την ελιά και τη δάφνη[94], δεν είχε ιδιαίτερες φυτικές ή βλαστικές ιδιότητες. Ωστόσο, ορισμένες επικλήσεις τον συνδέουν με την φύση καθώς και με συγκεκριμένα δέντρα ή φυτά, τα οποία κατείχαν πιθανόν ένα σημαντικό ρόλο στις τοπικές λατρείες του.

Ο Απόλλωνας λατρευόταν σε αρκετές τοποθεσίες της Κύπρου[95] ως *Ύλάτης* ήδη από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ.[96] Σύμφωνα με τους μελετητές[97], το λατρευτικό επίθετο *Ύλάτης* προέρχεται από το ουσιαστικό *ύλη* και έχει σχέση με το δάσος και κατ' επέκταση με τη φύση, τα δέντρα και τη βλάστηση. Σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο, προέρχεται από το όνομα της κυπριακής πόλης Ὕλη[98] –υπονοώντας πιθανόν το Κούριον[99]– όπου

---

[88] Παυσανίας, 3.19.10. Βλ. επίσης την περίπτωση της Άρτεμης *Απαγχωμένης* στις Καφυές της Αρκαδίας, όπου το άγαλμα της θεάς είχε κρεμαστεί από ένα δέντρο (από τα παιδιά της πόλης) (Παυσανίας, 8.23.7). Και η λατρεία της Άρτεμης *Απαγχωμένης* είχε λοιπόν σχέση με τη βλάστηση. Για άλλες περιπτώσεις απαγχονισμένων θεοτήτων, όπως της Άρτεμης *Απαγχωμένης* στις Καρυές της Λακωνίας, της Ηριγόνης της αττικής Ικαρίας, της Ασπαλίδας στην Θεσσαλία, της κρητικής Αριάδνης στην Νάξο βλ. Κ.Α. Ρωμαίος, «Καρυάτιδες», *Πελοποννησιακά* Γ΄-Δ΄, 1958-1959, 376-375. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι υπήρχε μία παράδοση, σύμφωνα με την οποία το άγαλμα της Άρτεμης στην Έφεσο ήταν στημένο σε μια βαλανιδιά (βλ. Καλλίμαχος, *Ύμνος στην Άρτεμη*, 238).

[89] Βλ. Λεμπέση 1985, 152 και 164-166.

[90] Λεμπέση 1985, 146-155, 177 και 184. Όσον αφορά στο λατρευτικό ρόλο των δέντρων στις παραστάσεις της μινωϊκής και μηκυναϊκής εποχής βλ. επίσης Marinatos 1990, 85-87 και Ψιλάκης 2006, 118-120, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[91] Βλ. Bötticher 1856 και Larson 1995, 141.

[92] Άρτεμη *Δαφνία*: Στράβων, 8.3.12. Άρτεμη *Κυπαρισσία*: *IG* V, 1, 977. Άρτεμη *Κορυθαλία*: Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 4.139 a-b.

[93] Βλ. Ψιλάκης 2006, 121. Όσον αφορά στη λατρεία της Άρτεμης στην Ελεύθερνα βλ. Sporn 2002, 237 και Σταυριανοπούλου 1991, 42.

[94] Βλ. Le Roy 1973, 263-286 και Dietrich 1996, 30.

[95] Βλ. Cayla 2005, 232.

[96] Το επίθετο *Ύλάτης* μαρτυρείται ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. Ωστόσο δεν γνωρίζουμε εάν αναφέρεται στον θεό Απόλλωνα ή σε κάποια άλλη θεότητα, ή εάν αποτελεί κύριο όνομα κάποιας κυπριακής θεότητας, η οποία συνδέθηκε αργότερα με τον Απόλλωνα (Sinos 1990, 20. Cayla 2005, 237).

[97] Βλ. Glover 1982, 70 και 73. Sinos 1990, 20 και 25. Capdeville 1995, 263.

[98] Ὕλη, πόλις Κύπρου, ἐν ᾗ Ἀπόλλων τιμᾶται Ὑλάτης. Σύμφωνα με τον Περιηγητή (Παυσανίας, 10.32.6), υπήρχε επίσης μία τοποθεσία κοντά στη Μαγνησία του Μαιάνδρου με το όνομα Ὕλη, όπου βρισκόταν ένα σπήλαιο αφιερωμένο στο θεό Απόλλωνα (βλ. επίσης Sinos 1990, 20, σημ. 17. Cayla 2005, 234).

λατρευόταν ο θεός. Ωστόσο, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, αν και η λατρεία του Απόλλωνα *Ύλάτη* παρουσιάζει κοινά στοιχεία με τη λατρεία της Αφροδίτης[100], το παραπάνω λατρευτικό επίθετο δεν αποδεικνύει τη λατρεία του στην Κύπρο ως θεό της βλάστησης και της γονιμότητας[101] αλλά ως «maître de la vie sauvage»[102] καθώς και ως προστάτη των κυνηγών αλλά και των ιερών ζώων του δάσους, δηλ. των ελαφιών[103]. Επίσης, σύμφωνα με τον Cayla[104], η εισαγωγή της λατρείας του συνδέεται πιθανόν με την ίδρυση της πόλης της Νέας Πάφου[105] και είναι πιθανόν ο Απόλλωνας *Ύλάτης* να λατρευόταν και ως θεός-ιδρυτής.

Στην Κύπρο, ο Απόλλωνας λατρευόταν και ως *Μυρτάτης*, στην Κυρήνη ως *Μυρτώος* και στη Θεσσαλία ως *Μυρικαίος*[106]. Όπως επισημαίνει ο Dietrich[107], η μυρτιά είχε τις ίδιες ιδιότητες καθαρμού με τη δάφνη καθώς και την ίδια χρησμοδοτική λειτουργία.

Στην Πελοπόνησο και συγκεκριμένα στο δρόμο που οδηγούσε από την Τροιζήνα στην Ερμιόνη, υπήρχε, σύμφωνα με τον Παυσανία[108], ένας ναός αφιερωμένος στη λατρεία του Απόλλωνα *Πλατανιστίου*.

Στην Κω, ο Απόλλωνας λατρευόταν ως *Κυπαρίσσιος* και σύμφωνα με την Sherwin-White[109], το παραπάνω λατρευτικό επίθετο προέρχεται από το τοπωνύμιο *Κυπαρίσσιον* του ιερού άλσους του Ασκληπιείου στην Κω. Η κοινή λατρεία των θεών-θεραπευτών, Απόλλωνα *Κυπαρισσίου* και του υιού του, του θεού της υγείας, Ασκληπιού, μαρτυρείται στην Κω σε έναν *lex sacra* του ύστερου 4ου αι. π.Χ.[110], ο οποίος ρύθμιζε την προστασία των «ιερών» κυπαρισσιών του άλσους του Ασκληπιείου.

Ωστόσο, οι έως τώρα πηγές δε μας βοηθούν να κατανοήσουμε τη σχέση του «Κρητικού» Απόλλωνα με τον στύρακα στον μύθο ή/και στη λατρεία, αν και θα υπήρχε κάποια μυθολογική ή/και λατρευτική σχέση. Μία αναφορά στις ιδιότητες του στύρακα ίσως βοηθήσουν στην κατανόηση των ιδιοτήτων του Απόλλωνα ως *Στυρακίτα*.

---

[99] Βλ. Sinos 1990, 20.

[100] Βλ. Cayla 2005, 236 και 239.

[101] Το αντώνυμο του ουσιαστικού *ὕλη* είναι το δένδρον, δηλ. το δέντρο που φέρει καρπούς. Επίσης, στον *Ομηρικό Ύμνο στον Απόλλωνα*, ο όρος *ὕλη* ερμηνεύεται ως ένας χώρος που δεν έχει ακόμα εκχερσωθεί ή καλλιεργηθεί σε αντίθεση με τον όρο *ἄλσος*, που αναφέρεται στο ιερό δάσος του θεού.

[102] Βλ. Cayla 2005, 232-233.

[103] Βλ. Bennett 1980, 338. Ο Στράβωνας (XIV, 683.6, 3) αναφέρει μία παράδοση, σύμφωνα με την οποία, τα ιερά ελάφια του Απόλλωνα έφτασαν στο Κούριον της Κύπρου κολυμπώντας από την Κιλικία. Ο σοφιστής Αιλιανός, δύο αιώνες αργότερα, στο έργο του *Περί ζώων ιδιότητος* (XI, 7), αναφέρει επίσης ότι τα ιερά ελάφια ζούσαν στο Κούριον εντός του ιερού άλσους (βλ. επίσης Glover 1982, 70 και Sinos 1990, 20).

[104] Βλ. Cayla 2005, 237-238.

[105] Βλ. Dietrich 1996, 31-32.

[106] Βλ. Dietrich 1996, 30, σημ. 252 και 33, σημ. 316. Callot 1999, 253, σημ. 331. Cayla 2005, 232.

[107] Dietrich 1996, 30, σημ. 252.

[108] Παυσανίας, 2.34.6.

[109] Sherwin-White 1978, 302.

[110] Βλ. R. Herzog, *Heilige Gesetze von Kos*, in *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Jahrgang 1928, Philosophisch-Historische Klasse, Berlin, 1929, αρ. 12. Sherwin-White 1978, 302, σημ. 99. M. Segre, *Iscrizioni di Cos*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, VI, Roma, 1993, 125-126, αρ. ED 181. G. Reger, "The Aegean", στο M. Herman-Hansen and T. Heinen Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004, 753. J.W. Riethmüller, *Askelios. Heiligtümer und Kulte, Studien zu Antiken Heiligtümern*, Heidelberg 2005, 215 και 217-218.

Γνωρίζουμε ότι από αρχαιοτάτων χρόνων, χρησιμοποιούσαν την αρωματική ρητίνη του στύρακα για την παρασκευή αρωμάτων και φαρμάκων[111] καθώς και ως θυμίαμα σε τελετές λατρείας. Ο Στράβων[112] μας πληροφορεί ότι καλλιεργούσαν τον στύρακα στην πόλη της Πισιδίας, Σέλγη, κατασκευάζοντας επίσης από τον κορμό του και ακόντια. Οι ιδιόρρυθμες απεικονίσεις του στύρακα στα νομίσματα της Σέλγης μαρτυρούν την αφθονία του φυτού στην παραπάνω περιοχή και πιθανόν τη χρήση της ρητίνης του για φαρμακευτικούς και θρησκευτικούς σκοπούς[113]. Ο Πλίνιος[114] και ο Θεόφραστος[115] αναφέρουν τη χρήση του στύρακα ως άρωμα, ενώ ο Ηρόδοτος[116] και ο Αριστοτέλης[117] αναφέρουν τη χρήση του ως θυμίαμα[118]. Ο Διοσκουρίδης[119] μας πληροφορεί ότι χρησιμοποιούσαν τη ρητίνη του για τον βήχα, την καταρροή, τη βραχνάδα και τις εντερικές παθήσεις. Τη φαρμακευτική του χρήση αναφέρουν επίσης ο Πλίνιος[120] και ο Σωρανός της Εφέσου[121]. Σύμφωνα λοιπόν με την Perlman[122], η σύνδεση του στύρακα με τον θεό Απόλλωνα αποδεικνύει πιθανόν την κυρίως χρήση του ως φάρμακο καθώς και τη λατρεία του Απόλλωνα στην Κρήτη ως θεό-θεραπευτή.

Το όνομα Pajawone, το οποίο αναγράφεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β της Κνωσού, αναφέρεται σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, στον *Παιήονα*[123], δηλ. στην ονομασία του κατεξοχήν θεραπευτή των θεών που αργότερα ταυτίζεται με τον Απόλλωνα *Παιάνα*[124]. Ωστόσο, σύμφωνα με την Sporn[125], το όνομα Pajawone είναι αμφίβολο αν αναφέρεται στον *Παιήονα*. Επίσης, όσον αφορά στους ιστορικούς χρόνους, δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την λατρεία του θεού Απόλλωνα ως θεραπευτή στην Κρήτη, εκτός από μία αναφορά του Διόδωρου[126].

Τα αρωματοδόχα αγγεία (αρύβαλλοι και αλάβαστρα) της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου, εγχώριας κατασκευής ή εισηγμένα, τα οποία βρέθηκαν στην

---

[111] Η Κρήτη φημιζόταν για τη ποικιλία των αρωματικών και φαρμακευτικών της φυτών ήδη από την μινωική εποχή (βλ. Faure 1987, 101-124). Ο Θεόφραστος χαρακτηρίζει το νησί ως μία πλούσια περιοχή σε φυτά και ιαματικά βότανα (*Historia Plantarum*, IX.XVI.3: φασὶ δέ τινες ὅλως τῶν φύλλων καὶ τῶν ὀροδάμνων καὶ ἁπλῶς τῶν ὑπὲρ γῆς τὰ ἐν Κρήτῃ διαφέρειν, τῶν δὲ ἄλλων τῶν γε πλείστων τὰ ἐν τῷ Παρνασῷ). Ωστόσο, η μαζική εξαγωγή κρητικών ιαματικών βοτάνων μαρτυρείται κυρίως στους αυτοκρατορικούς χρόνους (βλ. Chaniotis 1991, 105-106. Rouanet-Liesenfelt 1992. van Effenterre – Rouanet-Liesenfelt 1995. Chaniotis 1999, 209-210).

[112] Στράβων, 12.7.3, C570-71.

[113] Βλ. Baumann 2004, 62-63.

[114] Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, 12. 124-125.

[115] Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορίας*, 9.7.3: Οἷς μὲν οὖν εἰς τὰ ἀρώματα χρῶνται σχεδὸν τάδε ἐστί. κασία κινάμωμον καρδάμωμον νάρδος ναῖρον βάλσαμον ἀσπάλαθος στύραξ...

[116] Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (3.107), οι Άραβες έκαιγαν την ρητίνη του στύρακα για να διώχνουν με τον καπνό από τα δέντρα τα «φτερωτά φίδια» δηλ. τις ακρίδες.

[117] Αριστοτέλης, *Περί ζώων ιστορίας*, 4. 8. 534b 24-25: μάλιστα δὲ φεύγουσι (τα έντομα) θυμιωμένου τοῦ στύρακος.

[118] Όσον αφορά στη χρήση του στύρακα ως θυμίαμα στη σύγχρονη εποχή βλ. Ψιλάκης 2006, 121, σημ.22.

[119] Διοσκουρίδης, 1.66. Βλ. Faure 1987, 300.

[120] Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, 12. 124-125 και 24. 24.

[121] Σωρανός της Εφέσου, *Γυναικείων παθών*, Γ΄, 5.29 και 12.39.

[122] Βλ. Perlman 2004α, 123.

[123] Όμηρος, *Ιλιάδα*, Ε 398-402 και Ε 898-901.

[124] Βλ. Ψιλάκης 1996, 113-114, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[125] Βλ. Sporn 2002, 236, σημ. 1743.

[126] Διόδωρος, 5.74.4.

Ελεύθερνα[127], αποδεικνύουν επίσης, σύμφωνα με την Perlman, ότι υπήρχε πιθανόν στην περιοχή της Ελεύθερνας μία τοπική παραγωγή αρωμάτων με βάση τον στύρακα. Αν υπήρχε λοιπόν μια τοπική παραγωγή αρωμάτων με βάση τον στύρακα, κυρίως για εγχώρια χρήση, δεν προκαλεί εντύπωση η απεικόνιση του καρπού του στα νομίσματα της πόλης. Ομοίως, δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι απεικονίζεται να το κρατά ο Απόλλωνας, μία από τις πιο σημαντικές θεότητες της πόλης, ο οποίος σε αυτήν την περίπτωση θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον Απόλλωνα *Στυρακίτα*. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Erickson[128], ο αριθμός των σχετικών αγγείων είναι αρκετά περιορισμένος και είναι επίσης πιθανόν τα εγχώρια αρωματοδόχα αγγεία να τα εμπορεύονταν χωρίς περιεχόμενο εφόσον η κατασκευή τους δεν αποδεικνύει παράλληλα την παραγωγή κάποιου χαρακτηριστικού τοπικού προϊόντος καθώς και τη χρήση τους για τη μεταφορά και το εμπόριο του τελευταίου.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι τα έως τώρα δεδομένα δεν μας επιτρέπουν την αναγνώριση της λατρευτικής μορφής του Απόλλωνα που απεικονίζεται στα νομίσματα της Ελεύθερνας. Γίνεται όμως φανερό ότι τα αντικείμενα, τα φυτά και τα ζώα, που συνοδεύουν το θεό Απόλλωνα στις νομισματικές παραστάσεις κυρίως των πόλεων των βόρειων ακτών της Κρήτης (Άπτερα, Λάππα, Ρίθυμνα, Ελεύθερνα, Τύλισσος και Χερσόνησος), αποτελούν σύμβολα της λατρείας του και υποδηλώνουν τα γνωρίσματα και τις ιδιότητες της θεότητας. Ο Απόλλωνας εμφανίζεται ως τοξότης και ως κυνηγός (τόξο, φαρέτρα, σκύλος, αιχμή βέλους), ως κιθαρωδός ή λυρωδός (κιθάρα, λύρα, πλήκτρο) και ως θεός που πιθανόν να συνδέεται στην Κρήτη μυθολογικά ή/και λατρευτικά με τη βλάστηση ή με κάποια συγκεκριμένα φυτά ή δέντρα και που δέχεται τις θυσίες (κεφαλές αιγάγρων), τις προσφορές (καρπούς(;) και αιχμές από βέλη[129]) και τις σπονδές (φιάλη και θυμιατήριο) των πιστών.

Κατά την άποψή μας το σφαιρικό αντικείμενο, που κρατάει ο θεός στα νομίσματα της Ελεύθερνας καθώς και τα πήλινα σφαιρίδια που έχουν βρεθεί στην περιοχή της, σχετίζονται πιθανόν μεταξύ τους και συνδέονται με την τοπική λατρεία του θεού Απόλλωνα και θα μπορούσαν να ερμηνευτούν κυρίως ως καρποί.

---

[127] Βλ. επίσης Σταμπολίδης 1996, 110-111.

[128] Erickson 2005, 633-634, σημ. 109.

[129] Στο ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου έχουν βρεθεί χάλκινες και σιδερένιες αιχμές βελών, οι οποίες αντικατέστησαν από την κλασική εποχή τα δαπανηρά περίτμητα ελάσματα του 7ου και 6ου αι. π.Χ. (βλ. Λεμπέση 1985, 139-140). Επίσης, ο Απόλλωνας δεχόταν προσφορές όπλων στους Δελφούς και στη Δήλο, βλ. De Polignac 1996, 65-66.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Aly 1908: W. Aly, *Der kretischer Apollonkult*, Leipzig, 1908.

Babelon 1914: E. Babelon, *Traité des Monnaies Grecques et Romaines*, 2ème Partie, t. III (comprenant les monnaies de la Grèce centrale et méridionale aux Ve et IVe siècles av. J.-C.), Ch. XV, La Crète, 873-1046, Ernest Leroux, 1914.

Baumann 2004: H. Baumann, *Φυτά σε Αρχαία Ελληνικά Νομίσματα*, Ηλίβατον, 2004 (πρώτη έκδοση στη γερμανική γλώσσα, 2000).

Bennett 1980: C.G. Bennett, *The Cults of the Ancient Greek Cypriotes*, University of Pennsylvania, Ph.D. Thesis, 1980.

Bötticher 1856: C. Bötticher, *Der Baumkultus der Hellenen*, Berlin, 1856.

Brett 1955: A. Baldwin Brett, *Catalogue of Greek Coins*, Museum of Fine Arts, Boston, 1955.

Brulé 2005: P. Brulé, «Le polythéisme en transformation: Les listes de dieux dans les serments internationaux en Grèce Antique (Ve-IIe siècle avant J.-C.)», στο N. Belayche *et al.*, *Nommer les Dieux. Théonymes, Épithètes, Épiclèses dans l'Antiquité*, Recherches sur les Rhétoriques Religieuses, 5, 2005, 143-173.

Callot 1999: J.-J. Callot, *Recherches sur les Cultes en Cyrénaïque durant le Haut-Empire romain*, Études d'Archéologie Classique, X, Paris, 1999.

Capdeville 1995: G. Capdeville, *Volcanus: Recherches Comparatistes sur les Origines du Culte du Vulcain*, Ecole Française de Rome, Palais Farnese, 1995.

Cayla 2005: J.-B. Cayla, «Apollon ou la vie sauvage: A propos de quelques épiclèses d'Apollon à Chypre», στο N. Belayche *et al.*, *Nommer les Dieux. Théonymes, Épithètes, Épiclèses dans l'Antiquité*, Recherches sur les Rhétoriques Religieuses, 5, 2005, 227-240.

Chaniotis, 1991: A. Chaniotis, «Von Hirten, Kräutersammlern, Epheben und Pilgern: Leben auf den Bergen im Antiken Kreta», *Ktema* 16, 1991, 93-109.

Chaniotis 1996α: A. Chaniotis, *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 1996.

Chaniotis 1996β: A. Chaniotis, «Bemerkunden zum Kalender Kretischer städte in Hellenistischer Zeit», *Τεκμήρια* 2, 1996, 16-43.

Chaniotis 1999: A. Chanotis, «Milking the mountains: Economic activities on the Cretan uplands in the Classical and Hellenistic period», στο A. Chaniotis, *From Minoan Farmers to Roman Traders, Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart, 1999, 181-221.

Cook 1914: A.B. Cook, *Zeus, A study in Ancient Religion*, t. I-II, Cambridge, 1914.

De Polignac 1996: F. De Polignac, *La Naissance de la Cité Grecque. Cultes, Espace et Société, VIIIe-VIIe Siècles*, Paris, 1996 (πρώτη έκδοση, 1984).

Detienne 1998: M. Detienne, *Apollon le Couteau à la Main*, Paris, 1998.

Dietrich 1996: B.C. Dietrich, «The sanctuary of Apollo at Kourion», στο D.Buitron-Oliver, *The Sanctuary of Apollo Hylates at Kourion: Excavations in the Archaic Precinct*, Studies in Mediterranean Archaeology, vol. CIX, 1996, 17-39.

Erickson 2005: B. Erickson, "Archaeology of Empire: Athens and Crete in the Fifth Century BC.", *AJA* 109, 619-663.

Glover 1982: S. Glover, «The Cult of Apollo *Hylates* at Kourion», στο H.W. Swiny, *An Archaeological Guide to the Ancient Kourion Area and the Akrotiri Peninsula*, Κύπρος, 1982, 71-74.

Guarducci, *IC*: M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, 4 vols, Rome, 1935-1950.

Guizzi 2006: F. Guizzi, «Eleutherna and its territory from the Archaic to Hellenistic Age. Some Notes», στο Ε. Γαβριλάκη και Γ.Ζ. Τζιφόπουλος, *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως σήμερα*, τ.IV, Ελεύθερνα-Αξός, Ρέθυμνο 2006, 93-101.

Faure 1987: P. Faure, *Parfums et Aromates de l'Antiquité*, Coll. Pluriel, Fayard, 1987.

Faure 1993: P. Faure, «Nouvelles identifications d'antiques localités crétoises», *Kadmos* 32, 1993, 67-74.

Fick 1905: A. Fick, *Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands*, Göttingen, 1905.

Furtwängler 1994: A. Furtwängler, «Zu den Fundmünzen der Grabungskampagnen 1988-1990», στο Θ. Καλπαξής, A. Furtwängler και A. Schnapp, *Ελεύθερνα, Τομέας ΙΙ, 2. Ένα Ελληνιστικό Σπίτι («Σπίτι Α») στη θέση Νησί*, Ρέθυμνο, 1994, 185-187.

IGCH: M. Thompson, O. Mørkholm and C.M. Kraay, *Inventory of Greek Coin Hoards*, New York, 1973.

Larson 1995: J. Larson, *Greek Heroine Cults*, Wisconsin/London, 1995.

Le Rider 1966: G. Le Rider, *Monnaies Crétoises du Vème au Ier siècle av. J.-C.*, Études Crétoises 15, 1966.

Le Roy 1973: C. Le Roy, «La naissance d'Apollon et les palmiers déliens», *BCH Suppl.* I, Etudes Déliennes, 1973, 263-286.

Lupu 2005: E. Lupu, *Greek Sacred Law. A Collection of New Documents (NGSL)*, Leiden-Boston, 2005.

Marinatos 1990: N. Marinatos, «The Tree, the Stone and the Pithos: Glimpses into a Minoan Ritual», *Aegaeum* 6, 1990, 79-92.

Mørkholm 1982: O. Mørkholm, «The Behaviour of Dies in the Hellenistic Period», στο T. Hackens and R. Weiller, *Proceedings of the 9th International Congress of Numismatics*, Berne, September 1979, Louvain-la-Neuve – Luxembourg, 1982, 209-214.

Mythmann 1982: F. Mythmann, *Der Granatapfel. Symbol des Lebens in der Qlten Welt* (*Schriften der Abeggstiftung Bern* 6), Fribourg, 1982.

Perlman 2004α: P.J. Perlman, «Tinker, Tailor, Soldier, Sailor: The Economies of Archaic Eleutherna, Crete», *Classical Antiquity* 23.1, 2004, 95-137.

Perlman 2004β: P.J. Perlman, «Crete», στο M. Herman-Hansen and T. Heinen Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004, 1144-1195.

Perlman 2004γ: P.J. Perlman, «Writing on the walls. The Architectural Context of Archaic Cretan Laws», στο L.Preston-Day, M.S. Mook and J.D. Muhly, *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference*, Philadephia, Pennsylvania, 2004, 181-197.

Rouanet-Liesenfelt 1992: A.-M. Rouanet-Liesenfelt, "Les plantes médicinales de Crète à l'époque romaine», *Cretan Studies* 3, 1992, 173-190.

Shear 1970: T.L. Shear, Jr., «The monument of the eponymous heroes in the Athenian agora», *Hesperia* 39, 1970, 145-222.

Sherwin-White 1978: S.M. Sherwin-White, *Ancient Cos. An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period*, Hypomnemata, 51, Göttingen, 1978.

Sinos 1990: S. Sinos, *The Temple of Apollo Hylates at Kourion and the Restoration of its South-west Corner*, Athens, 1990.

Sporn 2002: K. Sporn, *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*, Verlag Archäologie und Geschichte, Heidelberg, 2002.

Stefanakis 1999: M.I. Stefanakis, «The introduction of monetary economy and the beginning of local minting in Crete», στο A. Chaniotis, *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart 1999, 247-268.

Stratiki 2005: K. Stratiki, «The Greek heroes as a 'personification' of the past in the present», στο E. Stafford and J. Herrin, *Personification in the Greek World From Antiquity to Byzantium*, Centre for Hellenic Studies, King's College London, 7 (2005), 69-76.

Svoronos 1890: J.-N. Svoronos, *Numismatique de la Crète Ancienne*, Rudolf Habelt Verlag Gmbh, Bonn, 1890 (δεύτερη έκδοση, 1972).

Tzifopoulos 1998: Y.Z. Tzifopoulos, «*Hemerodromoi* and Cretan *dromeis*: Athletes or Military Personnel? The case of the Cretan Philonides», *Nikephoros, Zeitschrift für Sport und Kultur im Altertum* 11, 1998, 137-170.

Tzifopoulos 2008: Y.Z. Tzifopoulos, *"Paradise Earned": the Bacchic-Orphic Gold Lamellae of Crete*, Hellenic Series, Washington D.C.: Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University, Cambridge, Mass., 2008.

Triomphe 1989: R. Triomphe, *Le Lion, la Vierge et le Miel*, Paris, 1989.

van Effenterre 1991α: H. van Effenterre, «Loi archaïque sur l'excès de boisson», στο Θ. Καλπαξής, *Ελεύθερνα, Τομέας ΙΙ, Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί,* Ρέθυμνο, 1991, 17-21.

van Effenterre 1991β: H. van Effenterre, «Les deux inscriptions de Nési», στο Θ. Καλπαξής, *Ελεύθερνα, Τομέας ΙΙ, Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί,* Ρέθυμνο, 1991, 24-30.

van Effenterre – Ruzé 1994: H. van Effenterre et F. Ruzé, *Nomima: A Recueil d'Inscriptions Politiques et Juridiques de l'Archaïsme Grec I, Cités et Institutions*, Rome, 1994.

van Effenterre – Rouanet-Liesenfelt 1995: H. van Effenterre et A.-M. Rouanet-Liesenfelt, «L'empereur et la Crète: Plantes Médicinales», *Πεπραγμένα Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο, 26-31 Αυγούστου 1991 (1995), τ. Α1, 241-247.

Willetts 1962: R.F. Willetts, *Cretan Cults and Festivals*, Londres, 1962.

Wroth 1886, *BMC*: W. Wroth, *Crete and the Aegean Islands. Catalogue of Greek Coins in the British Museum* (*BMC*) 9, London, 1886.

Βερτουδάκης: Β.Π. Βερτουδάκης, *Epigrammata Cretica. Λογοτεχνικοί Τόποι και Μύθοι της Κρήτης στο Αρχαίο Ελληνικό Επίγραμμα*, Ηράκλειο 2000.

Γιαλούρη 1994: Ε. Γιαλούρη, «Πήλινα σφαιρίδια», στο Θ. Καλπαξής, A. Furtwängler και A. Schnapp, *Ελεύθερνα, Τομέας ΙΙ, 2. Ένα Ελληνιστικό Σπίτι («Σπίτι Α») στη Θέση Νησί*, Ρέθυμνο, 1994, 167-176.

Θέμελης 2002: Π. Θέμελης, *Αρχαία Ελεύθερνα, Ανατολικός Τομέας*, Αθήνα, 2002.

Θέμελης 2006: Π. Θέμελης, «Γλυπτά από την Ελεύθερνα», στο Ε. Γαβριλάκη και Γ.Ζ. Τζιφόπουλος, *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, τ. IV, Ελεύθερνα-Αξός, Ρέθυμνο 2006, 11-50.

Καλπαξής 1991: Θ. Καλπαξής, «Ανασκαφικά δεδομένα», στο Θ. Καλπαξής, *Ελεύθερνα, Τομέας ΙΙ, Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί,* Ρέθυμνο, 1991, 11-15.

Λαμπρινουδάκης 1973: Β.Κ. Λαμπρινουδάκης, «Από του Λευκίππου της Φαιστού μέχρι των Τριάδων της Γόρτυνος», *Πεπραγμένα του Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α΄, 1973, 161-181.

Λεμπέση 1985: Α. Λεμπέση, *Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, Χάλκινα Κρητικά Τορεύματα*, Αθήνα, 1985.

Μαυρογιαννάκης 1997: Λ. Μαυρογιαννάκης, «Η αρχαία Ελεύθερνα», *Κρητολογικά Γράμματα* 13, 5-12.

Μετενίδης 2001: Ν. Μετενίδης, «Τυπολογία συμμαχικών νομισμάτων κρητικών πόλεων», στο *Πεπραγμένα Θ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001 (προφορική ανακοίνωση).

Σταμπολίδης 1994: Ν.Χ. Σταμπολίδης, *Ελεύθερνα. Από τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή Νεκρόπολη. Ταφικές Πυρές και Ομηρικά Έπη*, Ρέθυμνο, 1994.

Σταμπολίδης 1996: Ν.Χ. Σταμπολίδης, *"Αντίποινα", Συμβολή στη Μελέτη των Ηθών και των Εθίμων της Γεωμετρικής – Αρχαϊκής Περιόδου*, Ρέθυμνο, 1996.

Σταμπολίδης 2004: Ν.Χ. Σταμπολίδης, *Ελεύθερνα, Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα, 2004.

Σταυριανοπούλου 1991: Ε. Σταυριανοπούλου, «Ημερολόγιο θυσιών της Ελεύθερνας», στο Θ. Καλπαξής, *Ελεύθερνα, Τομέας ΙΙ, Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί,* Ρέθυμνο, 1991, 31-50.

Στεφανάκης 2002: Μ.Ι. Στεφανάκης, «Η τέχνη και οι καλλιτέχνες των κρητικών νομισμάτων. Τεχνοτροπίες και επιρροές», *Κρητική Εστία* 9, 2002, 43-57.

Τασούλας 1994: Γ. Τασούλας, *Μυθολογικές Παραστάσεις στα Κρητικά Νομίσματα των Κλασικών και Ελληνιστικών Χρόνων*, Ρέθυμνο, 1994 (αδημοσίευτη εργασία μεταπτυχιακού διπλώματος ειδίκευσης).

Χανιώτης 1987: Α. Χανιώτης, «Κλασική και ελληνιστική Κρήτη», στο Ν.Μ. Παναγιωτάκης, *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 1, Κρήτη, 1987.

Ψιλάκης 1996: Ν. Ψιλάκης, *Κρητική Μυθολογία*, Ηράκλειο, 1996.

Ψιλάκης 2006: Ν. Ψιλάκης, «Λανθάνουσες μορφές δεντρολατρείας και θεοφάνειας στο Μυλοπόταμο», στο Ε. Γαβριλάκη και Γ.Ζ. Τζιφόπουλος, *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα*, τ. VIII, Νεότεροι Χρόνοι. Λαϊκός Πολιτισμός, Ρέθυμνο 2006, 113-125.

Βασιλική Ε. Στεφανάκη
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών,
Πλατεία Μεγάλου Αλεξάνδρου,
851 00 Ρόδος
aias@culture.gr

Κερασία Α. Στρατίκη
stratiki@yahoo.com

Χάρτης αρχαίας Κρήτης

ΛΕΖΑΝΤΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 130, αρ. 1, πιν. XI, 4)
2) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 131, αρ. 4, πιν. XI, 9)
3) Ελεύθερνα, ΑΡ δραχμή (Svoronos 1890, 131, αρ. 5, πιν. XI, 10)
4) Ελεύθερνα, ΑΡ τριώβολο (βλ. Svoronos 1890, 131, αρ. 6, πιν. XI, 11)
5) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (ANS, New York, 1948.7.5)
6) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (βλ. Le Rider 1966, 34, αρ. 253, πιν. XXXIII, 9)
7) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (ANS, New York, 1957.158.2)
8) Ελεύθερνα, ΑΡ οβολός (Svoronos 1890, 133, αρ. 20, πιν. XI, 20)
9) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 133, αρ. 22, πιν. XI, 22)
10) Ελεύθερνα, ΑΡ τριώβολο (Svoronos 1890, 133, αρ. 24, πιν. XI, 23)
11) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 134, αρ. 32, πιν. XII, 1)
12) Ελεύθερνα, ΑΡ δραχμή (Svoronos 1890, 134, αρ. 33, πιν. XII, 2)
13) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (BM, London, 1926-1-16-22)
14) Ελεύθερνα, χάλκινη υποδιαίρεση (ANS, New York, 1944.100.40539)
15-18) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρες (βλ. σημ. 41)
19-25) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρες (βλ. σημ. 42)
26) Ιεράπυτνα, ΑΡ στατήρας (βλ. σημ. 43)
27) Ελεύθερνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, addenda, 366, αρ. 26, πιν. 11, 25. Le Rider 1961, πιν. I, B και 1966, 34, αρ. 252, πιν. IX, 3)
28) Ρίθυμνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 309, αρ. 1, πιν. XXX, 1)
29-32) Τύλισσος, στατήρες (Svoronos 1890, 329-330, αρ. 1, 6, 10-11, πιν. XXX, 29 και XXXI, 2, 6-7)
33) Τύλισσος, χάλκινη υποδιαίρεση (Svoronos 1890, 330, αρ. 9, πιν. XXXI, 5)
34) Ελεύθερνα, χάλκινη υποδιαίρεση (Svoronos 1890, 135, αρ. 34, πιν. XII, 3)
35) Άπτερα, ΑΡ τριώβολο (Svoronos 1890, 16, αρ. 11, πιν. I, 15)
36) Λάππα, ΑΡ στατήρας (Brett 1955, 169, αρ. 1282, πιν. 66)
37-39) Χερσόνησος, ΑΡ στατήρες (Svoronos 1890, 49-50, αρ. 1, 10, πιν. III, 17, 26 και 331, αρ. 1, πιν. XXXI, 8)
40) Φαιστός, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 264, αρ. 67, πιν. XXIV, 24)
41) Κνωσός, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 65, αρ. 3, πιν. IV, 24)
42) Φαιστός, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 256, αρ. 13, πιν. XXIII, 8)
43) Γόρτυνα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 166, αρ. 69, πιν. XIV, 16)
44) Σύβριτος, ΑΡ στατήρας (LHS Numismatik, 100, 22-24/04/07, Zürich)
45) Απτέρα, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 14, αρ. 2, πιν. I, 9)
46) Φαιστός, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 254-255, αρ. 2, πιν. XXII, 35)
47) Πρίανσος, ΑΡ στατήρας (Svoronos 1890, 296, αρ. 6, πιν. XXVIII, 23)
48) Σύμη Βιάννου, χάλκινο έλασμα (Λεμπέση 1985, αρ. Γ8)
49) Αγαλμάτιο νεαρού αθλητή(;) (βλ. σημ. 79)
50) Πήλινα σφαιρίδια (Θέμελης 2002, 42, εικ. 29)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

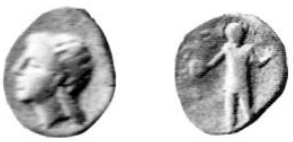
10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

—4—

ΟΙ ΑΠΟΚΡΥΨΕΙΣ ΕΚΤΑΚΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΩΣ ΕΛΛΑΔΑ ΕΠΙ ΓΑΛΛΙΗΝΟΥ (253-268 μ.Χ.) ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΝ «ΘΗΣΑΥΡΟ» ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ/2001

Η ΒΟΙΩΤΙΑ ΤΟΥ Α΄ ΜΙΣΟΥ ΤΟΥ 3ΟΥ ΑΙ. μ.Χ. ΚΑΙ ΟΙ ΈΡΟΥΛΟΙ*

Τῶν δὲ Σκυθῶν τὴν Ἑλλάδα κάκιστα διαθέντων καὶ
τὰς Ἀθήνας αὐτὰς ἐκπολιορκησάντων, Γαλλιηνὸς μὲν
ἐπὶ τὴν πρὸς τούτους μετῄει μάχην...
Ζώσιμος Α 39, 1

Ο «ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ/2001

Ο «θησαυρός» αντωνινιανών Χαιρώνεια/2001 εκτίθεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Χαιρώνειας[1]. Βρέθηκε το 2001 σε σωστική ανασκαφή της Θ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών για τη διάνοιξη αρδευτικής τάφρου στον αγρό Ανδρέα Γεροκωνσταντή, στη θέση «Κόβρας-Αγκορτσές» (XI) (**εικ. 1**), βόρεια της σημερινής Χαιρώνειας, σε απόσταση περίπου 500 μ. ανατολικά του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί από το Μουσείο προς το Ακόντιο και τον Βοιωτικό Κηφισό, εντοπίστηκε, σε

---

* Ευχαριστώ τον Προϊστάμενο της Θ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων Θηβών, Βασίλη Αραβαντινό, και ιδιαίτερα τη συνάδελφο και ανασκαφέα του κτηρίου, όπου βρέθηκε ο «θησαυρός», Έλενα Κουντούρη, για την παραχώρηση του δικαιώματος δημοσίευσής του, καθώς και για τα τοπογραφικά και άλλα ανασκαφικά στοιχεία που μου παραχώρησε. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στη Διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου, Δέσποινα Ευγενίδου, που μου χορήγησε την άδεια έρευνας στο αρχείο των «θησαυρών» του Μουσείου, καθώς και στις κ.κ. Jan Jordan και Ειρήνη Μαραθάκη, που μου επέτρεψαν την πρόσβαση στο δημοσιευμένο στη διδακτορική διατριβή του Alan Walker υλικό των ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών από την Αγορά των Αθηνών. Στον φίλο, νομισματολόγο, Κλεάνθη Σιδηρόπουλο οφείλω πολλά, όχι μόνο για την πολλαπλή βοήθειά του και τις διαδικτυακές συζητήσεις μας, αλλά κυρίως για τη συνεχή ενθάρρυνσή του στην ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας. Βαθιά υποχρεωμένη είμαι τέλος στον Επίτιμο διευθυντή του Νομισματικού Μουσείου, Ιωάννη Τουράτσογλου, στις υποδείξεις και τις κατευθύνσεις του οποίου οφείλεται η τελική μορφή αυτού του άρθρου, καθώς και στον ιστορικό του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθανάσιο Ριζάκη, που είχε την καλοσύνη να διαβάσει το δοκίμιο και να κάνει ουσιαστικές παρατηρήσεις. Για τον μηχανικό καθαρισμό των νομισμάτων ευχαριστώ τους συντηρητές Παναγιώτη Βαλμά και Σοφία Μιχαήλογλου· για τις φωτογραφίες τον Κώστα Ξενικάκη· για τον χάρτη της εικ. 5 τον Κώστα Μπαϊρακτάρη και τους χάρτες των εικ. 3-4 τον φίλο και συνάδελφο Γιώργο Καββαδία.

Όλες οι χρονολογίες είναι μετά Χριστόν (μ.Χ.), εκτός και αν δηλώνεται το αντίθετο. Για τη γραφή *αντωνινιανός*, όπ. υποσημ. 17.

[1] ΜΧ αριθ. ευρ. 4275-4284.

κυμαινόμενο βάθος -0,75 μ. έως -0,95 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, και ανασκάφηκε κτήριο[2], μέγιστου σωζόμενου μήκους 15,00 μ. και μέγιστου πλάτους 4,20 μ.

Αποκαλύφθηκαν τρία τετράπλευρα δωμάτια (Α, Β, Δ) και ένας τέταρτος χώρος (Γ), πιθανότατα διάδρομος, που συναποτελούσαν τμήμα μιας αγροικίας[3] (*villa rustica*)[4], κτισμένης με αργολιθοδομή, λάσπη και κεραμίδες. Στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου Β, βρέθηκε κατά χώραν μεγάλο πιθάρι –εδραζόταν σε βάθος -1,36 μ.–, το οποίο θα περιείχε ελιές –όπως συμπεραίνεται από τους καμένους ελαιοπυρήνες που βρέθηκαν μέσα σε αυτό. Πλάι στον πίθο εντοπίσθηκαν σε βάθος -1,28 μ., μέσα σε παχύ στρώμα καύσης, δέκα (10) νομίσματα. Η εύρεση όλων μαζί των νομισμάτων υποδεικνύει ότι θα ήταν συγκεντρωμένα μέσα σε κάποιο φθαρτό υλικό (δέρμα ή ξύλο). Το γεγονός ότι βρέθηκαν μέσα στο καμένο στρώμα και όχι κάτω από αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το ότι θα είχαν τοποθετηθεί από τον κάτοχό τους σε κάποιο ψηλό σημείο στον τοίχο (ράφι;), που θα κατέρρευσε όταν ξέσπασε η πυρκαγιά. Η φωτιά ήταν πάντως η αιτία εγκατάλειψης του κτηρίου, το οποίο δεν κατοικήθηκε ποτέ ξανά.

Το νομισματικό εύρημα συγκροτείται από 10 αντωνινιανούς από κράμα χαλκού και αργύρου (billon), της περιόδου της δυαρχίας Βαλεριανού Α΄-Γαλλιηνού (253-260) και της μονοκρατορίας του Γαλλιηνού (260-268).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ (εικ. 2)

Βαλεριανός Α΄ (Ιούνιος/Αύγουστος 253 - Ιούνιος[;] 260])[5] –3 νομίσματα

Νομισματοκοπείο Αντιόχειας

5η έκδοση 257 (κατά Carson 1968)

Ε: IMP VALERIANVS AVG. Ακτινοστεφής προτομή του Βαλεριανού Α΄, με ιμάτιο και θώρακα, προς τα δεξιά.

Ο: FELICITAS AVGG. Η Felicitas, όρθια προς τα αριστερά, με κηρύκειο στο δεξί χέρι και κέρας αφθονίας στο αριστερό.

1. (ΜΧ 4284) ↓, 22 χιλ., 3,69 γρ. Καλή διατήρηση (**εικ. 2.1**)

---

[2] Για την ανασκαφή και τις συνθήκες εύρεσης του «θησαυρού», βλ. Κουντούρη 2001 (υπό έκδοση).

[3] Γενικά για την έπαυλη (αστική, αγροτική) στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, βλ. Brockmeyer 1975. Johnston 1979. Mielsch 1987. Reutti 1990. Smith 1997. Ειδικότερα για επαύλεις αυτής της περιόδου στην Επαρχία της Αχαΐας, βλ. Kahrstedt 1954, 294 (s.v. *villae rusticae*, *villae urbanae*) (με επιφύλαξη, όπ. υποσημ. 125). Πίκουλας 1988, 232, σημ. 723. Cartledge - Spawforth 1989, 142. Petropoulos 1994, 410-412, 417-419 (σποραδικά). Rothaus 1994, 391-396. Forsell 1996, 338-340. Forsén - Karivieri 2003, 307-312. Για αγροικίες σε όλη τη Χερσόνησο του Αίμου, συμπεριλαμβανομένου και του ελλαδικού χώρου, βλ. Τουράτσογλου 2006, 60, σημ. 195. Ειδικότερα, για αγροικίες αυτής της εποχής στη Βοιωτία, όπ. υποσημ. 125.

[4] Για την έννοια του όρου στην αρχαιότητα και τον καταχρηστικό τρόπο, με τον οποίον έχει επικρατήσει να χρησιμοποιείται σήμερα, βλ. αναλυτικά Petropoulos 1994, 407, σημ. 11. Για τη *villa rustica*, βλ. επίσης Métraux 1998, 1-19.

[5] Για τη διάρκεια διακυβέρνησης των δύο αυτοκρατόρων, βλ. Kienast 1990, 212 (συμβασιλεία Βαλεριανού Α΄-Γαλλιηνού) και 215 (μονοκρατορία Γαλλιηνού).

RIC V.1, 60, αριθ. 283. Göbl 1951, 37. Carson 1968, 128 (issue 5) και 139, αριθ. 273-275. Elks 1975, 95 και 96. Besly – Bland 1983, 108, αριθ. 834 (issue V).

«Δεύτερο ανατολικό» νομισματοκοπείο

2η έκδοση 256 - 257 (κατά Carson 1968)

E: IMP C P LIC VALERIANVS P F AVG. Τύπος όπ. π.

O: RESTITVT ORI-ENTIS. Η Ανατολή, πυργοστεφής, όρθια προς τα δεξιά, προτείνει στεφάνι στον Βαλεριανό Α΄, όρθιο προς τα αριστερά, με στρατιωτική περιβολή και δόρυ.

2. (ΜΧ 4283) ↑, 21 χιλ., 3,00 γρ. Μέτρια διατήρηση (**εικ. 2.2**)

RIC V.1, 60, αριθ. 287. Carson 1968, 129 και 140, αριθ. 413-460 (issue 2). Elks 1975, 98 και 99 (issue 2). *HCC* IV, 11, αριθ. 75, πίν. 3 (αβέβαιο ανατολικό νομ/είο). Besly – Bland 1983, 109, αριθ. 850 (issue II).

E: Τύπος όπ. π.

O: RESTITVT ORIE-NTIS. Τύπος όπ. π.

3. (ΜΧ 4275) ↑, 21 χιλ., 3,47 γρ. Καλή έως πολύ καλή διατήρηση (**εικ. 2.3**)

Γαλλιηνός (μέσα 260 - [Μάρτιος;] 268) μονοκρατορία –6 νομίσματα

Νομισματοκοπείο Ρώμης

4η έκδοση φθινόπωρο 263-τέλη 264 (κατά Göbl 1953)

E: GALLIENVS AV[G]. Ακτινοστεφής προτομή του Γαλλιηνού, με θώρακα, προς τα δεξιά.

O: INDVLGENT AVG. Η Indulgentia, ένθρονη προς τα αριστερά, με στάχυα στο δεξί χέρι και σκήπτρο στο αριστερό. Στο έξεργο P

4. (ΜΧ 4281) ↓, 23 χιλ., 5,38 γρ. Μέτρια διατήρηση (**εικ. 2.4**)

RIC V.1, 148, αριθ. 205. Göbl 1953, 14 (14te emission). *HCC* IV, 42, αριθ. 45, πίν. 11. Besly – Bland 1983, 114 (4th series), αριθ. 1119-1120.

5η έκδοση β΄ μισό του 265 (κατά Göbl 1953)

E: GALLIENVS AVG. Ακτινοστεφής κεφαλή του Γαλλιηνού προς τα δεξιά.

O: ABVNDANTIA AVG. Η Abundantia, όρθια προς τα δεξιά, αδειάζει κέρας αφθονίας, που κρατά με τα δύο χέρια.

5. (ΜΧ 4282) ↗, 23 χιλ., 3,29 γρ. Μέτρια διατήρηση (**εικ. 2.5**)

RIC V.1, 144, αριθ. 157 (χωρίς officina). Göbl 1953, 15 (15te emission). *HCC* IV, 43, αριθ. 52 (χωρίς officina). Besly – Bland 1983, 115 (5th series) αριθ. 1167 (χωρίς officina).

5η έκδοση Αρχές του 266-μέσα του 267 ή αρχές του 268 (κατά Göbl 1953)

E: [GA]LLIENVS AVG. Ακτινοστεφής προτομή του Γαλλιηνού, με ιμάτιο και θώρακα, προς τα δεξιά.

Ο: ORIE N S AVG. Ο Ήλιος με ανεμίζουσα χλαμύδα βαδίζει προς τα αριστερά με μαστίγιο στο ανασηκωμένο δεξί χέρι. Στο πεδίο αριστερά Σ

6. (MX 4278) ↓, 22 χιλ., 3,07 γρ., μέτρια έως κακή διατήρηση (**εικ. 2.6**)

RIC V.1, 152, αριθ. 249(ι). Göbl 1953, 16-17 (16te emission). *HCC* IV, 45, αριθ. 73. Besly – Bland 1983, 117 (5th series) αριθ. 1233, πίν. 13.

«Δεύτερο ανατολικό» νομισματοκοπείο

4η έκδοση Μέσα του 260-πριν από τις 29-9-260 (κατά Besly - Bland 1983)

Ε: IMP C P LIC GALLIENVS P F AVG. Ακτινοστεφής προτομή του Γαλλιηνού, με ιμάτιο και θώρακα, προς τα δεξιά.

Ο: ORIENS AVG. Η Ανατολή, πυργοστεφής, όρθια προς τα δεξιά, προτείνει στεφάνι στον Γαλλιηνό, όρθιο προς τα αριστερά, με στρατιωτική περιβολή και δόρυ.

7. (MX 4280) ↓, 22 χιλ., 3,15 γρ. Καλή διατήρηση (**εικ. 2.7**)

RIC V.1, 103, αριθ. 445. Elks 1975, 101 (issue 1, νομ/πείου Κυζίκου, αρχή μονοκρατορίας). *HCC* IV, 23, αριθ. 71, πίν. 7 (αβέβαιο ανατολικό νομ/πείο). Besly – Bland 1983, 132, αριθ. 1875 (issue IV, 2nd part).

Νομισματοκοπείο Αντιόχειας

1η έκδοση Σεπτέμβρης έως τέλη Δεκέμβρη 263 (κατά Elks 1975)

Ε: GALLIENVS P F AVG. Τύπος όπ. π.

Ο: V[I]CTORIA AVG. Η Νίκη βαδίζει προς τα αριστερά με στεφάνι στο δεξί χέρι και κλαδί φοινικιάς στο αριστερό. Στο πεδίο αριστερά, *.

8. (MX 4279) ↓, 21 χιλ., 3,14 γρ. Αρκετά καλή διατήρηση (**εικ. 2.8**)

RIC V.1, 189, αριθ. 662 (στο πεδίο αριστερά, *). Elks 1975, 102 (issue 2b, νομ/είου Κυζίκου). *HCC* IV, σελ. lxix και σελ. 57 (νομ/πείο Αντιόχειας [;]). Besly – Bland 1983, 132, αριθ. 1890 (issue I, 2nd part).

2η έκδοση 264 (κατά Elks 1975)

Ε: [GA]LLIENVS AVG. Τύπος όπ. π.

Ο: VIRTV[S AVG]. Κρανοφόρος Virtus προς τα αριστερά με δόρυ στο αριστερό χέρι και κυκλική ασπίδα στο δεξί. Στο πεδίο αριστερά, *.

9. (MX 4276) ↑, 22 χιλ., 2,98 γρ. Κακή διατήρηση (**εικ. 2.9**)

RIC V.1, 189, αριθ. 668 (στο πεδίο αριστερά, *). Elks 1975, 103 (issue 3b i, νομ/είου Κυζίκου). Besly – Bland 1983, 132, αριθ. 1899 (issue II, 2nd part).

Σαλωνίνα (253-268) –1 νόμισμα

Νομισματοκοπείο Αντιόχειας

3η έκδοση 265 (κατά Elks 1975)

Ε: SALONINA AVG. Προτομή της Σαλωνίνας σε μηνίσκο, προς τα δεξιά. Τα μαλλιά της είναι πιασμένα σε χαμηλό κότσο στον αυχένα και μαζεμένα σε στεφάνη.

Ο: C[ER]ERI AVG. Η Δήμητρα, ένθρονη προς τα αριστερά, με στάχυ στο δεξί χέρι και δαυλό στο αριστερό. Στο έξεργο κλαδί φοινικιάς.

10. (MX 4277) ↑, 22 χιλ., 3,02 γρ. Μέτρια διατήρηση (**εικ. 2.10**)

RIC V.1, 200, αριθ. 90. Elks 1975, 105 (issue 4a, νομ/είου Κυζίκου).

Τα νομίσματα είναι μέτριας (αριθ. 2, 4, 5, 10) ή πολύ μέτριας (αριθ. 6, 9) έως καλής διατήρησης (αριθ. 1, 7-8). Το αριθ. 3 (**εικ. 2.3**) είναι καλής έως πολύ καλής διατήρησης και φαίνεται να μην έχει κυκλοφορήσει για μεγάλο διάστημα πριν από την απόκρυψη του ευρήματος. Οι άξονες παρουσιάζουν κανονική διάταξη στις έξι (αριθ. 1, 4, 6, 7, 8) και στις δώδεκα ώρες (αριθ. 2, 3, 9, 10), με εξαίρεση του νομίσματος αριθ. 5 στις δύο ώρες.

Από το σύνολο του «θησαυρού» τα τρία νομίσματα της μονοκρατορίας του Γαλλιηνού κόπηκαν στη Ρώμη (**πίν. 1**). Η καθιστή μορφή της πίσω όψης του αντωνινιανού αριθ. 4 (**εικ. 2.4**) είναι χαρακτηριστική της τέταρτης έκδοσης του νομισματοκοπείου, όπως επίσης και το τακτικό αριθμητικό *P(rima officina)*, που συνηθίζεται και στις τέσσερις πρώτες εκδόσεις του. Η *officina* του αντωνινιανού αριθ. 6 (**εικ. 2.6**) δηλώνεται με τον ελληνικό αριθμό Σ, όπως συνηθίζεται στην πέμπτη έκδοση του νομισματοκοπείου[6].

Οι υπόλοιποι επτά αντωνινιανοί (αριθ. 1-3, 7-10) έχουν εκδοθεί σε ανατολικά νομισματοκοπεία (**πίν. 1**). Ένα ακανθώδες ζήτημα που αφορά στη νομισματοκοπία της περιόδου της συμβασιλείας Βαλεριανού Α΄-Γαλλιηνού είναι αυτό των κοπών των ανατολικών Επαρχιών. Κάποιες εκδόσεις συνεχίζουν να παράγονται στο παλαιό νομισματοκοπείο της Αντιόχειας αλλά ο μεγάλος όγκος των αντωνινιανών αυτής της περιόδου παράγεται σε ένα νέο νομισματοκοπείο, η θέση του οποίου διχάζει την έρευνα[7] –παρόλο που η μαρτυρία των «θησαυρών» προσανατολίζει επίσης στην περιοχή της Συρίας[8]. Το νέο ανατολικό νομισματοκοπείο λειτουργεί από το 255 –η πρώτη του έκδοση αντιστοιχεί περίπου στην τρίτη του νομισματοκοπείου της Αντιόχειας– έως το καλοκαίρι του 260, οπότε η λειτουργία του διακόπτεται μετά τη σύλληψη και την αιχμαλωσία του

[6] Η διαδοχή των εκδόσεων του νομισματοκοπείου της Ρώμης ακολούθησε το καθιερωμένο στη βιβλιογραφία σύστημα των Dolley – O'Donovan 1962, 163-188, που επέκτεινε το παλαιότερο του Voetter 1900, 117-147. Ειδικότερα για την πέμπτη έκδοση του νομισματοκοπείου που φέρει σήμανση με ελληνικούς αριθμούς, βλ. Voetter 1900, 133. Dolley – O'Donovan 1962, 166. Besly – Bland 1983, 25.

[7] Οι Alföldi 1937, 57 κε. και κυρίως 61, και Göbl 1951, 37 κε., πρότειναν τα Σαμόσατα· αντίθετα, ο Bellinger 1943, 67, ακολουθώντας την πρόταση του Olmstead 1942, 419 κε., προτείνει την Έμεσα. Ο Carson 1968, 135 και ο Elks 1975, 97 κε. και 99 κε., δέχονται την Κύζικο. Η έναρξη λειτουργίας του νομισματοκοπείου της Κυζίκου τεκμηριώνεται πάντως από την περίοδο βασιλείας του Κλαυδίου Β΄ Γοτθικού (268-270) και εξής.

[8] Carson 1968, 134-135. Besly – Bland 1983, 40.

Βαλεριανού από τον Σασσανίδη βασιλέα Shapur I[9], και την επικράτηση των σφετεριστών της εξουσίας Μακριανού και Κουιέτου στις ανατολικές Επαρχίες της αυτοκρατορίας. Φαίνεται να δραστηριοποιείται ξανά μετά το Σεπτέμβρη του 263.

Ο αντωνινιανός αριθ. 1 ανήκει στην πέμπτη και τελευταία έκδοση του νομισματοκοπείου της Αντιόχειας, που μεταφέρει το 257 αλλού τη λειτουργία του. Εκδόσεις του νέου νομισματοκοπείου, του επονομαζόμενου ως «δεύτερου ανατολικού», είναι οι αριθ. 2-3, που ανήκουν στη δεύτερη έκδοσή του· οι αντωπές μορφές του τύπου *RESTITVT(OR) ORIENTIS* στην οπίσθια όψη τους (**εικ. 2.2, 2.3**) αποτελούν το σήμα κατατεθέν της νομισματοκοπίας της δυαρχίας. Η έκδοση αυτή, που τοποθετείται στα 256/7, διαφοροποιείται από την επανάληψή της στα 258/9 στην απουσία ιδιαίτερων διακριτικών συμβόλων[10].

Ο αντωνινιανός αριθ. 7 βρίσκεται ακριβώς στο μεταίχμιο μεταξύ συμβασιλείας και μονοκρατορίας. Σύμφωνα με τον K. Elks[11] η έκδοση αυτή είναι η πρώτη της μονοκρατορίας του Γαλλιηνού, που κόβεται στο νομισματοκοπείο της Κυζίκου στο σύντομο διάστημα της αιχμαλωσίας του Βαλεριανού Α΄ τον Ιούνιο του 260. Ο R. Carson[12] και οι E. Besly – R. Bland[13] τη χαρακτηρίζουν ως 4η έκδοση, που κόβεται στο τέλος της δυαρχίας, και θεωρούν ότι, επειδή το νομισματοκοπείο της Αντιόχειας είχε διακόψει τη λειτουργία του από το 257 και το μόνο ενεργό νομισματοκοπείο το 260 είναι το «δεύτερο ανατολικό», η έκδοση αυτή κόπηκε στο τελευταίο.

Συνακόλουθα ο K. Elks[14] τοποθετεί τους αντωνινιανούς αριθ. 8, 9, 10 του νομισματοκοπείου της Αντιόχειας επί μονοκρατορίας του Γαλλιηνού, στη δεύτερη, τρίτη και τέταρτη έκδοση του νομισματοκοπείου της Κυζίκου αντίστοιχα, ενώ ο R. Carson στην πρώτη, δεύτερη και τρίτη έκδοσή του αντίστοιχα. Οι αντωνινιανοί αριθ. 8, 9 (**εικ. 2.8, 2.9**) ανήκουν ακριβέστερα στη δεύτερη υποομάδα των αντιστοίχων εκδόσεων[15], που φέρουν αστέρα αριστερά του πεδίου, ενώ ο αριθ. 10 (**εικ. 2.10**) φέρει το διακριτικό της τρίτης έκδοσης[16], που είναι το κλαδί φοινικιάς στο έξεργο.

Η πολύ μικρή χρονική απόσταση που χωρίζει το παλαιότερο από το οψιμότερο νόμισμα του «θησαυρού» Χαιρώνεια/2001 –μόλις 10-11 χρόνια–, η αρκετά καλή κατάσταση διατήρησής τους, όπως και ο μικρός τους αριθμός, υποδεικνύουν ότι πρόκειται για χρήματα που ήταν στην κατοχή του ιδιοκτήτη του σπιτιού τη δεδομένη χρονική στιγμή και τα οποία είχε κρύψει πρόχειρα, προκειμένου να τα ανακτήσει αργότερα. Το οψιμότερο νόμισμα είναι ο αριθ. 6, που κόπηκε στο διάστημα 266 έως τα μέσα του 267 ή τις αρχές του 268, έτος από όπου συνάγεται και ο χρόνος απόκρυψης του μικρού αυτού νομισματικού ευρήματος.

---

[9] Για τα γεγονότα αυτών των ετών, βλ. Southern 2001, 79, 236-240. Sommer 2004, 46-51.

[10] Carson 1968, 130 και 141, αριθ. 553-554 (issue 3). Carson 1990, 97.

[11] Elks 1975, 101 (issue 1).

[12] Carson 1968, 128. Carson 1990, 97 και 103.

[13] Besly – Bland 1983, 40-41, 131-132, αριθ. 1871-1880 (issue IV).

[14] Elks 1975, 102 (issue 2b), 103 (issue 3b i), 105 (issue 4a).

[15] Carson 1990, 103-104 (1st issue, 2nd group) και 104 (2nd issue, 2nd group).

[16] Carson 1990, 104 (3nd issue).

Ο αντωνινιανός (*argenteus Antoninianus*)[17], όταν εκδόθηκε το 215 από τον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο Αντωνίνο, τον γνωστό Καρακάλλα, ως το νέο καθαρό αργυρό νόμισμα, υπολογιζόταν στην αξία όσο δύο δηνάρια αλλά περιείχε άργυρο που αντιστοιχούσε σε ενάμιση υποτιμημένο δηνάριο· ζύγιζε δε 5,11 γρ. Πολύ γρήγορα όμως άρχισε η υποτίμησή του[18]. Στην εποχή της δυαρχίας Βαλεριανού Α΄ – Γαλλιηνού (253-260) είχε φθάσει σε βάρος τα 2,80 γρ. αλλά η περιεκτικότητά του σε άργυρο είχε πέσει κατακόρυφα από τα 35% το 253 μ.Χ. στα 15% έως το 260 μ.Χ.[19] Την περίοδο της μονοκρατορίας του Γαλλιηνού (260-268), έφθασε στα 5% το 266 μ.Χ. και περίπου στα 2,5-2% το 268 μ.Χ.[20] Συνεπώς στα χρόνια αυτά αποτελεί πλέον νόμισμα από κράμα χαλκού και αργύρου (billon)[21].

Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΩΝ ΓΟΤΘΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΡΟΥΛΩΝ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ (268)

Ο 3ος αιώνας, εποχή στην οποία ανήκει ο «θησαυρός» Χαιρώνεια/2001, είναι μια περίοδος για την οποία οι σύγχρονες με αυτόν μαρτυρίες –με σημαντικότερη εκείνη του Αθηναίου άρχοντα, ιερέα και ιστορικού Πόπλιου Ερέννιου Δέξιππου[22]– δεν έχουν διασωθεί –παρά μόνον *fragmenta*– και η ιστορία της είναι γνωστή μόνο από μεταγενέστερες πηγές, του 5ου αιώνα[23]. Πρόκειται για μια περίοδο, κατά την οποία η αποδυνάμωση του ρωμαϊκού κράτους είναι ορατή σε όλους τους τομείς και όχι μόνον στον οικονομικό[24]. Η αλλαγή των κοινωνικών ισορροπιών[25] και η βραχύβια

---

[17] Το νόμισμα πήρε το όνομά του από το *cognomen* του αυτοκράτορα Αντωνίνου (*Marcus Aurelius Antoninus*). Βλ. σχετικά Kubitschek 1894, στ. 2568-2571. von Schrötter 1930, s.v. Argenteus (3), 36. Mlasowsky 1996, στ. 802-803. Στην ελληνική βιβλιογραφία αναφέρεται ευρέως ως «αντωνιανός». Με βάση: α) την αναφορά στις πηγές (*Scriptores Historiae Augustae*, Flavi Vopisci Syracusii. Firmus, Saturninus, Proculus et Bonosus XV, 8 [argenteos Antoninianos]· επίσης, βλ. τον σχολιασμό του Paschoud 2001, 288) και β) την παραδοχή ότι οι λέξεις που μεταγράφονται στα ελληνικά ακολουθούν απολύτως τις αντίστοιχες λατινικές θεωρώ την απόδοση αντωνινιανός ορθότερη και την υιοθετώ εδώ. Βλ. επίσης Πέτσας 1974, 375.

[18] Crawford 1975, 565-566. Callu 1975, 602-606.

[19] Besly – Bland 1983, 25.

[20] Tyler 1972, 257. Walker 1978, 68 κε. Besly – Bland 1983, 27, εικ. 2 και 29. Επίσης, βλ. τελευταία Vlachou-Mogire 2006, 128-134 (για νομίσματα που κόπηκαν στο διάστημα 240-395 μ.Χ.).

[21] Ειδικότερα για τα προβλήματα που σχετίζονται με το βάρος και την περιεκτικότητα των αντωνινιανών του νομισματοκοπείου της Ρώμης την περίοδο διακυβέρνησης του Γαλλιηνού, βλ. Tyler 1975. King 1982, 467-485. Besly - Bland 1983, 26-29. Τουράτσογλου 2006, 53, σημ. 159.

[22] Paschoud 1991, 217-269. Brandt 1999, 169-181.

[23] Σημαντικότερες πηγές για την περίοδο αυτή είναι: 1) ο βίος του Γαλλιηνού από το συλλογικό έργο των ανώνυμων βιογραφιών των Ρωμαίων αυτοκρατόρων «*Scriptores Historiae Augustae*» XXIII (Desbordes - Ratti 2000), για το χρόνο συγγραφής του οποίου η έρευνα διχάζεται μεταξύ της εποχής Διοκλητιανού - Μ. Κωνσταντίνου και του β΄ μισού του 4ου-αρχών του 5ου αιώνα. Για τα προβλήματα του χρόνου συγγραφής του, βλ. Barnes 1995, 1-28. Waldherr 1998, 4-7, ενώ για τις πηγές του συλλογικού αυτού έργου, βλ. *αυτόθι*, 7-10. 2) το Βιβλίο Α της «*Νέας Ιστορίας*» του Ζωσίμου (Paschoud 2000), Εθνικού ιστορικού ελληνικής καταγωγής του β΄ μισού του 5ου αιώνα (450-502 ή 520), που έγραψε στα 498-502 για τις γοτθικές επιδρομές του 3ου αιώνα, και το οποίο έργο βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στα «*Σκυθικά*», το χαμένο, σήμερα, έργο του Αθηναίου ιστορικού Πόπλιου Ερέννιου Δέξιππου. 3) η «*Εκλογή Χρονογραφίας*» του μοναχού Γεώργιου Σύγκελλου, χρονογράφου του πρώιμου 9ου αιώνα, ο οποίος συνέταξε στα ελληνικά χρονολογικούς πίνακες «από Κτίσεως Κόσμου» έως το 284, έτος ανάρρησης του Διοκλητιανού στο θρόνο (Dindorf 1829). 4) η «*Επιτομή Ιστοριών*» του Ιωάννη Ζωναρά, ειδικού του εκκλησιαστικού δικαίου του 12ου αιώνα, στην οποία ενσωματώθηκε επίσης υλικό του 3ου αιώνα (Dindorf 1870). Βλ. επίσης συγκεντρωμένα στον Southern 2001, 9-10.

[24] Για την οικονομία της εποχής, και τους λόγους που οδήγησαν στην εξαθλίωση του νομισματικού συστήματος και την πληθωριστική κρίση, βλ. Crawford 1975, 560-593. Southern 2001, 96-97, 265-268. Sommer 2004, 85-92. Τουράτσογλου 2006, 46-47, 50 κε. (με πλούσια βιβλιογραφία).

[25] Για την κοινωνική διάσταση της κρίσης του 3ου αιώνα, βλ. Alföldy 1979, 139-164. de Blois 1984. Εκτενής επισκόπηση του ιστορικο-πολιτισμικού πλαισίου του 3ου αιώνα –ειδικότερα της περιόδου των

διακυβέρνηση των αυτοκρατόρων είχαν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή αποδιοργάνωση της διοίκησης. Από την άλλη η αναδιοργάνωση του περσικού κράτους στην Ανατολή από τη δυναστεία των Σασσανιδών[26] όσο και οι μετακινήσεις των γερμανικών λαών, που κατοικούσαν βόρεια του Δούναβη ως τις δυτικές ακτές του Ευξείνου Πόντου, αποτέλεσαν σημαντική απειλή για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Ο Δέξιππος τοποθετεί την αρχή των εισβολών των «Σκυθικών φύλων»[27] –όπως ονομάζει τους γερμανικούς λαούς στο σύνολό τους–, στη βορειοανατολική Χερσόνησο του Αίμου και συγκεκριμένα στη Μικρά Σκυθία το 238, παρόλο που είναι γνωστές εισβολές στις παραδουνάβιες επαρχίες ήδη από το 231/2, δηλαδή επί Αλεξάνδρου Σεβήρου[28].

Περί τα τέλη του 267, επί αυτοκράτορα Γαλλιηνού, Γότθοι[29] και Έρουλοι[30] –το ανατολικό τους φύλο– εξαπέλυσαν τη μεγαλύτερη σε σφοδρότητα επίθεση που είχε σημειωθεί ως εκείνη τη στιγμή στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και της Θράκης. Ο στρατός τους λεηλάτησε το Βυζάντιο και τη Χρυσόπολη[31] και, παρόλο που σημαντικά τμήματά του απωθήθηκαν από τους Ρωμαίους, ορισμένα άλλα κατόρθωσαν να διασχίσουν τον Ελλήσποντο (**εικ. 3**) και να φθάσουν στις αρχές του 268[32], με πλοία και στρατό ξηράς, έχοντας λεηλατήσει τη Λήμνο και τη Σκύρο (πιθανόν και την Αίγινα)[33], στην Αθήνα, την οποία κατέκαψαν[34]. Στη συνέχεια έκαναν επιδρομές στα Μέγαρα(;)[35],

---

«στρατιωτικών αυτοκρατόρων» (235-285)– με πλούσια βιβλιογραφία, επιχειρείται στον Τουράτσογλου 2006, 17 κε.

[26] Ειδικότερα για την αύξηση των Σασσανιδών στην Ανατολή, βλ. Dodgeon – Lieu 1991, 49-67. Millar 1993, 159-173. Southern 2001, 228-232, 259 και 234-240 (για το βασίλειο του Shapur I). Sommer 2004, 77-82.

[27] Για τον χαρακτηρισμό των Γότθων ως Σκυθών, βλ. Kulikowski 2007, 14-15, 47, 59, 147. Για την εισβολή τους στη βορειοανατολική χερσόνησο του Αίμου, βλ. Alföldi 1967, 312-341. Kulikowski 2007, 18-20. Για την εποχή αυτή, βλ. επίσης Alföldy 1976, 589-590. Alföldy 1989. Ειδικότερα για την εισβολή στα τέλη της διακυβέρνησης του Γαλλιηνού, βλ. Christol 1975, 821-823. de Blois 1976, 1-20. Carrié – Ferrary – Scheid 1976, 144. Southern 2001, 102-108.

[28] Για τις πρώτες εισβολές των γερμανικών λαών στην περιοχή του Ρήνου και του Δούναβη επί Αλεξάνδρου Σεβήρου, βλ. Τουράτσογλου 2006, 18 (με βιβλιογραφία).

[29] Για τους Γότθους και ειδικότερα για τις σχέσεις τους με το ρωμαϊκό κράτος αυτή την εποχή, βλ. Wolfram 1980, 41-60. Southern 2001, 219-226. Kulikowski 2007 (διάσπαρτα), κυρίως 18-20.

[30] Ειδικότερα για τους Έρουλους, βλ. Rappaport 1913, στ. 1150-1167, κυρίως στ. 1154-1157. Rubin 1957, στ. 451-452. Dietz 1998, στ. 504-505.

[31] Σύγκελλος, 717, 9-18: Τότε καὶ Αἴρουλοι πεντακοσίαις ναυσὶ διὰ τῆς Μαιωτίδος λίμνης ἐπὶ τὸν Πόντον διαπλεύσαντες τὸ Βυζάντιον καὶ Χρυσόπολιν κατέλαβον. ἔνθα συμβαλόντες μάχην καὶ μικρὸν ὑποτρέψαντες πρὸς τὸ στόμιον τοῦ Εὐξείνου Πόντου τὸ λεγόμενον ἱερὸν τῷ ἑξῆς αἰσίῳ καταπλεύσαντες πνεύματι τὸν πορθμὶον Κυζίκου μὲν πρῶτον μεγίστης πόλεως Βιθυνίας προσάγουσιν, εἶτα καὶ τὰς νήσους Λῆμνον καὶ Σκῦρον δῃοῦσι. καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν φθάσαντες ἐμπιπρῶσι τὰς Ἀθήνας Κόρινθόν τε καὶ Σπάρτην καὶ τὸ Ἄργος καὶ τὴν ὅλην Ἀχαΐαν κατέδραμον ἕως Ἀθηναῖοι κατά τινας δυσχωρίας ἐνεδρεύσαντες αὐτοὺς πλείστους ἀνεῖλον. Πρβλ. επίσης Adler – Tuffin 2002, 548.

[32] Για τη χρονική τοποθέτηση της επιδρομής των Έρουλων στις αρχές του 268, βλ. Alföldi 1939β, 722, 723. Christol 1975, 821-823. Wolfram 1980, 53-57, κυρίως 53. Wilkes 1989, 188-189, σημ. 6, 10. Kienast 1990, 215.

[33] Το τείχος που κτίστηκε στην Κολώνα της Αίγινας αποτελεί μάρτυρα της επερχόμενης επιδρομής των Έρουλων, βλ. Felten – Wurster 1975, 9. Gregory 1982, 17 (φωτ. κάτω). Walter 1993, 64.

[34] Για τις πηγές που αναφέρονται στην επίθεση των Έρουλων εναντίον των Αθηνών, βλ. Dexippos von Athen, στο *FGrHist* II.A 100, σ. 472-474, F28 [*Σκυθικά*] και II.C 304 (T3) και 311. *Historia Augusta*, *Vita Gallieni* 5,6-6,1 και 13,6-10. Ζώσιμος Α 39,1 και 40,1. Σύγκελλος 717, 9-24. Ζωναράς XII 24. Επίσης, βλ. Larsen 1938, 495 και σημ. 10. Alföldi 1939β, 721 B. Day 1942, 252, 259-261. Straub 1952, 61 κε. Millar

προξένησαν βίαιες καταστροφές στην Κόρινθο[36], τη Σπάρτη[37] και το Άργος[38] και λεηλάτησαν όλη την πελοποννησιακή Αχαΐα[39]. Εν τέλει αναχαιτίσθηκαν από το ρωμαϊκό στόλο που κυριαρχούσε στη θάλασσα και, με αντίστροφη πορεία μέσω (Βοιωτίας), Ηπείρου[40] και Μακεδονίας, καταδιωκόμενοι από τα στρατεύματα του Γαλλιηνού[41],

---

1969, κυρίως 26-28. Demougeot 1969, 422-425. Kapetanopoulos 1983, 55. Fowden 1988, 50-53. Fowden 1990, 494, αριθ. 1. Sironen 1994, 17-20. Southern 2001, 105-106, 224-225 και εικ. 38 στη σελ. 224. Di Branco 2008, 289-292. Για τα αρχαιολογικά δεδομένα που τεκμηριώνουν την πυρπόληση της Αγοράς των Αθηνών από τους Έρουλους, βλ. Thompson 1959, 61-63. Robinson 1959, 3. Perlzweig 1961, 20, 62-63. Frantz 1965, 185. Thompson – Wycherley 1972, 187, 208-209. Frantz 1988, 1-11, κυρίως 3, σημ. 18. Camp 2001, 223. Camp 2004, 235-236. Για τα αρχαιολογικά δεδομένα που συνδέονται με τις καταστροφές στον Κεραμεικό, βλ. Kübler 1931, 81. Hoepfner 1976, 174-175. Για τα πλέον πρόσφατα δεδομένα των καταστροφών στη νότια περιοχή των Αθηνών, βλ. Καλλιγάς 2003, 36. Ελευθεράτου 2008, 197 και 205, σημ. 117. Σαραγά 2008, 239. Μπούγια 2008, 208, 214. Ειδικότερα για τη μαρτυρία των μεμονωμένων νομισμάτων και των «θησαυρών» εποχής Γαλλιηνού, που βρέθηκαν μέσα στην καμένη επίχωση των κτηρίων της Αγοράς και των δυτικών αυτής λόφων, βλ. Thompson 1954, 2. Kroll 1973, 317-321. Walker 1980, 125-130. Kroll 1993, 113, 117-118. Για νομίσματα από τις καμένες επιχώσεις στα νότια των Αθηνών, βλ. Σαραγά 2008, 234. Μπούγια 2008, 208, 214.

[35] Gruben 1964, 41. Πρόσφατα για την «κρήνη του Θεαγένους» στα Μέγαρα, βλ. Hellner 2004, κυρίως 165, 216, 220.

[36] Η καταστροφή της Κορίνθου από τους Έρουλους αναφέρεται μόνον στον Σύγκελλο 717. Για τις αρχαιολογικές ενδείξεις που συνδέονται με την καταστροφή, βλ. Shear 1931, 139-151. Broneer 1954, 130, 133-134. Kent 1966, 37. Piérart 1976, 164. Wiseman 1979, 508, 527. Williams II – Zervos 1982, 118. Williams II – Zervos 1983, 23. Biers 1985, 54, 61. Bookidis – Stroud 1997, 329-332, 437. Για τις πιθανές καταστροφές στις Κεγχρεές, το ανατολικό λιμάνι της Κορίνθου, βλ. Williams 1981, 39-40 και σημ. 44. Επίσης, βλ. αναφορά σε αδημοσίευτο υλικό από την Ισθμία (Slane 1990, 4-5 και σημ. 8). Σύμφωνα, ωστόσο, με άλλη άποψη αμφισβητείται σοβαρά η καταστροφή, όχι μόνον της Κορίνθου αλλά και των υπόλοιπων κέντρων της Πελοποννήσου, από τους Έρουλους και αποδίδεται αυτή σε σεισμό (Engels 1990, 20-21 και 199, σημ. 46). Για σοβαρές αντιρρήσεις σχετικά με το αν οι καταστροφές προκλήθηκαν από τους Έρουλους, βλ. Scranton 1957, 3. Slane 1990, 4-5, 127. Marty 1993, 125. Robinson 2001, 122-123 και σημ. 53, 56. Robertson Brown 2008, 80, 173.

[37] Για τις λιγοστές αρχαιολογικές ενδείξεις που συνδέονται με τις παραδιδόμενες καταστροφές των Έρουλων στη Σπάρτη, βλ. Cartledge – Spawforth 1989, 122, 129, 223. Waywell – Wilkes 1994, 423-424. Κουρίνου 2000, 32, 66 και 136, σημ. 432. Πρβλ. επίσης και το εύστοχο σχόλιο του Gr. Shipley στο Cavanagh – Grouvel 2002, 333: «The Herulian invasion may have reached Sparta in 268; firm evidence of destruction is lacking, but there are signs of neglect and dicuse in the city's monuments that may have resulted from an attack». Βλ. επίσης Τουράτσογλου 2006, 29 και σημ. 74. Για πιθανή καταστροφή στην Αφυσού Σπάρτης, βλ. Χρήστου 1963, 135. Avraméa 1997, 54, 185. Pietilä-Castrén 2008, 36.

[38] Για τις ενδείξεις της διέλευσης των Έρουλων από το Άργος, βλ. Piérart 1976, 165. Jameson – Runnels – van Andel 1994, 107. Pariente – Piérart – Thalmann 1998, 220. Oikonomou-Laniado 2003, 6. Πάντως και εάν ακόμη προκλήθηκαν ζημιές η ανάκαμψη φαίνεται να ήταν άμεση, κρίνοντας κανείς από τις κατασκευστικές μετατροπές στο Ωδείο, που έλαβαν χώρα στο β΄ μισό του 3ου αιώνα (αυτόθι, 7).

[39] Στην Ολυμπία οι κατάλογοι του ιερατείου σταματούν μετά τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. –ενώ τηρούνταν σχολαστικά κάθε τρίτο ή τέταρτο έτος από το 36 π.Χ. έως τα 265 μ.Χ.–, και δε συνεχίζονται έκτοτε, γεγονός που έχει θεωρηθεί ένδειξη λεηλασίας (Dittenberger – Purgold 1896, 137. Zoumbaki 2001, 32). Πάντως το τμήμα του τείχους μπροστά από το ναό του Διός, που είχε συσχετισθεί παλαιότερα με την επιδρομή των Έρουλων (Mallwitz 1972, 110. Frantz 1988, 5 και σημ. 38. Wilkes 1989, 192), τώρα τοποθετείται στο β΄ μισό του 5ου αιώνα (Sinn 1991, κυρίως 367-368). Για την ακόμη υστερότερη χρονολόγησή του στο α΄ μισό του 6ου αιώνα, βλ. Τουράτσογλου 2006, 31, σημ. 82 (με βιβλιογραφία).

[40] *FHG* III 672, fr. 6 (αναφέρεται στη διέλευση των Έρουλων από το Δυρράχιο). *Historia Augusta, Vita Gallieni* 13, 8. Βλ. επίσης Straub 1952, 68-70 και σημ. 94. Demougeot 1969, 424 και σημ. 41 και πίν. XV. Desbordes – Ratti 2000, 159, σημ. 4. Πρβλ. Τουράτσογλου 2006, 31, σημ. 85.

νικήθηκαν στον ποταμό Νέστο[42] με σοβαρές απώλειες. Η εσπευσμένη επιδιόρθωση των τειχών σε πόλεις που είχαν παραμείνει ατείχιστες για αιώνες[43] (Θεσσαλονίκη, Δίον, Βέροια, Έδεσσα, Φίλιπποι, Αίγινα, Αθήνα, Ελευσίνα[44], Άργος[45], Σπάρτη) αντικατοπτρίζει –μαζί με την κατακόρυφη αύξηση των νομισματικών «θησαυρών»–, τον πανικό που επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο την περίοδο αυτή.

Οι ΑΠΟΚΡΥΨΕΙΣ ΕΚΤΑΚΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΩΣ ΕΛΛΑΔΑ ΕΠΙ ΓΑΛΛΙΗΝΟΥ (253-268)

Οι νομισματικοί «θησαυροί», που καταχώθηκαν στον ελλαδικό χώρο επί Γαλλιηνού (253-268) (**εικ. 4**) αποτελούν αφενός τεκμήρια της γνωστής από τις πηγές εκστρατείας των γερμανικών φύλων και αφετέρου μάρτυρες του πανικού των κατοίκων, οι οποίοι εν όψει των εχθρικών επιδρομών προσπάθησαν να διαφυλάξουν σε ασφαλές μέρος την περιουσία τους. Η τελευταία μεταφράζεται είτε σε λίγα χρήματα για την κάλυψη των καθημερινών τους αναγκών είτε σε σημαντικότερες οικονομίες ετών, τις οποίες έκρυψαν αλλά λόγω των συνθηκών του πολέμου δεν μπόρεσαν να ανακτήσουν. Σε όλες τις περιπτώσεις, ωστόσο, πρόκειται για αποθησαυρισμούς αναγκαστικής απόκρυψης ή «θησαυρούς» έκτακτης ανάγκης (emergency hoards)[46].

Οι «θησαυροί» έκτακτης ανάγκης, που παρατίθενται εδώ (**εικ. 4**), προέρχονται από τις συγκλητικές Επαρχίες[47] της Μακεδονίας (*Provincia Macedonia*) –πρόκειται για το νοτιότερο τμήμα της αρχαίας Μακεδονίας– και της Αχαΐας (*Provincia Achaia*) και την

---

[41] *Historia Augusta, Vita Gallieni* 13, 9. Για τη χρονική διαδοχή των γεγονότων, βλ. Alföldi 1939β. Straub 1952, 61 κε. Alföldi 1967, 324 κε. Demougeot 1969, 419-427. Salamon 1971, 139. Schwarcz 1992, 51 κε. Desbordes – Ratti 2000, 157-159. Sommer 2004, 51-54.

[42] Μόλις το 269 αποκρούσθηκαν οριστικά οι Έρουλοι στη Ναϊσσό της Άνω Μοισίας (σημερινή Νις της Σερβίας) από τον Κλαύδιο Β΄ –ο οποίος εξαιτίας της σημαντικής του νίκης επονομάσθηκε «Γοτθικός» (*Gothicus maximus*). Ο J. Wilkes και ο D. Kienast αποδίδουν τη μάχη της Ναϊσσού στον Γαλλιηνό (Wilkes 1989, 189. Kienast 1990, 215), ενώ ο H. Wolfram στον Κλαύδιο Β΄ (Wolfram 1980, 57). Για μια προσπάθεια διάκρισης της μάχης του Γαλλιηνού στον ποταμό Νέστο (Νέσσο), φυσικό σύνορο μεταξύ της Μακεδονίας και της Θράκης, και της μάχης του Κλαυδίου Β΄ στη Ναϊσσό της Άνω Μοισίας, βλ. Kotula 1991, 237-243. Southern 2001, 106, 225.

[43] Συγκεντρωμένες πληροφορίες και πλούσια βιβλιογραφία για τις οχυρώσεις αυτής της εποχής, βλ. Gregory 1982, 14-21. Τουράτσογλου 2006, 24 (Θεσσαλονίκη)· *αυτόθι*, 25 και σημ. 54 (Δίον, Βέροια)· *αυτόθι*, 30, σημ. 81 (Φίλιπποι)· *αυτόθι*, 31 (Έδεσσα)· *αυτόθι*, 28 και σημ. 68 (Αίγινα)· *αυτόθι*, 25, σημ. 55· 28, σημ. 70· 30· 120 (Αθήναι)· *αυτόθι*, 29 (Σπάρτη) Τσονιώτης 2008, 55 και 70-71, σημ. 6-13.. Για τη χρονολόγηση του τείχους της Θεσσαλονίκης μετά την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου και πριν από τον Θεοδόσιο Α΄, βλ. Βελένης 1998, 57. Ειδικότερα για το υστερορωμαϊκό τείχος των Αθηνών, που ανοικοδομήθηκε μετά την Ερούλεια επιδρομή του 268, βλ. επιπλέον Travlos 1988α. Sironen 1994, 19-22. Castrén 1994, 1. Baldini Lippolis 1995. Camp 2001, 224-226. Camp 2004, 236-238. Τσονιώτης 2008. Ζαχαριάδου 2008, 154. Για τα τείχη στον Ισθμό της Κορίνθου και τις Θερμοπύλες, όπ. υποσημ. 132.

[44] Για το Βαλεριάνειο τείχος της Ελευσίνας, βλ. Τραυλός 1954, 69-70. Mylonas 1961, 165. Armstrong 1987, 236. Travlos 1988b, 98, εικ. 210-212. Ζιρώ 1991, 277 κε., 287 κε.

[45] Για την αποκάλυψη, πρόχειρου στην κατασκευή, τμήματος τείχους στο Άργος, που αποσκοπούσε πιθανότατα στην απόκρουση των Έρουλων, βλ. Οικονόμου-Laniado *et alii* 1998, 330. Oikonomou-Laniado 2003, 10 και σημ. 117.

[46] Για τον χαρακτηρισμό, βλ. Τουράτσογλου 1993, 15. Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996β, 129. Για την ειδολογική κατανομή των «θησαυρών» της εποχής των «στρατιωτικών αυτοκρατόρων» (235-285), βλ. Τουράτσογλου 2006, 46.

[47] Για βιβλιογραφία σχετικά με τη διοικητική οργάνωση των ρωμαϊκών Επαρχιών στην Ανατολή έως την περίοδο διακυβέρνησης του Διοκλητιανού, βλ. Τουράτσογλου 2006, 33, σημ. 97 (με βιβλιογραφία).

αυτοκρατορική Επαρχία της Ηπείρου[48] (*Provincia Epirus*), και καταχώθηκαν επί Γαλλιηνού[49] –τόσο κατά τη διάρκεια της συμβασιλείας του με τον πατέρα του Βαλεριανό Α΄ (253-260) όσο και της μονοκρατορίας του (260-268).

Για λόγους μεθοδολογικούς θα πρέπει να διευκρινιστεί από την αρχή ότι στους ακόλουθους συγκεντρωτικούς πίνακες δεν συμπεριλαμβάνονται:

α) οι ταφικοί «θησαυροί», έστω και αν η κατάχωσή τους εμπίπτει στα χρόνια αυτά, εφόσον δεν αποτελούν αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης,

β) οι «θησαυροί» οι οποίοι, παρόλο που αποτελούν αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης εν όψει της επερχόμενης εισβολής των Γότθων και των Έρουλων, έχουν καταχωθεί σε προγενέστερη του ίδιου του Γαλλιηνού ή μελών της οικογένειάς του (Σαλωνίνας, Βαλεριανού Β΄, Σαλωνίνου) εποχή[50],

γ) οι συγκεντρώσεις νομισμάτων, που περιλαμβάνονται σε «deposits»[51] και είτε βρίσκονται μέσα σε στρώματα καταστροφής –συνήθως μαζί με κεραμική– είτε αποτελούν το «γέμισμα» πηγαδιών ή δεξαμενών νερού[52], εφόσον και στις δύο περιπτώσεις δεν πρόκειται για σκόπιμες αποκρύψεις αλλά για τυχαίες συνευρέσεις,

δ) οι «θησαυροί» από την Κρήτη –δηλώνεται άλλωστε και από τον τίτλο του άρθρου– αφενός μεν επειδή οι μαρτυρίες για τη γοτθική επίθεση εναντίον του νησιού είναι πενιχρές όσο και αμφίβολες[53] και αφετέρου επειδή οι «θησαυροί» της ρωμαϊκής Κρήτης αποτέλεσαν αντικείμενο ειδικής μελέτης[54] και ήταν περιττό να επαναληφθούν.

Η μελέτη των **πινάκων 2** και **3** (βλ. και **ραβδογράμματα 2-4**) επιτρέπει την εξαγωγή σημαντικών συμπερασμάτων, ωστόσο, προτού γίνει εκτενέστερος σχολιασμός

---

[48] Για τη γεωγραφική διαίρεση των Επαρχιών του ελλαδικού κορμού, βλ. Cherf 1987, 135-142. Sartre 1991, 199-200. Sartre 1997, 183-184. Bechert 1999, 73-76 (Μακεδονία – Ήπειρος) και 77-81 (Αχαΐα). Ειδικότερα, για τη μεταγενέστερη χρονικά ίδρυση της Επαρχίας της Ηπείρου με πρωτεύουσα τη Νικόπολη, στο διάστημα 103-114, επί Τραϊανού, βλ. Σαρικάκης 1966, κυρίως 193-201. Χρυσός 1981, κυρίως 18.

[49] Κριτήριο για τα εκτεθέντα ευρήματα δεν είναι το ακριβές έτος απόκρυψης, εφόσον αυτό δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί με ακρίβεια στην περίπτωση που ο «θησαυρός» συγκροτείται από χαλκές ελληνικές εκδόσεις ρωμαϊκών χρόνων (*Greek Imperials*). Για το λόγο αυτό, και με το σκεπτικό ότι ο επερχόμενος κίνδυνος της γερμανικής επιδρομής υπήρξε η αιτία των αποκρύψεων, επιλέχθηκε το διάστημα 253-268, ώστε να μειωθεί η πιθανότητα λάθους που ενέχεται στον αυστηρό καθορισμό του έτους.

[50] Για τους «θησαυρούς» αυτούς της κυρίως Ελλάδας, βλ. Τουράτσογλου 2006, 64, αριθ. 12 (επί Μαξιμίνου Θρακός)· 69, αριθ. 90-96 (επί Γορδιανού Γ΄)· 78, αριθ. 223-225 (επί Φιλίππου Α΄)· 84, αριθ. 311 (επί Τραϊανού Δεκίου)· 87, αριθ. 352 (επί Τρεβωνιανού Γάλλου)· 89, αριθ. 373, 374 (επί Βαλεριανού Α΄).

[51] Όπως εξηγεί ο ίδιος ο A. Walker 1980, 28 αλλά μου επεσήμανε και η υπεύθυνη της νομισματικής συλλογής της Αγοράς, Ειρ. Μαραθάκη, ως «deposits» –τουλάχιστον όσον αφορά στην ανασκαφική πρακτική της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών– νοούνται όλα εκείνα τα κλειστά σύνολα, στα οποία εκτός από την κεραμική είναι δυνατόν να περιλαμβάνονται και νομίσματα, τα οποία λειτουργούν συνήθως ως *termini post quos* για τη χρονολόγηση των ίδιων των συνόλων.

[52] Πρβλ. ενδεικτικά τα νομισματικά σύνολα αυτής της εποχής από την Αγορά των Αθηνών (Walker 1980, 50, αριθ. 5· 83, αριθ. 85· 91, αριθ. 100) και το σύνολο από την κατώτερη επίχωση δεξαμενής στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης στον Ακροκόρινθο/1964-65 (Stroud 1968, 310). Για την πρόσφατη χρονολόγηση του συνόλου κατά τη διάρκεια, ίσως και αμέσως μετά, τη διακυβέρνηση του Γαλλιηνού, βλ. Slane 1990, 4-5 (αβέβαιης χρονολόγησης). Bookidis – Stroud 1997, 329-332. Robertson Brown 2008, 78-79 (σύνδεση με επιδρομή Έρουλων).

[53] Ζώσιμος Α 46, 1. Βλ. επίσης Wolfram 1980, 54.

[54] Τουράτσογλου – Σιδηρόπουλος 2000, 291-292, 296. Βλ. επίσης Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. 462-464 (επί Γαλλιηνού). Για προγενέστερους «θησαυρούς» από την Κρήτη, που συνδέονται ωστόσο με το ταραγμένο κλίμα της εποχής, βλ. *αυτόθι*, 78, αριθ. 226, 227 (επί Φιλίππου Α΄)· 87, αριθ. 353 (επί Τρεβωνιανού Γάλλου)· 89, αριθ. 375, 376 (επί Βαλεριανού Α΄).

τους θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι το αδημοσίευτο εύρημα Ακριαί Λακωνίας/1988 εντάσσεται στα δεδομένα της παρούσας μελέτης[55] με το σκεπτικό ότι αποτελεί σκόπιμη απόκρυψη έκτακτης ανάγκης μέσα στον τάφο (*columbarium*), όπου βρέθηκε.

Τετραψήφιοι σε αριθμό είναι οι «θησαυροί» Μαγούλα Σπάρτης/1939, Ακριαί Λακωνίας/1988 και Ελευσίνα/←1902· ο πρώτος σύμφωνα με πρόσφατη καταμέτρηση αριθμεί 5.027 νομίσματα[56], ο δεύτερος 2.500 σηστέρτιους –αν και επειδή παραμένει στο μεγαλύτερο μέρος του ασυντήρητος είναι πιθανόν να αριθμεί εν τέλει περισσότερα νομίσματα–, ενώ ο τρίτος πριν από τον κατακερματισμό του θα αριθμούσε περί τα 2.000 νομίσματα[57]. Τριψήφιοι σε αριθμό νομισμάτων είναι οι «θησαυροί»: Ελευσίνα/1992 (Ι), Ανατολική Αττική/1975, Πλακανίδα/1967, Βηρυτός/1929+«Ήπειρος»/1934[58], «Μακεδονία»/1973, Άρειος Πάγος/1957, Ποντοηράκλεια Ειρηνικού Κιλκίς/1984, «Μακεδονία»/1980(;). Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό με το χρονικό εύρος των νομισμάτων του κάθε «θησαυρού», που κυμαίνεται από 30 χρόνια έως 5 αιώνες (**πίν. 2**), αποτελούν επαρκή στοιχεία για τον χαρακτηρισμό τους ως αποταμιευτικών.

Με γνώμονα τη γεωγραφική κατανομή των αποκρύψεων έκτακτης ανάγκης (**εικ. 4**) μπορούν να διατυπωθούν τα εξής: από τους 30 «θησαυρούς» με γνωστή προέλευση η Επαρχία της Αχαΐας (*Provincia Achaia*) συμμετέχει με 21 ευρήματα και ποσοστό 70% επί του συνόλου, η Επαρχία της Μακεδονίας (*Provincia Macedonia*) με 6 ευρήματα και ποσοστό 20% και η Επαρχία της Ηπείρου (*Provincia Epirus*) με 3 ευρήματα και ποσοστό 10% επί του συνόλου (**ραβδόγραμμα 2**). Από τα 21 ευρήματα της Επαρχίας της Αχαΐας τα 14 προέρχονται από την Κεντρική Ελλάδα[59] (Αττική [Αθήνα, Ελευσίνα, Σαλαμίνα], Βοιωτία [Χαιρώνεια], Φωκίδα [Δελφοί]) (66,7%) και τα 7 από την Πελοπόννησο (Πάτρα, Κόρινθο, Σπάρτη, Ακριαί Λακωνίας) (33,3%).

Με γνώμονα τη σύνθεση των εκτεθέντων ευρημάτων μπορούν να διατυπωθούν οι εξής παρατηρήσεις. Οι δώδεκα «θησαυροί» της ομάδας Α καλύπτουν το 38,7% του γενικού συνόλου των ευρημάτων. Προέρχονται από τις Επαρχίες της Μακεδονίας

---

[55] Στους πίνακες δεν συμπεριλήφθηκε επίσης ο «θησαυρός» Δίον/1987, ο οποίος συγκροτείται από 3 χαλκά νομίσματα μακεδονικών πόλεων (Θεσσαλονίκης, Δίου) και Κοινού Μακεδόνων, εποχής Ελαγάβαλου-Γαλλιηνού, αλλά και από διάτρητα «άπαιστα» πέταλα, που αποθησαυρίστηκαν για την αξία τους ως μέταλλο (Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996α, 136, αριθ. 16. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 444), εφόσον ο συγκεκριμένος δεν συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο των «θησαυρών» έκτακτης ανάγκης από τη Μακεδονία, που καταχώθηκαν επί Γαλλιηνού. Βλ. σχετικά Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996β, 125.

[56] Ο «θησαυρός», που αριθμούσε σύμφωνα με την πρώτη του μνεία 5.044 νομίσματα (Lemerle 1939, 288. *BCH* 1947-1948, 394), μελετάται από τη γράφουσα και τον Κλεάνθη Σιδηρόπουλο, με σκοπό τη συστηματική του δημοσίευση. Ήδη από το πρώτο στάδιο της μελέτης διαπιστώθηκε ότι στο σύνολο εμπεριέχεται ένα χαλκό νόμισμα Λακεδαίμονος επί Αυγούστου. Επειδή όμως ο «θησαυρός» συγκροτείται κατ' αποκλειστικότητα από αντωνινιανούς, κρίθηκε σκόπιμο να μη συμπεριληφθεί, εξαιτίας του μοναδικού αυτού νομίσματος, στους μικτούς αλλά να αντιμετωπισθεί ως αμιγής αργυρός «θησαυρός».

[57] Για τον κατακερματισμό του ευρήματος και την παλαιότερη βιβλιογραφία του, βλ. Kroll 1973, 313 και σημ. 7. Kroll 1993, 117.

[58] Το εύρημα του Μουσείου Βηρυτού είχε αγορασθεί στην Αθήνα πριν από το 1929 και διαπιστώθηκε ότι αποτελεί μαζί με το εύρημα «Ήπειρος»/1934 τμήμα ενός και του αυτού μεγαλύτερου διασκορπισμένου «θησαυρού». Για τη σύνδεσή τους, βλ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1971, 42, σημ. 1β. Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1975, 169 και 170, σημ. 1.

[59] Ο «θησαυρός» «Κόρινθος»/1962 συνυπολογίζεται στα ευρήματα της Κεντρικής Ελλάδας και όχι της Πελοποννήσου, γιατί από τη σύνθεσή του συνάγεται ότι προέρχεται από την εντεύθεν του Ισθμού περιοχή, πιθανότατα την Αττική ή τη Βοιωτία, βλ. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου 1963, 5, σημ. 10. Βλ. επίσης Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. κατ. 456 («Κόρινθος» ή Αττικοβοιωτία).

(«Δευτέρα» και «Τρίτη» Μερίς»[60]) και της Αχαΐας (Κεντρική Ελλάδα: Αθήνα, Σαλαμίνα, Χαιρώνεια, Δελφοί, και Πελοπόννησο: Σπάρτη, Πάτρα) (**ραβδόγραμμα 2**). Η Επαρχία της Αχαΐας αντιπροσωπεύεται με το μεγαλύτερο ποσοστό (66,7%), ενώ σε αυτό υπερέχει αριθμητικά η Κεντρική Ελλάδα με 5 ευρήματα έναντι των 3 της Πελοποννήσου.

Η χρονική απόσταση μεταξύ των νομισμάτων κυμαίνεται αυστηρά από 15 έως 50 χρόνια (**Πίν. 2**) –με εξαίρεση τον «θησαυρό» Ποντοηράκλεια Ειρηνικού Κιλκίς/1984 που καλύπτει έναν αιώνα– επιβεβαιώνοντας το συμπέρασμα του Ι. Τουράτσογλου[61] ότι τα ευρήματα που καταχώθηκαν μετά την εποχή του Τραϊανού Δεκίου περιέχουν σχεδόν αποκλειστικά αντωνινιανούς που παρήχθησαν στο α΄ μισό του 3ου αιώνα. Μοναδικές είναι οι περιπτώσεις των ευρημάτων Περιστέρια Σαλαμίνας/1996, Χαιρώνεια/2001 συγκείμενων αποκλειστικά από εκδόσεις σύγχρονες του χρόνου απόκρυψης. Το κάθε εύρημα περιέχει 450 περίπου νομίσματα, αν και το μέσο όρο ανεβάζει αισθητά, δίνοντας ψευδή εντύπωση, ο «θησαυρός» Μαγούλα Σπάρτης/1939. Αν εξαιρούνταν ο «θησαυρός» αυτός από το σύνολο, τότε ο μέσος όρος θα έπεφτε αυτόματα στα 34 περίπου νομίσματα ανά εύρημα.

Στη συντριπτική τους πλειονότητα οι «θησαυροί» της ομάδας Α αποτελούνται από αργυρούς και billon αντωνινιανούς (99,8%) και σε πολύ μικρότερο ποσοστό από δηνάρια (0,2%) (**Πίν. 3**). Το σύνολο των εξετασθέντων ευρημάτων θα μπορούσε να θέσει σε αμφισβήτηση τα δεδομένα της στατιστικής, που εξαιρεί την Επαρχία της Αχαΐας από τις περιοχές διακίνησης της κατηγορίας αυτής των νομισμάτων[62], θεωρώντας το μεγάλο εύρημα Μαγούλα Σπάρτης/1939 μεμονωμένο θύλακο[63] στο σώμα της πληροφόρησης. Τα πλουσιότερα, σε αριθμητική ποσότητα αντωνινιανών, θησαυρικά ευρήματα από την Επαρχία της Αχαΐας ερμηνεύονται από τον Ι. Τουράτσογλου[64] ως λεία που αποκόμισαν σε βορειότερους τόπους ληστρικές ορδές βαρβάρων, είτε με την υπεξαίρεση μεγάλων ποσών από τα μετακινούμενα στρατιωτικά ταμεία είτε με τη λαφυραγώγηση θησαυροφυλακίων κατά τις καταλήψεις αστικών κέντρων, η οποία λεία εισήχθη στην περιοχή από τους εισβολείς που εγκατέλειψαν κατά χώραν το προϊόν των δηώσεων, επειδή απωθήθηκαν ή νικήθηκαν. Κατόπιν τούτων η εικόνα και μόνον του **ραβδογράμματος 2** είναι μάλλον παραπλανητική, εφόσον δεν αντικατοπτρίζει την πραγματική νομισματική κυκλοφορία στην Επαρχία της Αχαΐας αλλά τη συγκυριακή συσσώρευση πλούτου στην περιοχή.

Στη Μακεδονία, αντίθετα, σύμφωνα με την ίδια στατιστική πηγή, η διακίνηση αντωνινιανών βρίσκεται σε έξαρση στην αμέσως πριν και στην αμέσως μετά τα μέσα του 3ου αιώνα περίοδο, είτε μαζί με χαλκά μακεδονικά νομίσματα, είτε ως το αποκλειστικό περιεχόμενο αποθησαυρισμών, γεγονός που δικαιολογείται από την παρουσία ρωμαϊκών στρατευμάτων στη Χερσόνησο του Αίμου που διέρχονταν ή διαχείμαζαν εκεί[65]. Η

---

[60] Για τις τέσσερις διοικητικές «μερίδες» της Μακεδονίας, τα γεωγραφικά τους όρια και την εποχή δημιουργίας τους, βλ. Hatzopoulos 1996, 231-260 (με βιβλιογραφία). Επίσης, βλ. Kremydi-Sicilianou 2004, 149 (χάρτης της ρωμαϊκής Μακεδονίας με τη διαίρεση των «μερίδων»).

[61] Τουράτσογλου 2006, 45 και σημ. 116.

[62] Τουράτσογλου 1993, 22.

[63] Για τη σχετική παρατήρηση, που αφορά στο εύρημα από τη Μαγούλα Σπάρτης, βλ. Τουράτσογλου – Σιδηρόπουλος 2000, 291.

[64] Τουράτσογλου 2006, 43, 46.

[65] Τουράτσογλου 1993, 26. Παπαγεωργιάδου-Μπάνη – Γιαννικαπάνη – Ιακωβίδου – Μήκα 2000, 163.

απόκρυψη δε αυτών των ευρημάτων στο βόρειο τμήμα του ελλαδικού κορμού συνδυάζεται, σύμφωνα με τον Ι. Τουράτσογλου[66], με την πρώτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Γότθους το 254.

Αξιοσημείωτη είναι η υπεροχή αντιπροσώπευσης των ανατολικών νομισματοκοπείων στους «θησαυρούς» Χαιρώνεια/2001 –7 από τους 10 αντωνινιανούς- Ανατολική Αττική/1975 –23 από τους 32 αντωνινιανούς– «Ελλάδα»/←1971 –36 από τους 37 αντωνινιανούς. Στους «θησαυρούς» Πάτρα/1976, Πάτρα/1982, ενώ οι παλαιότεροι των χρόνων του Γαλλιηνού αντωνινιανοί κόπηκαν στη Ρώμη, εκείνοι των χρόνων του Γαλλιηνού κόπηκαν στην πλειονότητά τους σε ανατολικά νομισματοκοπεία. Πέρα ωστόσο από τις γενικές αυτές παρατηρήσεις δεν μπορούν να διατυπωθούν ειδικότερα συμπεράσματα, από τη στιγμή που αρκετοί «θησαυροί», κυρίως αυτοί από τη Μακεδονία και εκείνος από τη Μαγούλα Σπάρτης/1939, παραμένουν αδημοσίευτοι.

Οι έξι μικτοί «θησαυροί» της ομάδας Β, που καλύπτουν το 19,4% του γενικού συνόλου, προέρχονται αποκλειστικά από την Επαρχία της Αχαΐας (Κεντρική Ελλάδα, Πελοπόννησο) και κυρίως από την Αττική, εφόσον και ο «θησαυρός» «Κόρινθος»/1962 προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα από αυτή (**ραβδόγραμμα 2**). Ο δε «θησαυρός» Κόρινθος. Νότια Στοά/1936 καταχωρήθηκε με επιφύλαξη στους μικτούς, εφόσον δεν γίνεται σαφές από τη δημοσίευσή του εάν συγκροτείται αποκλειστικά από χαλκά νομίσματα ή περιλαμβάνει και αργυρά.[67] Για το λόγο αυτό εξαιρέθηκε από τα σχετικά αθροίσματα της σύνθεσης των νομισμάτων. Η χρονική απόσταση των νομισμάτων στους «θησαυρούς» της ομάδας Β κυμαίνεται από 150 χρόνια έως 3 αιώνες (**πίν. 2**), ενώ το κάθε εύρημα περιέχει κατά μέσο όρο 86 νομίσματα.

Ως προς τη σύνθεση των ευρημάτων της ομάδας Β τη μερίδα του λέοντος κατέχουν οι χαλκές εκδόσεις των ελληνικών πόλεων (*Greek Imperials*) των αυτοκρατορικών χρόνων (69%). Στα ευρήματα της Κεντρικής Ελλάδας εμπεριέχονται σχεδόν αποκλειστικά νομίσματα των Αθηνών, ενώ σε εκείνα της Πελοποννήσου των πελοποννησιακών πόλεων, κυρίως της Κορίνθου και του Άργους –μοναδική εξαίρεση αποτελεί το νόμισμα της Νικόπολης επί Αντωνίνου Ευσεβούς[68] στον «θησαυρό» Κόρινθος. Θέατρο/1930. Ακολουθούν σε ποσότητα οι αντωνινιανοί (9,90%) και οι σηστέρτιοι (8,90%) και έπονται οι χαλκές ελληνιστικές εκδόσεις (0,19%) (**πίν. 3 – ραβδόγραμμα 3**).

Επιβεβαιώνεται συνεπώς το ήδη διατυπωμένο συμπέρασμα ότι το φαινόμενο των αποκρύψεων, που συγκροτούνται από ρωμαϊκές εκδόσεις, είτε αργυρές/billon (αντωνινιανούς) είτε χαλκές (*sestertii*), και επαρχιακές ελληνικών πόλεων είναι σύνηθες στο νοτιοελλαδικό χώρο[69]. Μία επιπλέον παρατήρηση που έρχεται να προστεθεί στο παραπάνω συμπέρασμα είναι ότι οι μεν αντωνινιανοί που αποθησαυρίζονται τώρα αποτελούν εκδόσεις του α΄ μισού του 3ου αιώνα, ενώ οι σηστέρτιοι που ανευρίσκονται μαζί τους χρονολογούνται κυρίως από την περίοδο των Αντωνίνων και εξής και στην πλειονότητά τους είναι φθαρμένοι από την επί μακρόν κυκλοφορία τους[70].

---

[66] Τουράτσογλου 2006, 29, 40.

[67] Για την κριτική σχετικά με την απόκρυψη των «θησαυρών» Κόρινθος. Θέατρο/1930 και Κόρινθος. Νότια Στοά/1936, βλ. Robertson Brown 2008, 77-78.

[68] Για την επισήμανση της μοναδικής αυτής εξαίρεσης, βλ. Jones 1963, 315.

[69] Τουράτσογλου 1993, 27.

[70] Τουράτσογλου 2006, 44-45.

Οι δεκατρείς «θησαυροί» της ομάδας Γ, που καλύπτουν το 41,9% του γενικού συνόλου, προέρχονται από όλες τις Επαρχίες του ελλαδικού κορμού. Στο σύνολο των ευρημάτων της ομάδας η Επαρχία της Αχαΐας, δηλαδή η Κεντρική Ελλάδα [Αττική] και η Πελοπόννησος [Σπάρτη, Ακριαί Λακωνίας]), αντιπροσωπεύεται με 7 ευρήματα και ποσοστό 54%, ενώ οι Επαρχίες της Μακεδονίας και της Ηπείρου με 3 ευρήματα και ποσοστό 23% η κάθε μία (**ραβδόγραμμα 2**). Οι αποκρύψεις στην Ήπειρο[71] καταδεικνύουν την αναταραχή που προκλήθηκε από τον αντίκτυπο της διαφυγής των Έρουλων μέσω της Ηπείρου προς τη Μακεδονία και τη Μοισία. Η χρονική απόσταση των νομισμάτων στους «θησαυρούς» της ομάδας Γ φθάνει έως και τους πέντε αιώνες (**πίν. 2**), ενώ το κάθε εύρημα περιέχει κατά μέσο όρο 343 περίπου νομίσματα[72].

Στα ευρήματα αυτής της ομάδας εμπεριέχονται ρωμαϊκές εκδόσεις (56,4%), επαρχιακές ελληνικές εκδόσεις των αυτοκρατορικών χρόνων (43,58%) και ελληνιστικές (0,02%) (**πίν. 3 – ραβδόγραμμα 4**). Εάν εξαιρούνταν από το γενικό σύνολο ο «θησαυρός» Ακριαί Λακωνίας/1988, που συγκροτείται αποκλειστικά από σηστέρτιους, τότε η πλειονότητα των ελληνικών εκδόσεων σε σχέση προς τις ρωμαϊκές είναι συντριπτική.

Πιο συγκεκριμένα οι «θησαυροί» από την Επαρχία της Μακεδονίας συγκροτούνται κυρίως από νομίσματα μακεδονικών πόλεων και λιγότερο του Κοινού των Μακεδόνων, οι δε από την Επαρχία της Ηπείρου εξ ολοκλήρου από νομίσματα Νικοπόλεως[73]. Στην Επαρχία της Αχαΐας (Κεντρική Ελλάδα, Πελοπόννησο) οι χαλκές ελληνικές εκδόσεις κυκλοφορούν συχνά μαζί με τις ρωμαϊκές (*sestertii*). Ως προς τις ελληνικές οι «θησαυροί» από την Αττική συγκροτούνται αποκλειστικά από νομίσματα Αθηνών αυτοκρατορικών χρόνων –μοναδική εξαίρεση αποτελεί το «ψευδοαυτόνομο» νόμισμα Θεσσαλονίκης επί Κομμόδου[74] στον «θησαυρό» Ελευσίνα/←1902–, ενώ εκείνοι από την Πελοπόννησο από κοπές των πελοποννησιακών πόλεων και των Λακεδαιμονίων. Ειδικά στην Πελοπόννησο είναι συνήθεις στον 3ο αιώνα οι αποκρύψεις, που συγκροτούνται αμιγώς από ρωμαϊκές εκδόσεις (*sestertii*[75], *dupondii*) (Ακριαί Λακωνίας/1988), εξαιτίας της ισχνής εκεί κυκλοφορίας τοπικού νομίσματος[76].

---

[71] Πρβλ. τα ευρήματα Πλακανίδα/1967, «Νικόπολις»/; και «Ήπειρος»/1934+Βηρυτός/1929. Βλ. επίσης Karatzeni 2001, 164, 171. Papageorgiadou-Bani 2004, 96, σημ. 329. Τουράτσογλου 2006, 31 και σημ. 84. Παπαγεωργιάδου-Μπάνη 2007 (υπό έκδοση).

[72] Ο 3ος αιώνας χαρακτηρίστηκε ως ο κατεξοχήν αιώνας διακίνησης και αποθησαυρισμού του χαλκού σε υπολογίσιμες ποσότητες, ως αποτέλεσμα και της συνεχούς υποτίμησης του αργυρού νομίσματος, του αντωνινιανού (Kroll 1973, 320-321). Πρβλ. επίσης Τουράτσογλου 2006, 42-43 και 52-53.

[73] Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η Papageorgiadou-Bani 2004, 96. Βλ. επίσης και το σχόλιο του Τουράτσογλου 2006, 40.

[74] Για την επισήμανση της μοναδικής αυτής εξαίρεσης, βλ. Touratsoglou 1988, 122. Papageorgiadou-Bani 2004, 99.

[75] Βλ. Τουράτσογλου 1993, 22 και σημ. 21. Σηστέρτιοι αποτελούν σχεδόν το αποκλειστικό περιεχόμενο του ευρήματος Πάτρα/1982 (βαλανείον), που συγκροτείται από 51 χαλκά (Τραϊανού – Φιλίππου Α΄) –49 σηστέρτιους και 2 Πατρών επί Καρακάλλα– και φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών (Αγαλλοπούλου 1994, 64-66, 190-193, αριθ. 1-51. Τουράτσογλου 2006, 78, αριθ. κατ. 225). Αποκλειστικά από σηστέρτιους (47) συγκροτείται ο «θησαυρός» Σκάρμιγγα Πυλίας (παρά το Μανιάκι)/1953. Στην πρώτη μνεία του «θησαυρού» αναφέρεται ότι το οψιμότερο νόμισμα είναι της εποχής του Τραϊανού Δεκίου (*BCH* 78 [1954] Chron., 99). Στο Αρχείο Νομισματικής Κυκλοφορίας του ΝΜ αλλά και στον Τουράτσογλου 1993, 22, σημ. 21 και Τουράτσογλου 2006, 89, αριθ. κατ. 373 αναφέρεται ότι το εύρημα σταματά στη Μαρινιανή, σύζυγο του Βαλεριανού Α΄.

[76] Τουράτσογλου 2006, 43.

Σε ορισμένους «θησαυρούς» της ομάδας Γ, «Μακεδονία»/1966[77], «Μακεδονία»/1973, έχουν παρεισφρύσει ελληνιστικά νομίσματα του 2ου και του 1ου αι. π.Χ. Είναι σύνηθες από την εποχή του Τραϊανού Δεκίου έως την εποχή του Γαλλιηνού οι προρωμαϊκές εκδόσεις, που φέρουν έντονα ίχνη φθοράς από τη μακρόχρονη χρήση τους, να αποταμιεύονται όχι πλέον με την παλαιά ονομαστική τους αξία αλλά με την αξία τους ως μέταλλο[78].

Η ΒΟΙΩΤΙΑ ΤΟΥ Α΄ ΜΙΣΟΥ ΤΟΥ 3ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Ενώ για τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες στη Βοιωτία **(εικ. 5)** τόσο οι γραπτές πηγές (Στράβων, Πλίνιος, Πλούταρχος, Παυσανίας) όσο και οι επιγραφικές μαρτυρίες είναι αρκετές, για τον 3ο αιώνα είναι ελάχιστες έως μηδαμινές. Οι περισσότερες αναφορές στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* έχουν απλώς τη γενικόλογη ένδειξη «ρωμαϊκής περιόδου», χωρίς ακριβέστερο χρονολογικό προσδιορισμό, πράγμα που δυσχεραίνει ή σχεδόν απαγορεύει την ανασύνθεση της εικόνας της περιοχής τον συγκεκριμένο αιώνα.

Τα νομίσματα, που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν ουσιαστικά προς αυτή την κατεύθυνση, υποτιμώνται, αγνοούνται ή κάποιες φορές οδηγούν σε εσφαλμένα συμπεράσματα εάν δεν συνεξετασθούν με αρχαιολογικά δεδομένα. Για παράδειγμα οι εκδόσεις των βοιωτικών πόλεων στους αυτοκρατορικούς χρόνους μοιράζονται αποκλειστικά μεταξύ της Τάναγρας (*liber populus*)[79], της Θήβας (*civitas immunis*)[80] και των Θεσπιών (*liberum oppidum*)[81] (**εικ. 5**) αλλά καμία από τις πόλεις αυτές δε συνεχίζει να κόβει δικό της νόμισμα έως την εποχή του Γαλλιηνού –τα οψιμότερα είναι της Τάναγρας που κόβονται έως την εποχή του Κομμόδου–, όπως συμβαίνει αλλού στον ελλαδικό χώρο (Αθήνα, Λακεδαίμων, Δίον, Θεσσαλονίκη, Αμφίπολις, Φίλιπποι, Νικόπολις)[82]. Οι πόλεις αυτές παραμένουν ωστόσο σημαντικές, όπως θα δούμε πιο κάτω, και στον 3ο αιώνα.

---

[77] Τμήμα του ίδιου «θησαυρού» αποτελεί πιθανότατα και ο «θησαυρός» Σέρρες/1966, που αριθμεί 16+ χαλκά νομίσματα μακεδονικών πόλεων (Αλεξάνδρου Σεβήρου – Γορδιανού Γ΄). Βλ. σχετικά Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996β, 124.

[78] Πρβλ. για ανάλογες περιπτώσεις: αθηναϊκά νομίσματα του 1ου αι. π.Χ. κυκλοφορούσαν έως τον 3ο αι. μ.Χ. στην Αγορά των Αθηνών, βλ. Walker 1976, 330-331. Επίσης, αρχαία ελληνικά νομίσματα εμπεριέχονται σε «θησαυρούς» του 4ου, 5ου και 6ου αι. μ.Χ., βλ. Kroll – Miles – Miller 1973, 303, σημ. 10. Picard 1979, 427, σημ. 12. Πέννα 1989, 262, σημ. 5. Βλαχάκη 2007, 131 και σημ. 11, 12.

[79] Πλίν. *HN* IV 7, 26. Ειδικότερα για τις εκδόσεις της Τάναγρας επί αυτοκρατορικών χρόνων, στις οποίες περιλαμβάνονται και αρκετές «ψευδοαυτόνομες», βλ. Head 1881, 184, 273-275, πίν. VI.14. *BMC* 64-66, αριθ. 50-62, πίν. X.11-16. *SNG Cop.* 236-240. *RPC* I, 266-268, αριθ. 1313-1329, πίν. 67. *RPC* II, 66. Για τον τονισμό του ονόματος της πόλης στην προπαραλήγουσα, βλ. Ηρόδ. 9, 15. Παυσ. IX 20, 2. Στέφ. Βυζ. s.v. Τάναγρα. *Μέγα Ετυμολογικόν Λεξικόν*, s.v. Γέφυρα. Επίσης, βλ. Barker 1820, 101, 194.

[80] Head 1881, 184, 271-273, πίν. VI.15. *BMC* 89, αριθ. 212-214, πίν. XVI.4. *SNG Cop.* 395-396. *RPC* I, 268, αριθ. 1330-1337, πίν. 67-68 (αποκλειστικά επί Γάλβα).

[81] Πλίν. *HN* IV 7, 25. Accame 1946, 68. Bernhardt 1971, 94 και σημ. 32. Ειδικότερα για τις εκδόσεις των Θεσπιών επί Δομιτιανού, βλ. Head 1881, 184, 275. *BMC* 93, αριθ. 27-32, πίν. XVI.14-16. *SNG Cop.* 409-411. *RPC* II, 66-67, αριθ. 266-274, πίν. 13. Ο R. Bernhardt υποστηρίζει ότι ελεύθερες πόλεις ήταν επίσης οι Πλαταιές και η Λεβάδεια, παρόλο που δεν έκοψαν νόμισμα στους αυτοκρατορικούς χρόνους (Bernhardt 1971, 94 και σημ. 34· 95 και σημ. 37 αντίστοιχα).

[82] Ειδικότερα για τη λήξη της νομισματικής παραγωγής στις Επαρχίες του ελλαδικού χώρου κατά την περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, βλ. συγκεντρωμένα στον Τουράτσογλου 2006, 35, σημ. 101.

Η μελέτη του J. Fossey[83] για τις πόλεις της κωπαϊδικής λεκάνης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο αποτελεί τη μόνη συστηματική εργασία που συγκεντρώνει ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα για τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, έως την εποχή συγγραφής των *Βοιωτικών* από τον Παυσανία (175-176). Από τις άλλες μελέτες ελάχιστα στοιχεία για την εποχή που εξετάζουμε μπορούν να συλλεχθούν. Αναφέρονται η συνοπτική παρουσίαση της κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης των βοιωτικών πόλεων από τον P. Roesch[84], η αναθεώρηση της βοιωτικής οικονομικής ιστορίας της S. Alcock[85], η αδημοσίευτη διατριβή της Chr. Müller[86], που εξετάζει τις σχέσεις της βοιωτικής «ελίτ» με τη Ρώμη από την ύστερη ελληνιστική περίοδο έως τον Καρακάλλα, και τα γενικότερα συμπεράσματα των επιφανειακών ερευνών πεδίου στη νοτιοδυτική Βοιωτία (Θεσπική)[87] και την Τάναγρα[88].

Ο J. Fossey, στο στατιστικό σχήμα που εκπόνησε βασιζόμενος στις αφιερώσεις αυτοκρατορικών αγαλμάτων από τις βοιωτικές πόλεις[89], επισημαίνει ότι η μακρά περίοδος μεταξύ του θανάτου του Καρακάλλα (217) και του τέλους της εξουσίας της οικογένειας του Κωνσταντίνου (364) παρουσιάζει μια σχετική έλλειψη πληροφοριών που αφορούν στη βοιωτική ιστορία. Ωστόσο, η συχνότητα των αφιερώσεων στο διάστημα αυτό δίνει την εντύπωση μιας ομοιογένειας και κατ' επέκταση μιας σχετικής σταθερότητας, χωρίς κανένα σημαντικό κενό στη σειρά των αφιερώσεων.

Οι βοιωτικές αφιερωματικές επιγραφές του α΄ μισού του 3ου αιώνα σε Ρωμαίους αυτοκράτορες προέρχονται από τη Θήβα[90], τις Θεσπιές[91], την Ακραιφία[92], την Κορώνεια[93], τη Θίσβη[94], τη Λεβάδεια[95] και τη Χαιρώνεια[96] (**εικ. 5**). Ειδικότερα, επιγραφή από την Κορώνεια είναι αφιερωμένη στον Βαλεριανό Α΄, πατέρα του Γαλλιηνού, από τις Θεσπιές στον ίδιον τον Γαλλιηνό, και από τη Λεβάδεια στο γιο του Γαλλιηνού, τον Σαλωνίνο[97], ενδείξεις που πιστοποιούν τη ζωή και τη σημασία των πόλεων αυτών στα χρόνια που προηγήθηκαν της γοτθικής επέλασης.

---

[83] Fossey 1979, 549-591 (με συγκεντρωμένες τις αρχαίες πηγές). Fossey 1988, 409, εικ. 52 (ραβδόγραμμα), 440-450, 530-533, πίν. I και 541-542, πίν. IX-X.

[84] Roesch 1976, 173-176.

[85] Alcock 1993 (σποραδικά).

[86] Müller 1996α. Επίσης, βλ. Knoepfler 1999, 237-238.

[87] Bintliff – Snodgrass 1985, 145-147, 158-160. Bintliff 1985, στο Argoud – Roesch 1985, 64-65, εικ. 12. Bintliff – Snodgrass 1988, 178. Bintliff – Snodgrass 1989, 288, εικ. 48-51. Bintliff 1991, 124-126. Bintliff 2004, 211, 212 και 227, εικ. 11. Bintliff – Howard – Snodgrass 2007, 155-166 και εικ. 9.12. Επίσης, βλ. Alcock 1989, 5-54 (σποραδικά). Alcock 1993, 35, 37-39, 53-54, 57, 59, 63, 89, 96-99. Alcock 1997, 287-303.

[88] Bintliff *et alii* 2001, 33-74, κυρίως, 47, 58. Bintliff *et alii* 2003, 35-43, κυρίως 39-40. Bintliff 2005, 29-38. Bintliff – Slapšak 2006, 15-17. Bintliff – Slapšak 2007, 101-115.

[89] Fossey 1991, 117.

[90] *IG* VII 2500 (στον Καρακάλλα). *IG* VII 2501 (στον Γέτα ως καίσαρα).

[91] *IG* VII 1844-1845 (στον Καρακάλλα). *IG* VII 1845 (στην Ιουλία Δόμνα). Plassart 1926, 453, αριθ. 95 (στον Γορδιανό Γ΄)· 454, αριθ. 96 (στον Γαλλιηνό).

[92] Perdrizet 1898, 250-251, αριθ. 5 (στον Τραϊανό Δέκιο).

[93] Fossey 1986β, 250, αριθ. 4, πίν. 4 (στον Βαλεριανό Α΄).

[94] *IG* VII 2239. *SEG* XVII 225 (στον Καρακάλλα).

[95] *IG* VII 3104 = Turner 1994, 69, αριθ. κατ. 114 (στην Οτακιλία Σεβήρα, σύζυγο του Φιλίππου Α΄). *IG* VII 3105 = Turner 1994, 69-70, αριθ. κατ. 115 (στον Σαλωνίνο, γιο του Γαλλιηνού).

[96] Όπ. υποσημ. 115.

[97] Fossey 1986β, 250, αριθ. 4, πίν. 4 (από την Κορώνεια). Plassart 1926, 454, αριθ. 96 (από τις Θεσπιές). Turner 1994, 69-70, αριθ. κατ. 115 (από τη Λεβάδεια).

Μια επαναξιολόγηση των δεδομένων οδηγεί στο εξής σχήμα: σημαντικές για τη Βοιωτία πόλεις στο α΄ μισό του 3ου μεταχριστιανικού αιώνα θα πρέπει να ήταν η Θήβα[98], όπου οι αγώνες των Ἡρακλείων[99] αποκτούν νέα αίγλη, όπως μαρτυρείται και επιγραφικά[100], με την προσθήκη αγώνων *τραγικῆς ἐνρύθμου κινήσεως* (παντομίμας[101]) επί Κομμόδου· οι Θεσπιές[102], στις οποίες αναβίωσε η εορτή των Ἐρωτιδείων αλλά και των Μουσείων[103] στο παρακείμενο άλσος των Μουσών· οι Πλαταιές[104], όπου τελούνταν οι

[98] Γενικά για τη Θήβα των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Κεραμόπουλλος 1917, 259-277. Schober 1934, στ. 1490-1491. Kahrstedt 1954, 88-93. Symeonoglou 1985, 151-152, 173-202. Fossey 1988, 206-207. Fossey 1991, 113. Alcock 1993, 123, 163, 182. Ενδεικτικές για το κύρος που διατηρούσε η πόλη περί τα 230 μ.Χ. αποδεικνύονται οι δύο τιμητικές επιγραφές που ίδρυσαν στη Θήβα οι Πλαταιείς (*IG* VII 2510) και οι Θεσπιείς (*IG* VII 2511) προς τιμή του Ρωμαίου διορθωτή (*corrector*) Εγνάτιου Ουίκτορα Λολλιανού (Salomies 2001, 159, 165, 167). Για ειδικότερες μελέτες που αφορούν σε αυτή την εποχή, βλ. Γλυπτική: Koerte 1878, αριθ. 34, 36, 38, 43-44, 49, 53, 60, 62-66, 75-77, 83, 85-86, 88. Bonanno-Αραβαντινού 1988. Bonanno-Aravantinos 1997. Bonanno-Aravantinos 2000α. Bonanno-Aravantinos 2002 (υπό έκδοση). Bonanno-Aravantinos 2009γ (υπό έκδοση). Από την Μ. Bonanno-Aravantinos έχει επίσης προγραμματιστεί η συστηματική δημοσίευση (*corpus*) όλων των βοιωτικών επιτυμβίων στηλών των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων. Ζωγραφική: Bonanno-Aravantinos 2009β (υπό έκδοση). Επιγραφική: Kantiréa 2007, 138-140. Νομισματική: Βλαχογιάννη 2001-2002.

[99] Για τα Ἡράκλεια της Θήβας, που τον 3ο αιώνα καλούνταν Ἡράκλεια Ὀλύμπια, επειδή μαζί με τα Τροφώνεια της Λεβάδειας και τα Ἀσκληπιεῖα της Επιδαύρου αναδιοργανώθηκαν κατά το πρότυπο των Ὀλυμπίων της Ἠλιδας, βλ. α) *FdD* III.1, 363-365, αριθ. κατ. 550. Moretti 1953, 237, αριθ. 81, στ. 13 (επιγραφή από τους Δελφούς, του πρώιμου 3ου αι. μ.Χ. Για τη χρονολόγησή της λίγο πριν από τα 240, βλ. Strasser 2002, 127)· β) *FdD* III.1, 368-369, αριθ. κατ. 555. Moretti 1953, 257, αριθ. 87, στ. 10 (επιγραφή από τους Δελφούς, των μέσων περίπου του 3ου αι. μ.Χ.)· γ) *IG* VII 49. Moretti 1953, 259, αριθ. 88, στ. 16-17. *SEG* XIII 310 (επιγραφή από τα Μέγαρα, των μέσων του 3ου αι. μ.Χ.)· δ) *IG* II^2 3169-3170. Moretti 1953, 263, αριθ. 90, στ. 15-18 (επιγραφή από την Αθήνα, των χρόνων 253-257). Επίσης, βλ. Roesch 1975, 1-7. Schachter 1986, 14-30, κυρίως 29 (για τον 3ο αιώνα). Spawforth 1989, 194 και σημ. 13.

[100] Πρβλ. την ενεπίγραφη βάση αγάλματος από την Έφεσο για τον Τιβ. Ἰούλιον Ἀπόλαυστον, τραγικῆς ἐνρύθμου κινήσεως ὑποκριτήν, ο οποίος είχε τιμηθεί με ανδριάντες και στεφάνους αργυρούς ή χρυσούς σε αρκετές πόλεις, όπου είχε πάρει μέρος σε αγώνες παντομίμας (Merkelbach – Nollé 1980, 54-55, αριθ. 2070+2071. Spawforth 1989, 197. Klose 2005, 128 και σημ. 29 [με χρονολόγηση της επιγραφής στα τέλη του 2ου -αρχές του 3ου αι. μ.Χ.]).

[101] Η τραγική ἔνρυθμος κίνησις της εφεσιακής επιγραφής ταυτίστηκε από τον L. Robert με την παντομίμα (Robert 1969, 654-662). Ο ίδιος συσχέτισε με τους αγώνες παντομίμας τιμητικές επιγραφές από τους Δελφούς (*FdD* III.1, 365-366, αριθ. κατ. 551) και την Κόρινθο (Kent 1966, 143, 205, αριθ. 370+693. Robert 1966, 756-759).

[102] Γενικά για τις Θεσπιές των αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Fiehn 1936, στ. 39-40. Kahrstedt 1954, 78, 93-95. Fossey 1988, 139-140. Fossey 1991, 113. Alcock 1993, 38, 75-76, 123, 162-163, 178, 182. Επίσης όπ. υποσημ. 87 (αποτελέσματα επιφανειακών ερευνών στη Θεσπική). Για ειδικότερες μελέτες αυτής της εποχής, βλ. Γλυπτική: Koerte 1878, αριθ. 58, 69, 79. Bonanno-Aravantinos 1993. Μαχαίρα 2000, 848-892. Machaira 2009. Επιγραφική: Plassart 1926, 446-458, αριθ. 86-104. Plassart 1932, 731 κε. Müller 1968, 197-220. Jones 1970, 223-255. Jones 1971, 45-48. Moretti 1981, 71-77. Λαζάρου 1988, 291-306. Spawforth 1995, 469-476. Müller 1996α. Müller 1996β, 157-166. Müller 2002, 89-100. Kantiréa 2007, 56-57, 135-136, 166-169.

[103] Για τα Μουσεῖα, που συνέχιζαν να τελούνται στο κοντινό των Θεσπιών άλσος των Μουσών, στις αρχές του 3ου αιώνα, βλ. *IG* VII 1776. Mayer 1933, στ. 696-700. Schachter 1986, 163-179, κυρίως 179. Επίσης, πρβλ. Schachter 1981, 218-219 και *SEG* LII 511. Στενή σχέση με τα Μουσεῖα είχαν και τα Ἐρωτίδεια, αθλητικοί αγώνες που θεσπίστηκαν από τον Σύλλα προς τιμή του Έρωτος –μάλιστα ο ίδιος ο Σύλλας μερίμνησε για την επιστροφή στις Θεσπιές του αγάλματος του Έρωτος που είχε απαχθεί– και μαρτυρούνται στις Θεσπιές επίσης έως τον 3ο αιώνα. Βλ. σχετικά Schachter 1981, 218 και σημ. 3. Alcock 1993, 189.

[104] Γενικά για τις Πλαταιές των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Waldstein – Tarbell – Rolfe 1889, 428-439. Mommsen 1891, 54-64. Kirsten 1950, στ. 2314-2318. Kahrstedt 1954, 77, 100-102. Lauffer 1971, 33, 34. Fossey 1988, 110-111. Fossey 1991, 116, 118. Alcock 1993, 106, 153, 182. Konecny –

πανελλήνιοι γυμνικοί πεντετηρικοί αγώνες των Ἐλευθερίων[105] προς τιμή του Ελευθερίου Διός· η Λεβάδεια[106], στην οποία τελούνταν τα γνωστά από παλαιά Τροφώνεια[107] και η Χαιρώνεια[108]. Υφιστάμενες αλλά μάλλον δευτερεύουσας σημασίας ήταν: η Ακραιφία[109] – παρά την τόνωση που της προσέδωσε, στα τέλη του 2ου και στον 3ο αιώνα, η αναβίωση των Πτωΐων[110]–, η Τάναγρα[111], που φαίνεται να φθίνει στα τέλη του 2ου-αρχές του 3ου αιώνα, η Κορώνεια[112] και η Θίσβη[113].

Aravantinos – Marchese 2003, 287, 301 και σημ. 63, 305. Konecny – Boyd – Marchese – Aravantinos 2008, 50-51. Πρβλ. επίσης τις τιμητικές επιγραφές από την Έφεσο (όπ. υποσημ. 100) και τους Δελφούς (όπ. υποσημ. 101), που αναφέρονται σε ανδριάντες για τον υποκριτή παντομίμας Τιβ. Ἰούλιον Ἀπόλαυστον, οι οποίοι είχαν στηθεί σε μια σειρά πόλεων, μεταξύ των οποίων και ἐν Πλαταιαῖς.

[105] Για τα Ἐλευθέρια των Πλαταιών, που εορτάζονταν έξω από τα τείχη της αρχαίας πόλης, όπου βρισκόταν ο βωμός του Ελευθερίου Διός, αρωγός στη νίκη των Ελλήνων εναντίον των Περσών, βλ. για τον 3ο αι. Robert 1929, 13-20. Moretti 1953, 257, αριθ. 87, στ. 13· 259, αριθ. 88, στ. 20-21 = *SEG* XIII 310· Κουμανούδης 1970, 58, αριθ. 6, στ. 9-10 = *SEG* XXXVI 258. Robertson 1986, 88-102. Spawforth 1989, 194 και σημ. 13. Schachter 1994, 138-141, κυρίως 139, σημ. 6 (για τον 3ο αιώνα).

[106] Για τη Λεβάδεια των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Kahrstedt 1954, 80, 106-108. Fossey 1979, 571-575. Fossey 1988, 346-347. Fossey 1991, 118. Alcock 1993, 182. Turner 1994, σποραδικά και 537-538. Για ειδικότερες μελέτες σχετικά με γλυπτά αυτής της εποχής από την περιοχή, βλ. Koerte 1878, 349, αριθ. 70. Jannoray 1940-1941, 45-48, εικ. 3-4. Δεσπίνης 1971, 112-123, πίν. 100-103. Bonanno-Aravantinos 2000α, 781, 786. Bonanno-Aravantinou 2000β (υπό έκδοση). Bonanno-Aravantinos 2008α, 236-237. Bonanno-Aravantinos 2009γ (υπό έκδοση). Bonanno-Aravantinos 2009δ (υπό έκδοση).

[107] Για τα Τροφώνεια της Λεβάδειας στον 3ο αιώνα, βλ. Moretti 1953, 237, αριθ. 81· 257, αριθ. 87· 259, αριθ. 88· 263, αριθ. 90. Spawforth 1989, 194 και σημ. 13. Schachter 1994, 85-86. Turner 1994, 142-143, αριθ. κατ. 248-252. Turner 1996, 111 και 118, αριθ. 31-35.

[108] Για συγκεντρωμένα στοιχεία σχετικά με τη Χαιρώνεια των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Oberhummer 1899, στ. 2035. Kahrstedt 1954, 80, 108-109. Fossey 1979, 578-582, 588. Fossey 1986β, 254-259. Fossey 1988, 380-381 και 446-449 (σποραδικά). Fossey 1991, 115, 118. Alcock 1993, 111, 123, 154, 157. Bressan – Malacrino 2005 (υπό έκδοση). Κουντούρη 2005 (υπό έκδοση). Κουντούρη 2006, 785-787. Schachter 2007, 381-382. Κουντούρη 2008, 258-259. Ειδικότερα για γλυπτά της εποχής αυτής, βλ. Koerte 1878, αριθ. 184-186· αριθ. 203-204. Bonanno-Aravantinos 2000α, 772-775, εικ. 16-19 και 778-779, εικ. 27. Πρβλ. επίσης τις τιμητικές επιγραφές από την Έφεσο (όπ. υποσημ. 100) και τους Δελφούς (όπ. υποσημ. 101), στις οποίες αναφέρεται και η Χαιρώνεια, μαζί με τη Θήβα και τις Πλαταιές, μεταξύ των πόλεων που τίμησαν στα τέλη του 2ου-αρχές του 3ου αιώνα τον υποκριτή παντομίμας Τιβ. Ἰούλιον Ἀπόλαυστον.

[109] Γενικά για την Ακραιφία των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Kahrstedt 1954, 77, 82-85. Fossey 1973, 451-455. Fossey 1979, 554-560. Fossey 1988, 270. Fossey 1991, 114, 115. Alcock 1993, 80, 113, 151, 154, 167. Σαμπετάϊ 1995, 302-304. Βλαχογιάννη 1997, 385-387, 392. Επίσης, όπ. υποσημ. 125. Για ειδικότερες μελέτες που αφορούν στην εποχή αυτή, βλ. Επιγραφική: Oliver 1971, 221-237. Sherk 1988, 110-112, αριθ. 71. Oliver 1989, 69-77, αριθ. 18. Müller 1995, 455-467. Müller 1997, xix-xxi. Kantiréa 2007, 82-83, 178-180. Κεραμική: Κυλάφη 2000, 816-847.

[110] Για τα Πτῴα, βλ. Schachter 1981, 70-73, κυρίως 72 και σημ. 3, 4 (για την αναβίωση της εορτής στον 2ο και 3ο αιώνα).

[111] Η Τάναγρα στην ανατολική Βοιωτία φαίνεται να φθίνει από τα τέλη του 2ου αιώνα και εξής, εφόσον τόσο οι γραπτές πηγές όσο και τα επιγραφικά και νομισματικά τεκμήρια (όπ. υποσημ. 79) σταματούν έκτοτε. Βλ. σχετικά Kahrstedt 1954, 76, 97-98 (αποδίδει την παρακμή στην πιθανότητα να μετατράπηκε η ανατολική Βοιωτία σε αυτοκρατορική κτήση). Roller 1985, 277-281, κυρίως 280-281. Schachter 1986, 48 και σημ. 2 (για μαρτυρία της τέλεσης της εορτής των Ἑρμαίων, τον πρώιμο 3ο αιώνα). Fossey 1988, 48-49. Fossey 1991, 114, 116. Alcock 1993, 101, 147, 154, 162-163. Schachter 2007, 380, σημ. 48 (επιγραφή του 2ου ή 3ου αιώνα, που αναφέρεται στην Ἰσιδα). Για ειδικότερες μελέτες που αφορούν σε αυτή την εποχή, βλ. Γλυπτική: Koerte 1878, αριθ. 33, 35, 37, 39, 40-42, 45-48, 51, 54-57, 60, 67-68, 72-74, 78, 80, 84, 87, 89, 201. Βλαχογιάννη 2003β (υπό έκδοση). Bonanno-Aravantinos 2009α. Αρχιτεκτονική – Τοπογραφία: Χαμηλάκη 2005 (υπό έκδοση). Τσώτα – Ζαχαριάς – Mommsen 2006 (υπό έκδοση). Slapšak – Mušič 2006, 23. Ανδρειωμένου 2007, 262-263. Για το Δήλιον (σημ. Δήλεσι) στην ευρύτερη Ταναγραϊκή, βλ.

Επανερχόμενοι στα ανασκαφικά και άλλα δεδομένα που συνθέτουν την εικόνα της Χαιρώνειας στους αυτοκρατορικούς χρόνους, θα πρέπει να τονιστεί ότι τα κτηριακά κατάλοιπα που έχουν ανασκαφεί μέσα στην πόλη[114], οι τιμητικές επιγραφές και τα ενεπίγραφα βάθρα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων[115] αποτελούν μάρτυρες της ζωηρής δραστηριότητας της πόλης σε όλη την αυτοκρατορική περίοδο. Η ακμή της[116] αποδίδεται, σύμφωνα με τον Kahrstedt, στην «*chemische Industrie*», στη συστηματική δηλαδή ενασχόληση των κατοίκων της με την παραγωγή φαρμακευτικών ιαμάτων από άνθη[117].

τελευταία Ανδρειωμένου 2007, 4, σημ. 2. Χαραμή 2005 (υπό έκδοση). Χαμηλάκη 2006 (υπό έκδοση) (υστερορωμαϊκά κατάλοιπα). Χαμηλάκη 2009.

[112] Για την Κορώνεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, βλ. Kahrstedt 1954, 85-88. Fossey 1979, 566-571. Fossey 1988, 325-326, 328-329. Fossey 1991, 114, 118. Alcock 1993, 182. Bintliff – Slapšak 2006, 20. Ειδικότερα για τις επιγραφές της εποχής του Αδριανού και Αντωνίνου Ευσεβούς –το οψιμότερο κείμενο του επιγραφικού συνόλου χρονολογείται στα 161, επί Μάρκου Αυρηλίου και Λούκιου Ουήρου–, που αφορούσαν στην κατασκευή αναχωμάτων για την αναχαίτιση των πλημμυρών της ΝΔ. Κωπαΐδας και βρέθηκαν εντοιχισμένες σε δημόσια κτήρια της πόλης, βλ. Fossey 1982, 45-59. Oliver 1989, 253-273, αριθ. 108-118 (με παλαιότερη βιβλιογραφία). *SEG* XLII 411.

[113] Για τη Θίσβη των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Alcock 1993, 182. Gehrke 1996, 117-130. Kantiréa 2007, 135, 179 και σημ. 4. Πρβλ. επίσης τον αποσπασματικά σωζόμενο έδικτο του ανθυπάτου M. Ulpius από τη Θίσβη, που χρονολογείται στα 230-240 (*IG* VII 2226-2227 και Add. σ. 747. *Syll*[3] 884. *SEG* XLVI 546. *SEG* LII 512. *SEG* LIV 523bis). Για τη χρονολόγησή του, πρβλ. επίσης Roesch 1965, 211 (αρχές 3ου αι.). *SEG* LIV 523bis (ύστερος 2ος/πρώιμος 3ος αι.).

[114] *BCH* 49 (1925) Chron., 456 (κτήριο με κιονοστοιχία, ίσως τμήμα της αγοράς της πόλης. Για την κατά προσέγγιση τοποθέτησή του στον αρχαιολογικό χάρτη της πόλης, βλ. Κουντούρη 2006, 790, εικ. 1, θέση αριθ. 28). Φιλιππάκη – Φαράκλας – Συμεώνογλου 1967, 243 (κτήριο με υπόκαυστα. Κουντούρη 2006, 786, σημ. 48 και 790, εικ. 1, θέση αριθ. 11). Touchais 1981, 812. Γκαδόλου 1996, 278-279 (κτηριακά κατάλοιπα). Γκαδόλου 1997, 392-393 (τοίχοι). Κουντούρη 2006, 785 και σημ. 47 και 790, εικ. 1, θέσεις αριθ. 12, 13 (εκτεταμένα κτηριακά κατάλοιπα συγκροτήματος λουτρών). Για οικοδομικά κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων, χωρίς ακριβέστερο χρονικό προσδιορισμό, που αποκαλύφθηκαν από το 1998 και εξής σε σωστικές ανασκαφές της Θ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων μέσα στη σημερινή Χαιρώνεια, βλ. συγκεντρωμένα στην Κουντούρη 2006, 786, σημ. 50. Επίσης, βλ. τον αρχαιολογικό χάρτη της ευρύτερης περιοχής, *αυτόθι*, 790, εικ. 1, θέσεις αριθ. 8, 16, 18, 19, 20, 21, 25 (κτηριακά κατάλοιπα)· θέσεις αριθ. 22 και 23 (τμήμα δαπέδου *opus spicatum* και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου)· θέση αριθ. 29 (τοίχοι και τάφος ρωμαϊκών χρόνων)· θέση αριθ. 10 (τάφος ρωμαϊκών χρόνων στον αύλειο χώρο του Μουσείου Χαιρώνειας).

[115] *IG* VII 3418 = Höjte 2005, 337, αριθ. 47 = Kantiréa 2007, 85, σημ. 11 (στον Βεσπασιανό)· *IG* VII 3419 = Fossey 1986β, 254-255, αριθ. 6, πίν. 8 (στον Αντωνίνο Ευσεβή)· *IG* VII 3420 (στον Μακρίνο)· *IG* VII 3421. Fossey 1986β, 255-256, αριθ. 7, πίν. 9 (στον Αλέξανδρο Σεβήρο). Bizard 1905, 101, αριθ. II = Fossey 1986β, 256-257, αριθ. 8, πίν. 10 (στον Αυρηλιανό) –βρέθηκε στη θέση «Μπράμαγα», σε απόσταση 5 χλμ. από τη Χαιρώνεια αλλά προέρχεται με μεγάλη πιθανότητα από αυτή. Βλ. επίσης Fossey 1986β, 254-259, αριθ. 6-9, πίν. 6-8. Fossey 1987 = Fossey 1991. Knoepfler 1992, 437-438.

[116] Ο Kahrstedt θεώρησε τον μεγάλο αριθμό των επιτυμβίων στηλών της Χαιρώνειας ως δείκτη δημογραφικής αύξησης και ευμάρειας της πόλης (Kahrstedt 1954, 109). Το σχήμα αυτό υιοθετήθηκε και αργότερα από τον Fossey (Fossey 1988, 446-447 και 449, εικ. 54). Σήμερα όμως, η ιστορική έρευνα βασίζεται για την εξαγωγή ανάλογων συμπερασμάτων στην επιφανειακή έρευνα πεδίου (*surface survey*), που θεωρείται πιο αξιόπιστη, με το σκεπτικό ότι οι δημογραφικές διακυμάνσεις μιας περιοχής αποτελούν συνάρτηση του αριθμού και του μεγέθους των ίδιων των εγκαταστάσεων και όχι των καλλιτεχνικών ή άλλων προϊόντων τους. Βλ. σχετικά Alcock 1997, 289.

[117] Παυσ. IX 41, 7 και σχόλια στον Frazer 1898, 212. Επίσης, βλ. Kahrstedt 1954, 108. Alcock 1993, 111.

Σε τιμητική επιγραφή[118], που χρονολογείται πιθανότατα στο α΄ μισό του 3ου αιώνα, η Χαιρώνεια αναφέρεται ως λαμπροτ(άτη) πόλις. Από την ίδια επιγραφή πληροφορούμαστε για τη συνεχιζόμενη λατρεία της Ιτωνίας Αθηνάς[119], στην προστασία της οποίας είχε συσπειρωθεί από πολύ παλιά το Κοινόν των Βοιωτών, της Ίσιδας αλλά και της λατρείας του Ρωμαίου αυτοκράτορα. Αν στη μαρτυρία αυτή προσθέσουμε: α) μία ακόμη τιμητική επιγραφή του 3ου αιώνα για τον Σέξτον Κλαύδιον Αὐτόβουλον, έκτο απόγονο της οικογένειας του Πλουτάρχου[120], β) το ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος, που είχε αφιερωθεί στον Αλέξανδρο Σεβήρο (222-235)[121] και γ) την πλούσια αστική έπαυλη (*villa urbana*)[122] με τα εντυπωσιακά ψηφιδωτά δάπεδα, συνολικού εμβαδού 45 τ.μ., που ανασκάφηκε σε μικρή απόσταση από το αρχαίο θέατρο και χρονολογείται επίσης στο α΄ μισό του 3ου αιώνα[123], τότε μπορούμε να φανταστούμε την αίγλη της πόλης λίγα χρόνια πριν από την αναστάτωση που προκάλεσαν οι Έρουλοι στην Επαρχία της Αχαΐας, στις αρχές του 268.

Σε μικρή επίσης απόσταση από την εδώ μνημονευόμενη αγροικία –της οποίας η καταστροφή και εγκατάλειψη τοποθετείται στις αρχές του 268– είχε ερευνηθεί το 1979 στη θέση «Αγκορτσές»[124], βορειοανατολικά του σημερινού χωριού (**εικ. 1**), τμήμα μίας ακόμη αγροικίας του 2ου ή 3ου αιώνα με εγκατάσταση ληνού, η οποία, παρότι αδημοσίευτη, δεικνύει την ύπαρξη πλούσιων περιαστικών κατοικιών (*villae suburbanae*)[125]

---

[118] *IG* VII 3426. Η επιγραφή ήταν χαραγμένη σε βάθρο αγάλματος, που είχε στηθεί από τον Γν(αῖο) Κούρ(τιο) Δέξιππο, βοιωτάρχη, ισόβιο αρχιερέα της αυτοκρατορικής λατρείας και λογιστή της Χαιρώνειας, για τη μητέρα του ... Φλαβίαν Λανείκαν, τὴν ἀρχιέρειαν|διὰ βίου τοῦ τε κοινοῦ Βοιωτῶν, τῆς|Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ κοινοῦ Φω|κέων ἔθνους, καὶ τῆς Ὁμονοίας τῶν|Ἑλλήνων παρὰ τῷ Τροφωνίῳ, τὴν|ἁγνοτάτην ἱεραφόρον τῆς ἁγίας Εἴσι|δος, ἱέρειαν διὰ βίου τῆς ἀπὸ Σειριάδος|Εἴσιδος… Για τη χρονολόγηση της επιγραφής στο α΄ μισό του 3ου αιώνα, βλ. Oberhummer 1899, στ. 2035. Roesch 1976, 176. Schachter 1981, 207. Turner 1994, 67-68, αριθ. κατ. 109. Schachter 2005 (υπό έκδοση). Schachter 2007, 381-382. Πρβλ. Fossey 1986β, 258, αριθ. 9, πίν. 11 (μέσα ή β΄ μισό του 3ου αιώνα).

[119] Για τη θεσσαλική καταγωγή της Ιτωνίας Αθηνάς και την μετέπειτα καθιέρωσή της ως θεάς του Βοιωτικού Κοινού, βλ. Παπαχατζής 1992, 321-322.

[120] *IG* VII 3425. Για τη χρονολόγηση της επιγραφής στον 3ο αιώνα, βλ. Fossey 1979, 581 (xiii).

[121] Fossey 1986β, 255, αριθ. 7.

[122] Χαραμή 1993, 181-182 (οικ. Αν. Παπανικολάου). Για τη θέση του οικοπέδου, βλ. στον αρχαιολογικό χάρτη της πόλης, Κουντούρη 2006, 790, εικ. 1, θέση αριθ. 27.

[123] Στην επίχωση της ανασκαφής, σύμφωνα με την έκθεση στα Χρονικά του *ΑΔ*, βρέθηκαν και δύο χαλκά νομίσματα Αλεξάνδρου Σεβήρου (222-235) (ενν. σησιέρτιοι;).

[124] Δεν είχε δοθεί ανασκαφική έκθεση στα Χρονικά του *ΑΔ*. Η πληροφορία προέρχεται από γραπτή αναφορά της Λ. Παρλαμά, που φυλάσσεται στο διοικητικό αρχείο της Θ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων Θηβών. Βλ. επίσης μνεία στην Κουντούρη 2006, 786, σημ. 54. Για την ακριβή θέση της αγροικίας, βλ. στον τοπογραφικό χάρτη της ευρύτερης περιοχής, *αυτόθι*, 791, εικ. 2, αριθ. 33.

[125] Για επαύλεις ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων –χωρίς ακριβέστερο χρονικό προσδιορισμό– στη Βοιωτία, βλ. Kahrstedt 1954, 96 (Εύτρηση· 99 (Αυλίδα)· 109 (Χαιρώνεια) [*villae rusticae*]. 82 (Ακραιφία)· 85 (Κορώνεια)· 103 (Θίσβη)· 109 (Χαιρώνεια)· 110 (Ορχομενός)· 114 (Αλαί) [*villae urbanae*] (με μεγάλη όμως επιφύλαξη· για παράδειγμα η *villa* στην Εύτρηση χρονολογείται από την ανασκαφέα στο β΄ μισό του 3ου ή τον πρώιμο 2ο αι. π.Χ. και όχι στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Βλ. Goldman 1931, 266). Θήβα: Φιλιππάκη – Συμεώνογλου – Φαράκλας 1967, 234-235 (οικ. Ν. Καρακύρη) και 235, πίν. 165β (οικ. Χ. Θεοδώρου). Για τη θέση των δύο προαναφερόμενων οικοπέδων στον χάρτη της ευρύτερης περιοχής των Θηβών, βλ. Symeonoglou 1985, 150, εικ. 3.9, site 134, αβάκιο L-8 και site 127, αβάκιο I-7 αντίστοιχα). Αραβαντινός 1994, 285-286 (κοντά στη Θήβα, προς τα Βάγια). Χαραμή 1995, 288-290 και σχέδ. 5 (στις δυτικές παρυφές των Θηβών). Κουντούρη 2006, 783 και εικ. 9 στη σελ. 795· 786 (στη Χαιρώνεια). Των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων είναι οι αγροικίες (*villae rusticae*) που ανασκάφηκαν στην πεδιάδα του Ακραιφνίου (Σαμπετάϊ 1995, 302-304 και σχέδ. 11. Κοιλάκου 1996, 84-85. Κοιλάκου 1997, 123-125, πίν. 57γ και 58α-γ. Κοιλάκου 1998,

στην περιοχή, που θα στέγαζαν εμπορικού ή βιοτεχνικού χαρακτήρα δραστηριότητες. Λίγα δε μέτρα ανατολικότερα από την προαναφερόμενη αγροικία, ανασκάφηκε το 2001, στη θέση «Κόβρας-Αγκορτσές», κιβωτιόσχημος τάφος[126] με επανειλημμένη χρήση από τον 1ο-3ο αι. μ.Χ., πάνω από τον οποίον βρέθηκε και τμήμα μαρμάρινου (επιτύμβιου;) ανδριάντα.

Πάντως η Χαιρώνεια φαίνεται να συγκαταλέγεται μεταξύ των βοιωτικών πόλεων (Θήβα, Θεσπιές, Κορώνεια, Θίσβη, Λεβάδεια)[127] (**εικ. 5**) που εμφανίζουν ενδιαφέρον και μετά τα μέσα του 3ου αιώνα, εάν κρίνει κανείς από το βάθρο του αγάλματος με την αφιερωματική στον Αυρηλιανό επιγραφή[128].

Η ΠΙΘΑΝΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΕΡΟΥΛΩΝ ΔΙΑ ΜΕΣΟΥ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ

Η διέλευση των Έρουλων από τη Βοιωτία είναι μέχρι σήμερα γνωστή μόνο από το χωρίο του ανώνυμου βιογράφου του Γαλλιηνού στη «*Historia Augusta*»[129], καθώς δεν έχουν ανασκαφεί ούτε στη Χαιρώνεια αλλά ούτε και αλλού στη βοιωτική επικράτεια καλά τεκμηριωμένα στρώματα, καταστροφής, που να συνδέονται με την επιδρομή του γερμανικού φύλου[130].

Η πιθανή καταστροφή του μαντείου του Τροφωνίου στη Λεβάδεια από τους Έρουλους[131] συνιστούσε μέχρι σήμερα τη μοναδική αλλά ταυτόχρονα και αναπόδεικτη ένδειξη της παρουσίας τους στη Βοιωτία, αφού στηρίζεται αποκλειστικά σε ελάχιστα ραβδωτά όστρακα με επισφαλή ακριβή χρονολόγηση.

108, πίν. 62γ. Γκίνη-Τσοφοπούλου 2003, 28. Αραβαντινός 2003α, 41. Κοιλάκου 2003, 122. Βλαχογιάννη 2003, 151. Γκίνη-Τσοφοπούλου 2004, 60. Αραβαντινός 2004, 88. Κοιλάκου 2004, 214. Βλαχογιάννη 2004, 236), καθώς και η αστική έπαυλη (*villa urbana*) με τα ψηφιδωτά δάπεδα που ανασκάφηκε το 2003 μέσα στη Λεβάδεια (Αραβαντινός 2003β [υπό έκδοση]). Η αγρέπαυλη που εντοπίστηκε σε επιφανειακή έρευνα στις Θεσπιές χρονολογείται στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους αλλά με συνεχιζόμενη ζωή έως τους ύστερους ρωμαϊκούς (Bintliff – Howard – Snodgrass 2007, 155). Αμφίβολη, τέλος, είναι η ακριβής χρονολόγηση στους πρώιμους ή τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους επτά (7) επαύλεων κτισμένων με άφθονο αρχαίο υλικό (*spolia*), που διέθεταν ψηφιδωτά δάπεδα και πολύχρωμες τοιχογραφίες, και εντοπίστηκαν σε επιφανειακή έρευνα του Ολλανδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην ευρύτερη περιοχή της Τάναγρας (Bintliff *et alii* 2001, 46-47 και 40, εικ. 5. Bintliff 2005, 31 και 32, εικ. 2 και 33, εικ. 3. Bintliff – Slapšak 2007, 113).

[126] Για τη θέση του τάφου στον τοπογραφικό χάρτη της ευρύτερης περιοχής, βλ. Κουντούρη 2006, 791, εικ. 2, θέση αριθ. 34. Για τον ίδιο τον τάφο και τον ανδριάντα, βλ. Κουντούρη 2005 (υπό έκδοση). Κουντούρη 2006, 785, εικ. 10 (ανδριάντας) και εικ. 11-13 (τάφος).

[127] Βλ. το σχήμα του J. Fossey με τις βοιωτικές αφιερωματικές επιγραφές σε Ρωμαίους αυτοκράτορες (Fossey 1991, 115, πίν. 2).

[128] Όπ. υποσημ. 115. Η ζωή της Χαιρώνειας υπέστη σοβαρότατο πλήγμα, όπως παραδίδεται από τον ιστορικό Προκόπιο (Προκόπ. *Γοτθ.* 4, 25), από τον μεγάλο σεισμό του 551/2, επί Ιουστινιανού Α΄, που έπληξε ολόκληρη την Κεντρική Ελλάδα και τη βόρεια Πελοπόννησο. Βλ. επίσης Oberhummer 1899, στ. 2035. Μεταγενέστερες επισκευές στην οχύρωση της αρχαίας ακρόπολης έχουν αποδοθεί σε προσπάθεια αποκατάστασης μετά το σεισμό (Fossey – Gauvin 1985, 66. Fossey 1988, 378, σημ. 8). Φαίνεται ωστόσο ότι η ανάκαμψη ήταν άμεση, εφόσον η πόλη αναφέρεται ήδη στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους (643.11) του 6ου αιώνα μεταξύ των σημαντικότερων βοιωτικών πόλεων της εποχής (Κοιλάκου 2006, 1105).

[129] *Historia Augusta, Vita Gallieni* 13, 8: «atque inde Cyzicum et Asiam, deinceps Achaiam omnem vastarunt et ab Atheniensibus, duce Dexippo, scriptore horum temporum, victi sunt. unde pulsi per Epirum Macedoniam Boeotiam pervagati sunt». Επίσης, όπ. υποσημ. 40.

[130] Όπ. υποσημ. 34 (Αθήναι). Επίσης βλ. υποσημ. 36 (Κόρινθος). Για τις ελλειπείς και εν μέρει αστήρικτες ενδείξεις των καταστροφών των Έρουλων στη Σπάρτη και το Άργος, όπ. υποσημ. 37, 38 αντίστοιχα.

[131] Βαλλάς – Φαράκλας 1969, 228-232. Επίσης, βλ. Roesch 1976β, 492. Fossey 1986α, 143. Fossey 1988, 345-346.

Οχυρώσεις αυτής της εποχής για την απόκρουση της γοτθικής εισβολής δεν παραδίδονται από τις πηγές ούτε τεκμηριώνονται με βεβαιότητα στη βοιωτική επικράτεια, η οποία μοιάζει να μη συμμερίζεται τον σύγχρονο πανικό των γειτόνων της[132]. Τα αρχαία τείχη της ακρόπολης των Θηβών (Καδμείας) συμπεραίνεται πως θα ήταν ακόμη ισχυρά αυτή την εποχή, έξι αιώνες μετά την ανοικοδόμησή τους από τον Μακεδόνα βασιλέα Κάσσανδρο[133], αφού, όπως μαρτυρείται από τον Εθνικό ιστορικό Ζώσιμο, η πόλη έμεινε απόρθητη, κατά την επίθεση των Βησιγότθων επί Αλάριχου (396)[134], εξαιτίας της ισχυρής της οχύρωσης.

Τα νεότερα τείχη των Θεσπιών[135], της Τάναγρας[136], της Χαιρώνειας(;)[137], η παλαιότερη φάση του μεσαιωνικού οχυρωματικού περιβόλου της Λεβάδειας[138] και οι επισκευαστικές φάσεις των οχυρώσεων της Θίσβης (Παλαιόκαστρο)[139] και των Κορσιών (Κάστρο Χωστίων)[140] στον Κορινθιακό κόλπο, χρονολογούνται πλέον με βεβαιότητα στους ύστερους ρωμαϊκούς-πρώιμους βυζαντινούς χρόνους (4ος-6ος αι. μ.Χ.), δηλαδή μετά τα γεγονότα του 268, ενώ για τα τείχη των Σιφών[141] (σημ. Αλυκή) μαρτυρούνται μεν δύο φάσεις επισκευών στους ρωμαϊκούς χρόνους, χωρίς ωστόσο ακριβέστερα χρονολογικά

---

[132] Σύγκελλος, 715, 8-14: «Ἐπὶ Οὐαλεριανοῦ δὲ καὶ Γαλιηνοῦ πάλιν οἱ Σκύθαι διαβάντες τὸν Ἴστρον ποταμόν τήν τε Θρᾴκην ἐλήισαν καὶ Θεσσαλονίκην ἐπολιόρκησαν τὴν Ἰλλυρίδα πόλιν, οὐδὲν ἄριστον ἐπ᾽ αὐτῇ δράσαντες τῇ τῶν φυλάκων ἀνδρείᾳ. διὰ τοῦτο ταραχθέντες Ἕλληνες τὰς Θερμοπύλας ἐφρούρησαν· τότε τεῖχος Ἀθηναῖοι ἀνῳκοδόμησαν καθαιρεθὲν ἀπὸ τῶν Σύλλου χρόνων, Πελοποννήσιοι δὲ ἀπὸ θαλάσσης εἰς θάλασσαν τὸν Ἰσθμὸν διετείχισαν...». Adler – Tuffin 2002, 466. Επίσης, βλ. Ζωναράς XII 23. Οι πηγές έρχονται σε αντίθεση με την αρχαιολογική μαρτυρία. Βαλεριάνειο τείχος δεν έχει εντοπισθεί ανασκαφικά στον Ισθμό της Κορίνθου (Gregory 1993, 11-12, 141-143), παρά την άποψη (Wiseman 1978, 63-64) που υποστηρίζει ότι το Εξαμίλιον «πατούσε» πάνω σε παλαιότερη οικοδομική φάση του 3ου αιώνα. Το δε τείχος των Θερμοπυλών χρονολογείται σήμερα πολύ αργότερα από την επιδρομή των Ἑρουλων, στον 5ο αιώνα (Burns 1994, 339, σημ. 29).

[133] Για την ανοικοδόμηση της πόλης και της οχύρωσης των Θηβών (Καδμείας) στα 316/5 π.Χ. από τον Κάσσανδρο, με τις συνεισφορές των Αθηνών και άλλων πόλεων, μετά την ολοσχερή καταστροφή της πόλης από τον Αλέξανδρο Γ΄ τον Οκτώβρη του 335 π.Χ., βλ. *Πάριον Χρονικόν* CXV (*IG* XII 5.444). Διόδ. XVII 118, 2· XIX 53, 2· XIX 54, 1. Πλούτ. *Praec. ger. reipubl.* 814B. Παυσ. IX 7, 1· 7, 2· 7, 4. Επίσης, βλ. Roesch 1982, 420-422. Gullath 1982, 86-97. Miller 1996, 100. Μπουραζέλης 2002 (υπό έκδοση).

[134] Ζώσιμος Ε 5, 7-8. Επίσης, βλ. Trombley 1989, 217.

[135] Για τη χρονολόγηση του οχυρωματικού περιβόλου των Θεσπιών, του «Κάστρου», που διέλυσε ο P. Jamot –δυστυχώς χωρίς προηγούμενη αρχαιολογική τεκμηρίωση–, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής (1888-1891), προκειμένου να ανασύρει πλήθος αρχαίων επιγραφών και γλυπτών, που είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό (*spolia*) στην κατασκευή του, βλ. Bintliff – Snodgrass 1986, 51 και 52, σχέδ. 1. Fossey 1988, 136-137. Bintliff 1999, 29. Trombley 2000, 994. Bintliff 2004, 228, εικ. 12. Bintliff 2005, 38. Bintliff – Slapšak 2006, 16. Bonanno-Αραβαντινού 2008β, 268 (πρώιμη βυζαντινή περίοδο). Για τη χρονολόγησή του στη βυζαντινή περίοδο, βλ. de Ridder 1922, 219. Τα κατάλοιπα του τείχους, πριν από την έναρξη των γαλλικών ανασκαφών, εικονίζονται στον H.G. Lolling, *Urbädekker*, 145-146 (η πληροφορία στον Fossey 1988, 136).

[136] Το υστερορωμαϊκό τείχος της Τάναγρας αποτελεί εν μέρει επισκευή του κλασικού τείχους της αρχαίας πόλης. Περιέβαλε μια πιο συρρικνωμένη εγκατάσταση –ειδικά στα βόρεια– όπως έδειξαν οι επιφανειακές έρευνες των συνεργαζόμενων Πανεπιστημίων Leiden (J. Bintliff) και Ljubljana (B. Slapšak) (Bintliff *et alii* 2003, 40. Bintliff 2005, 36, 38. Bintliff – Slapšak 2006, 16. Bintliff – Slapšak 2007, 104. Χαραμή 2008, 232).

[137] Όπ. υποσημ. 128.

[138] Bon 1937, 191-208. Κοιλάκου 1994, 123-125, σχέδ. 34. Κοιλάκου 2006, 1106.

[139] Οι προμαχώνες του οχυρωματικού περιβόλου της Θίσβης (Παλαιόκαστρο) θεωρούνται τυπικό δείγμα οχύρωσης του 5ου-6ου αιώνα στα Βαλκάνια, σύμφωνα με τις πρόσφατες γεωφυσικές έρευνες του Πανεπιστημίου του Birmingham. Βλ. Morgan 2007-2008, 51. Dunn 2007, 36. Dunn 2008, 36.

[140] Fossey 1981, 70. Fossey 1988, 191.

[141] Schwandner 1977, 544-546.

στοιχεία. Μόνον για το νεότερο τείχος των Πλαταιών[142] έχει διατυπωθεί η άποψη, αν και όχι χωρίς αμφιβολίες, ότι κατασκευάστηκε μετά τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.

Οι Έρουλοι κατά την εισβολή τους από την Αθήνα στην Πελοπόννησο (**εικ. 3**), μέσω του Ισθμού της Κορίνθου, καταστρέφουν όλα τα σημαντικά οικονομικά-διοικητικά κέντρα της εποχής (Κόρινθο, Σπάρτη[143], Άργος). Στη συνέχεια, διωκόμενοι από τα στρατεύματα του Γαλλιηνού, φεύγουν προς τα βόρεια μέσω Βοιωτίας, (Ακαρνανίας), Ηπείρου και Μακεδονίας. Η παραδιδόμενη από τις πηγές πορεία τους, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που αντλούμε για το οδικό δίκτυο από τον μεταγενέστερο, γνωστό ως *Tabula Peutingeriana*[144] (*Codex Vindobonensis* 324), χάρτη του β΄ μισού του 4ου αιώνα[145], αλλά και οι θέσεις των αποκρύψεων έκτακτης ανάγκης, επιτρέπουν την ιχνηλάτηση αυτής της πορείας ή τουλάχιστον τη διατύπωση μιας βάσιμης υπόθεσης.

Η διαγραφόμενη από τις πηγές πορεία των Έρουλων ταυτίζεται με τη διαδρομή αριθ. 79[146] της *T.P.*, η οποία συνέδεε, με πολλούς ενδιάμεσους σταθμούς, το Δυρράχιο με το νοτιότερο άκρο της Πελοποννήσου, τη *Μαλέα άκρα* (γνωστό ως Καβομαλιάς)[147], και τη νήσο των Κυθήρων (**εικ. 3**), ενώ εναρμονίζεται απόλυτα και με τις θέσεις κατάχωσης των «θησαυρών».

Η απόκρυψη του «θησαυρού» Ακριαί Λακωνίας/1988 υποδεικνύει τη συνεχιζόμενη πορεία τους ως τον αρχαίο Ασωπό (σημ. Πλύτρα), ενώ εκείνη των «θησαυρών» Πάτρα/1976 και Πάτρα/1982 οφείλεται πιθανόν στην επιστροφή τους μέσω της οδού

---

[142] Το νεότερο τείχος των Πλαταιών στη βορειοδυτική πλευρά του «Κάστρου», κτισμένο με ακανόνιστους λίθους και *spolia* από τον προχριστιανικό οχυρωματικό περίβολο και τα κτήρια της πόλης, χρονολογούνταν παλαιότερα με βάση τις πηγές (Προκόπ. *Κτίσμ.* IV 2, 24) στην Ιουστινιάνεια περίοδο και εντασσόταν στο γενικότερο πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της πόλης αυτή την εποχή (Kirsten 1950, στ. 2276, 2316. *ΙΕΕ* 1978, 432. Κοιλάκου 2006, 1110-1111). Η νεότερη έρευνα αμφισβητεί σοβαρά αυτό το ενδεχόμενο και θεωρεί ότι η μαρτυρία του Προκόπιου αναφέρεται σε Ιουστινιάνεια επισκευή της ήδη υπάρχουσας υστερορωμαϊκής οχύρωσης της πόλης. Για τον συσχετισμό του νεότερου τείχους των Πλαταιών με το «Ερούλειο» των Αθηνών και την κατασκευή του πρώτου μετά τα μέσα του 3ου αιώνα για την αντιμετώπιση του επερχόμενου γοτθικού κινδύνου, βλ. Konecny 1998, στ. 58. Konecny – Aravantinos – Marchese 2003, 301 και σημ. 63. Σε πιο πρόσφατη ωστόσο δημοσίευση φαίνεται ανοιχτό το ενδεχόμενο να κτίστηκε και τον 4ο αιώνα (Konecny – Boyd – Marchese – Aravantinos 2008, 50, εικ. 4b και 51). Συνολικά για τα τείχη των Πλαταιών, βλ. Konecny (υπό έκδοση).

[143] Για τη σύνδεση της κατάχωσης του «θησαυρού» Σπάρτη/1964 με την εμφάνιση των Έρουλων στην Πελοπόννησο, βλ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1966, 377. Grunauer-von Hoerschelmann 1978, 109 και σημ. 107.

[144] Για την *Tabula Peutingeriana* (στο εξής *T.P.*), τον οδικό χάρτη που χρησιμοποιούνταν πιθανότατα από το αυτοκρατορικό ταχυδρομείο (*cursus publicus*), βλ. Miller 1916. Kubitschek 1919, στ. 2126-2143. Levi 1967. Weber 1984, 3-8. Fellmeth 2001, στ. 1197-1198. Για μια συνολική κριτική θεώρηση του χάρτη που αφορά στον ελλαδικό χώρο, βλ. Pritchett 1980, 197-288.

[145] Για τα προβλήματα χρονολόγησης της *T.P.*, βλ. Pritchett 1980, 198.

[146] Για τη διαδρομή αριθ. 79 της *T.P.* και τους ενδιάμεσους σταθμούς, βλ. Miller 1916, στ. 559-563 (Strecke 79) και εικ. 179-182. Επίσης, πρβλ. Pritchett 1980, 237-258 (διαδρομή 2) και εικ. 11 στη σελ. 239. Γενικότερα για το οδικό δίκτυο στον ελλαδικό χώρο την εποχή του *Imperium Romanum*, βλ. Wittke – Olshausen – Szydlak 2007, 196 (Karte B).

[147] Γενικότερα για το οδικό δίκτυο της Πελοποννήσου κατά τη Ρωμαιοκρατία, βλ. Θέμελης 1969. Pritchett 1980, 239, εικ. 11 και 241-257 (διαδρομή 2) και 258-274 (διαδρομή 3). Πίκουλας 1984, 175-188. Πίκουλας 1985, 90-91, αριθ. 4. Πίκουλας 1988, 226-227 (γενικές παρατηρήσεις). Πίκουλας 1995, 320-323. Πίκουλας 1992-1998, 305-311. Σταϊνχάουερ 1992-1998, 277-296. Πίκουλας 2001, 328. Πίκουλας 2006, 261. Πετρόπουλος 2007, 198-202 και σχέδ. 8-9.

Μεθώνης–Πατρών[148]. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί εδώ ότι τα ανασκαφικά δεδομένα δεν πιστοποιούν κατάλοιπα καταστροφής στη Μεσσήνη[149], την οποία, εάν τελικά πέρασαν οι Έρουλοι, θα διήλθαν βιαστικά διωκόμενοι από τα ρωμαϊκά στρατεύματα. Η φράση του Σύγκελλου «καὶ τὴν ὅλην Ἀχαΐαν κατέδραμον»[150] ενέχει πάντως δύο δυνατότητες ερμηνείας: είτε ότι οι Έρουλοι διήλθαν όλη την *Provincia Achaia* είτε στενά την περιοχή της παλαιάς Αχαΐας. Η έλλειψη πλωτού μέσου, που θα διευκόλυνε τη διαπεραίωσή τους στην Αιτωλοακαρνανία, υποχρέωσε πιθανότατα τους Έρουλους να διαφύγουν ξανά, όπως και κατά την κάθοδό τους, από τον Ισθμό μέσω της οδού Πατρών–Αιγίου–Κορίνθου–Αθήνας[151].

Η φράση του ανώνυμου βιογράφου στη *Vita Gallieni* 13, 8: «unde pulsi per Epirum Macedoniam Boeotiam pervagati sunt»[152] υπαινίσσεται την προς τα δυτικά πορεία τους μετά τη διαπεραίωσή τους στη Στερεά Ελλάδα, προκειμένου να καταλήξουν στην Ήπειρο. Η προς τα δυτικά εκτροπή της διαδρομής αριθ. 79[153] της *T.P.* ακολουθεί τα βόρεια παράλια του Κορινθιακού κόλπου, κατά μήκος της ακτογραμμής της Μεγαρίδας, της Βοιωτίας, της Φωκίδας[154] και της Αιτωλίας. Τόσο, όμως, ο περιηγητής του 2ου αι. μ.Χ. Παυσανίας[155], όσο και οι νεότεροι[156] αμφισβητούν την ύπαρξη του σημειωμένου στο ρωμαϊκό οδοιπορικό παραλιακού δρόμου, που συνέδεε το λιμάνι των Μεγάρων, τις Παγές (σημ. Αλεποχώρι), με τα Αιγόσθενα (σημ. Πόρτο Γερμενό) και την Κρεύση (σημ. παραλία Λιβαδόστρας), αλλά και τη Βούλι (σημ. Ζάλτσα) με την Αντίκυρα (σημ. Άσπρα Σπίτια) της Φωκίδας, επειδή η μορφολογία του εδάφους ήταν τέτοια που τον καθιστούσε απαγορευτικό. Όπως έδειξε δε η μελέτη της Κ. Αξιώτη, κριτήριο επιλογής των

---

[148] Η οδός που συνέδεε τα δύο σημαντικά λιμάνια της δυτικής Ελλάδας, την Πάτρα με τη Νικόπολη, είχε δύο τμήματα: το πελοποννησιακό Μεθώνης–Ολυμπίας–Δύμης–Πατρών και το αιτωλοακαρνανικό Κρυονερίου–Καλυδώνος–Βόνιτσας–Ακτίου–Νικοπόλεως (Αξιώτη 1980, 190. Πετρόπουλος 2004, 425, σχέδ. 1. Πετρόπουλος 2007, 198-202 και σχέδ. 8-9). Η οδός διατηρούνταν σε χρήση από τις αρχές του 2ου έως και τον 4ο αι. μ.Χ. Για το δεύτερο τμήμα της λιθόστρωτης οδού, μήκους 700 μ., που σώζεται σήμερα στη θέση «Παλιάμπελα», βλ. Αξιώτη 1980, 197. Η οδός Μεθώνης–Πατρών, της οποίας η διάνοιξη (Αξιώτη 1980, 189. Baladié 1980, 276) ή η επισκευή (Πετρόπουλος 2007, 201-202) συνδέεται με την προετοιμασία της μεγάλης εκστρατείας του Τραϊανού κατά των Πάρθων μετά το 112, αποτελεί τμήμα της διαδρομής αριθ. 83 της *T.P.*, που «κάνει» το γύρο της Πελοποννήσου. Βλ. Miller 1916, στ. 581-583 (Strecke 83) και εικ. 181. Επίσης πρβλ. Pritchett 1980, 204, 258-274 (διαδρομή 3) και 239, εικ. 11. Η αποκάλυψη ενός εκόμη μιλιαρίου του Τραϊανού έξω από την Πάτρα, στον αρχαίο δρόμο προς Κόρινθο, αποδεικνύει την ύπαρξη ενός ενιαίου προγράμματος οδοποιίας την εποχή αυτή (Rizakis 1998, 106-107, αριθ. 27α. Πετρόπουλος 2007, 198).

[149] Topping 1972, 64. Lazenby – Hope Simpson 1972, 93. Θέμελης 2002, 23.

[150] Όπ. υποσημ. 31.

[151] Πετρόπουλος 2007, 198, 200, 202.

[152] Όπ. υποσημ. 129.

[153] Miller 1916, στ. 563-565 (Strecke 79) και εικ. 180. Pritchett 1980, 204, 209, εικ. 9, 274-288 (διαδρομή 4).

[154] Για το κομμάτι αυτό, βλ. εκτενώς Freitag 1999, 174-186 (μεγαρική ακτή από τα Αιγόσθενα ως τις Παγές), 150-173 (βοιωτική ακτή από τις Κορσιές ως τον Αγ. Βασίλειο [επίνειο των Πλαταιών;]), 114-149 (φωκική ακτή από τους Δελφούς (Κίρρα) ως τη Ζάλτσα).

[155] Ο Παυσανίας έφθασε στην Κρεύση από τα Αιγόσθενα δια θαλάσσης (Παυσ. IX 32, 1. Βλ. επίσης σχόλια στο Παπαχατζής 1981, 199, σημ. 2). Για το τμήμα δε μεταξύ Αντίκυρας και Βούλιδος αναφέρει χαρακτηριστικά (Παυσ. X 37, 2): ἐς δὲ τὴν Βοῦλιν ἐκ μὲν τῆς βοιωτίας Θίσβης σταδίων ἐστὶν ὁδὸς ὀγδοήκοντα, ἐξ Ἀντικύρας δὲ τῆς φωκέων δι᾽ ἠπείρου μὲν καὶ εἰ ἀρχὴν ἐστιν οὐκ οἶδα· οὕτω δύσβατα ὄρη καὶ τραχέα τὰ μεταξὺ Ἀντικύρας τέ ἐστι καὶ Βούλιδος. Βλ. επίσης σχόλια στον Frazer 1898, 456.

[156] Leake 1835, 406 (για το κομμάτι Αιγόσθενα–Κρεύσις), 523-524 (για το κομμάτι Βούλις–Αντίκυρα). Hammond 1954, 104, 106, εικ. 1, 115 και σημ. 33. Αξιώτη 1980, 204-205. Pritchett 1980, 275-278.

σημειωμένων στο χάρτη σταθμών δεν ήταν η εξαντλητική πληροφόρηση για όλες ανεξαιρέτως τις δυνατότητες ελλιμενισμού αλλά η σημασία του κάθε σταθμού ως αφετηρίας μιας φυσικής οδού πρόσβασης στο εσωτερικό της χώρας[157].

Εκτός όμως από τον προαναφερόμενο παραλιακό δρόμο υπήρχε και άλλος χερσαίος, που συνέδεε τη Νικόπολη της Ηπείρου με την κύρια οδική αρτηρία της ανατολικής Ελλάδας, τη διαδρομή αριθ. 81[158] της *T.P.* –ενδιάμεσος σταθμός της οποίας ήταν και η Χαιρώνεια (*Ceroni*)[159]–, ο οποίος όμως δε μαρτυρείται στα σωζόμενα ρωμαϊκά οδοιπορικά. Μόνον το ανατολικότερο τμήμα του χερσαίου αυτού δρόμου, το τμήμα Ευήνου–Λεβάδειας, σημειώνεται στο αποσπασματικά σωζόμενο οδοιπορικό αριθ. 325/6[160] του *Itinerarium Antonini Augusti* (**εικ. 3**), της εποχής του Διοκλητιανού[161], που με αφετηρία τη Λεβάδεια (σταθμός *Phocide*) έφθανε στον Εύηνο ποταμό περνώντας από τους Δελφούς (**εικ. 6**). Το συνεχόμενο προς τα δυτικά τμήμα της οδού Καλυδώνας–Ακτίου (**εικ. 6**) είναι δυνατό να αποκατασταθεί σύμφωνα με την *κατεστηλωμένη* ρωμαϊκή οδό, όπως αυτή τεκμηριώθηκε από τη μελέτη της Κ. Αξιώτη[162] με την εύρεση τριών μιλιοδεικτών κατά χώραν και ενισχύθηκε με την πρόσφατη ανακάλυψη ενός τέταρτου[163]. Η απόκρυψη του «θησαυρού» Πλακανίδα/1967, στο ομώνυμο ύψωμα της Φλωριάδας Βάλτου (**εικ. 4**), στη σημερινή συνοριακή γραμμή μεταξύ Ακαρνανίας και Ηπείρου, είναι ενδεικτική αυτής της πορείας[164]. Από το Άκτιο η διαδρομή αριθ. 79 της *T.P.* συνεχιζόταν έως το Δυρράχιο (αρχαία Επίδαμνο) στην Επαρχία της Μακεδονίας, τόπο από όπου μαρτυρείται ότι πέρασαν οι Έρουλοι[165].

Κατόπιν των ανωτέρω γεννάται το ερώτημα ποιον δρόμο ακολούθησαν εν τέλει οι Έρουλοι μέσα από τη Βοιωτία, τον δυσκολοδιάβατο παραλιακό ή τον χερσαίο (**εικ. 6**). Η απουσία μιλιοδεικτών (*miliaria*)[166] δυσχεραίνει τη διατύπωση μιας ασφαλούς υπόθεσης υποδεικνύοντας ταυτόχρονα την αδιαφορία για τη συντήρηση του οδικού δικτύου –όπως

---

[157] Αξιώτη 1980, 204. Για την εμπορική σημασία που είχε αποκτήσει η Κρεύσις, επίνειο της πολύ σημαντικής πόλης των Θεσπιών, ήδη από την εποχή της Ελεύθερης Πολιτείας (*res publica*), βλ. Hatzfeld 1919, 76. Rizakis 1988, 453-472. Freitag 1999, 170.

[158] Για τη διαδρομή αριθ. 81 της *T.P.*, που ξεκινούσε από την Πέλλα, διέσχιζε τη Θεσσαλία, τη Φθιώτιδα και τη Βοιωτία για να καταλήξει στην Αττική, βλ. Miller 1916, στ. 571-578 (Strecke 81) και εικ. 180, 185. Επίσης, πρβλ. Pritchett 1980, 206-237 (διαδρομή 1) και εικ. 9 στη σελ. 209. Löhberg 2006, II πίν. 55.1 (διαδρομή A.2).

[159] Pritchett 1980, 232-233.

[160] Miller 1916, LXIII. Cuntz 1929, 49. Αξιώτη 1980, 198, σχέδ. 2. Löhberg 2006, I 252-254 (Route X, A.2)· II πίν. 55.3. Πρβλ. επίσης *Ravennatis Anonymi Cosmographia* V 13 και *Guidonis Geographica* 112, στο Schnetz 1940, 94 και 137 αντίστοιχα.

[161] Γενικά για το αποσπασματικά σωζόμενο αυτό οδοιπορικό, βλ. Miller 1916, LIV-LXIII. Cuntz 1929. Löhberg 2006 (διάσπαρτα). Για τη χρονολόγησή του αμέσως μετά τα 286, βλ. Löhberg 2006, 3, 405, 408.

[162] Αξιώτη 1980, 186-189, 191 κε. και σχέδ. 1. Επίσης, βλ. Πετρόπουλος 1991, 104-105, σχέδ. 1. Πρβλ. Löhberg 2006, II, πίν. 54.2, 55.3 (διαδρομή A.2).

[163] Πετρόπουλος 2004, 418, Πετρόπουλος 2007, 198.

[164] Όπ. υποσημ. 71.

[165] *FHG* III 672, fr. 6.

[166] Για το μοναδικό μέχρι σήμερα γνωστό *miliarium* στη Βοιωτία, της εποχής του Αδριανού, που βρέθηκε κοντά στην Αλίαρτο και μιλιομετρούσε την απόσταση ανάμεσα στην τελευταία και το Ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς στις Αλαλκομενές, βλ. Bizard 1905, 99-101, αριθ. I. Pritchett 1980, 159, 234.

άλλωστε συμβαίνει και στην υπόλοιπη Επαρχία της Αχαΐας[167]– απόρροια του πενιχρού ενδιαφέροντος της ρωμαϊκής διοίκησης για μια απόμακρη και μάλλον αδιάφορη όσον αφορά στην κίνηση των ρωμαϊκών λεγεώνων περιοχή της αυτοκρατορίας. Οι μόνιμα εγκατεστημένες στρατιωτικές δυνάμεις στην Αχαΐα θα πρέπει να ήταν ισχνές, ικανές μόνο για την κάλυψη των αναγκών της ρωμαϊκής διοίκησης της Επαρχίας[168], και ως εκ τούτου ανεπαρκείς για την αποτελεσματική αντιμετώπιση μιας σοβαρής εχθρικής επίθεσης, όπως αυτή των Έρουλων.

Το γεγονός όμως ότι δεν υπήρχε αμαξωτή παραλιακή οδός[169] δεν αποκλείει την ύπαρξη ορεινών διαβάσεων, μονοπατιών, που εξυπηρετούσαν ανέκαθεν στρατιωτικούς σκοπούς[170]. Το θετικό σε αυτή την επιλογή θα ήταν ότι κινούμενοι μακριά από τα αστικά κέντρα θα απέφευγαν τον κίνδυνο καταδίωξής τους από τις πολιτοφυλακές, όπως είχε συμβεί στην Αθήνα υπό τον Πόπλιο Ερέννιο Δέξιππο[171], αλλά και από τα ρωμαϊκά στρατεύματα, των οποίων η κίνηση σε τέτοια μονοπάτια θα ήταν δυσχερής[172]. Είναι όμως αμφισβητήσιμο το κατά πόσον, μη γνωρίζοντας από πριν τα ορεινά περάσματα και έχοντας παράλληλα την πίεση της καταδίωξης, επέλεξαν να ακολουθήσουν μία οδό με άγνωστη για αυτούς κατάληξη.

Από την άλλη πλευρά η επιλογή του χερσαίου δρόμου φαίνεται λογικότερη, ενώ στη βιαστική διαφυγή τους πρέπει να οφείλεται το γεγονός ότι δε σύληση αν το ιερό των Δελφών, που εκείνη την εποχή θα ήταν αφύλακτο και συνεπώς εύκολη λεία για τους επιδρομείς. Η σιωπηρή διακοπή της ζωής επί Γαλλιηνού σε ιερά, όπως σε αυτό του Απόλλωνος(;) και της Άρτεμης Ελαφηβόλου κοντά στο Καλαπόδι της αρχαίας Φωκίδας[173], και σε πόλεις, όπως το Κάλλιον στην Αιτωλία[174] (**εικ. 6**), που βρίσκονται πάνω στον οδικό αυτό άξονα είναι ενδεικτική της πορείας τους. Ξεκινώντας από τη βάση

---

[167] Για τη διαπίστωση αυτή, βλ. Pritchett 1980, 201. Πίκουλας 1995, 320-321. Πίκουλας 1992-1998, 305. Πίκουλας 1999, 247. Πίκουλας 2001, 328. Πίκουλας 2006, 261. Επίσης Τουράτσογλου 2006, 56, σημ. 176. Για την άποψη ότι στον ελλαδικό χώρο διανοίχτηκαν λιγότεροι νέοι δρόμοι από οποιοδήποτε άλλο μέρος της Αυτοκρατορίας, όχι από αδιαφορία της ρωμαϊκής διοίκησης αλλά επειδή οι προϋπάρχοντες, με κάποιες επισκευές, ήταν ήδη επαρκείς, βλ. Wittke – Olshausen – Szydlak 2007, 194, αριθ. II.

[168] Βλ. σχετικά Sherk 1957, 62. Cherf 1991, 136.

[169] Ειδικότερα όσον αφορά στο τμήμα Βούλιδος–Αντίκυρας έχει επιβεβαιωθεί στον 4ο αι. π.Χ. παραλιακή οδός από την πυκνή παρουσία οχυρώσεων και οικιστικών καταλοίπων κατά μήκος της. Βλ. Ντάσιος 1993, 40-53.

[170] Gomme 1911-1912, 205 και σημ. 2: «There is not now, nor ever was, any sort of direct land connection between these places, other than the roughest of Greek mountain paths». Burn 1949, 313-323. Pritchett 1980, 278.

[171] Για παραδείγματα υπεράσπισης του τόπου τους από τους ίδιους τους πολίτες τόσο στον ελλαδικό χώρο (Αθήνα, Θεσσαλονίκη) όσο και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας (Μοισία, Λυκία, Παννονία), βλ. Τουράτσογλου 2006, 29-30.

[172] Τον παραλιακό δρόμο δέχεται ο García Moreno 1996, 240-241. Για τη μετάφραση του άρθρου από τα ισπανικά ευχαριστώ τον συνάδελφο Βαγγέλη Νικολόπουλο.

[173] Το ιερό που ανασκάφηκε κοντά στο Καλαπόδι της σημερινής Λοκρίδας έχει αποδοθεί από τους ανασκαφείς στη φωκική πόλη Υάμπολη. Βλ. Felsch – Kienast – Schuler 1980, 109. Πρβλ. επίσης Fossey 1986α, 143 (ο οποίος αποδίδει το ιερό στη φωκική πόλη Αβές, που ταυτίζεται με επιφύλαξη με το Παλαιοχώρι Εξάρχου, *αυτόθι*, 78-81).

[174] Ζαφειροπούλου 1976, 165. Herbert – Kase 1977, 114-115. Από το Κάλλιον (ή Καλλίπολη) στην ανατολική Αιτωλία προέρχεται εξάλλου «θησαυρός» 14 σησιτερτίων Αντωνίνου Ευσεβούς (138-161) - Τραϊανού Δεκίου (249-251), του οποίου η απόκρυψη συνδέθηκε από την ανασκαφέα με τον πανικό των κατοίκων από την Ερούλεια κάθοδο του 268 (Ζαφειροπούλου 1982, 12. Τουράτσογλου 2006, 84, αριθ. κατ. 311).

ότι οι αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης δεν ανακτήθηκαν από τους κατόχους τους, επειδή τους πρόλαβε ο θάνατος –γιατί σε διαφορετική περίπτωση δεν θα είχαν εντοπισθεί από τους ανασκαφείς–, οι αποκρύψεις των «θησαυρών» Δελφοί/1896 και Χαιρώνεια/2001 βαρύνουν υπέρ της πιθανότητας της χερσαίας διαδρομής 325/6 του *Itinerarium Antonini*. Συνεπώς και η διέλευση από τη Λεβάδεια, που είχε παλαιότερα υποστηριχθεί, είναι κάτω από αυτό το πρίσμα πολύ περισσότερο πιθανή.

Συμπερασματικά, λοιπόν, θα μπορούσαν να διατυπωθούν τα εξής. Η διέλευση των Έρουλων από τη Βοιωτία φαίνεται βέβαιη έως και αναγκαστική (**εικ. 3**), προκειμένου να διαφύγουν στη συνέχεια στην Ήπειρο και τη Μακεδονία. Το εύρημα Χαιρώνεια/2001 αποτελεί τον χαμένο κρίκο της αλυσίδας στις αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης αυτής της εποχής, αφού η Βοιωτία απουσίαζε από τον μέχρι σήμερα γνωστό κατάλογο των θέσεων[175].

Στην αναπόδεικτη ένδειξη της παρουσίας τους στη Λεβάδεια έρχεται τώρα να προστεθεί και αυτή στη Χαιρώνεια, συνοδευόμενη όμως από τη βαρύτερη νομισματική μαρτυρία. Η καταδίωξή τους από τα στρατεύματα του Γαλλιηνού δικαιολογεί την απουσία βάσιμων και εκτεταμένων τεκμηρίων καταστροφής.[176] Ωστόσο, ενώ η κατάχωση του ευρήματος Χαιρώνεια/2001 συνδέεται αναμφίβολα με τη βιαστική διέλευση των Έρουλων από τη Βοιωτία, η πυρπόληση της αγροικίας θα μπορούσε να αποτελεί εντελώς συμπτωματική συγκυρία.

---

[175] Ο «θησαυρός» Βοιωτία/1975, που συγκροτείται από 20 αντωνινιανούς και φυλάσσεται στο ΝΜ, καταχώθηκε αμέσως μετά, αφού έχει ως καταληκτήριο νόμισμα αντωνινιανό Κλαυδίου Β΄ Γοτθικού (268-270). Βλ. Τουράτσογλου 2006, 98, αριθ. κατ. 477. Με το ίδιο ιστορικό υπόβαθρο θα πρέπει να συνδεθεί και βάθρο αγάλματος από τη Θήβα με αφιερωματική στον Κλαύδιο Β΄ Γοτθικό επιγραφή (*IG* VII 2502).

[176] Άλλωστε, από ό τι φαίνεται οι επιπτώσεις της επιδρομής των Έρουλων, ακόμη και στην πόλη των Αθηνών που είναι ανασκαφικά τεκμηριωμένες, θα πρέπει να ήταν πολύ λιγότερο δραματικές από όσο είχε τονιστεί στο παρελθόν (Day 1942, 252, 259-261. Frantz 1988, 208). Αυτό τουλάχιστον τεκμαίρεται από τις άμεσες κτηριακές επισκευές (Castrén 1994, 1-2. Castrén 1999, 211-214), την ομαλή λειτουργία των θεσμών (Kapetanopoulos 1983, 55) και τη συνέχιση της καλλιτεχνικής παραγωγής (Stephanidou-Tiveriou 1993, 135-136. Stirling 2008, 147-150. Ειδικότερα για την επαναλειτουργία των εργαστηρίων λύχνων ήδη από τα τέλη του 3ου αιώνα, βλ. Karivieri 1996, 47-48). Επίσης, βλ. Castrén 1989, 45. Τσονιώτης 2008, 69. Ενδεικτικό στοιχείο της γρήγορης ανάκαμψης ήταν και η τέλεση της 262ης Ολυμπιάδας στα 269-270 (Dexippos von Athen, στο *FGrHist* II.A 100, σ. 456, F2).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αγαλλοπούλου, Π. 1994. *Θέματα Νομισματοκοπίας και Νομισματικής Κυκλοφορίας των Πατρών, 14 π.Χ.-268 μ.Χ.* (αδημ. διδ. διατριβή). Ιωάννινα.

Ανδρειωμένου, Α.Κ. 2007. *Τάναγρα. Η Ανασκαφή του Νεκροταφείου (1976-1977, 1989)*, (*Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, αρ. 252). Αθήναι.

Αξιώτη, Κ. 1980. «Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 35, Α΄– Μελέτες, 186-205.

Αραβαντινός, Β. 1994. «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Κοιλάδα και ιερό των Μουσών», *ΑΔ* 49, Χρονικά Β΄1, 284-286.

Αραβαντινός, Β. (επιμ.) 2000 (υπό έκδοση). *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Λεβάδεια, 9-12.9.2000* (υπό έκδοση).

Αραβαντινός, Β. 2003α. «Δύο στάσεις για ανασκαφές στη Βοιωτία: Ακραίφνιο (ΠΑΘΕ) και Θήβα (ΕΡΓΟΣΕ)», στο *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Πρόγραμμα – Περιλήψεις* (Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας), *Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20.9.2003*, 40-44, 147-149. Θεσσαλονίκη.

Αραβαντινός, Β. 2003β (υπό έκδοση). «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 58, Χρονικά Β΄ (υπό έκδοση).

Αραβαντινός, Β. 2004. «Δύο στάσεις για ανασκαφές στη Βοιωτία: Ακραίφνιο (ΠΑΘΕ) και Θήβα (ΕΡΓΟΣΕ)», στο Μπακιρτζής 2004, 82-94, 233-235.

Αραβαντινός, Β. (επιμ.) 2005 (υπό έκδοση). *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 16-19.9.2005* (υπό έκδοση).

Αραβαντινός, Β. – Κουντούρη, Ε. (επιμ.) 2002 (υπό έκδοση). *Εκατό Χρόνια Αρχαιολογικού Έργου στη Θήβα (1900-2000). Οι Πρωτεργάτες των Ερευνών και οι Συνεχιστές τους.* Διεθνές Συμπόσιο, Θήβα, 15-17.11.2002 (υπό έκδοση).

Αραβαντινός, Β. – Χριστοπούλου, Αλ. (επιμ.) 2000. *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 4-8.9.1996*. Αθήνα.

Βαλλάς, Ε. – Φαράκλας, Ν. 1969. «Περί του μαντείου του Τροφωνίου εν Λεβαδεία», *ΑΑΑ* ΙΙ.2, 228-232.

Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, Ε. 1963. «Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον. Νομισματική Συλλογή», *ΑΔ* 18, Χρονικά Β΄1, 4-8.

Βελένης, Γ. 1998. *Τα Τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*. Θεσσαλονίκη.

Βλαχάκη, Μ. 2007. «Ο «θησαυρός» των Λιβανατών Λοκρίδας», στο *Φθιωτική Ιστορία. Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία), Λαμία, 4-6.11.2003*, 130-142. Λαμία.

Βλαχογιάννη, Ελ. 1997. «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Ακραίφνιο», *ΑΔ* 52, Χρονικά Β΄1, 377-392.

Βλαχογιάννη, Ελ. 2001-2002. «Θησαυρός» ρωμαϊκών σησιερτίων από τη Θήβα», *Αρχαιογνωσία* 11, 57-71.

Βλαχογιάννη, Ελ. 2003α. «Ανασκαφική έρευνα στον ανισόπεδο κόμβο Ακραιφνίου», στο *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Πρόγραμμα – Περιλήψεις* (Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας), *Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20.9.2003*, 150-152. Θεσσαλονίκη.

Βλαχογιάννη, Ελ. 2003β (υπό έκδοση). «Δύο «ανθεμωτές» επιτύμβιες στήλες των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων από την Τάναγρα», *ΑΔ* 58 (2003) Α΄ - Μελέτες (υπό έκδοση).

Βλαχογιάννη, Ελ. 2004. «Ανασκαφική έρευνα στον ανισόπεδο κόμβο Ακραιφνίου», στο Μπακιρτζής 2004, 236-237.

Βλαχόπουλος, Α.Γ. (επιμ.) 2008. *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα.

Βλίζος, Στ. (επιμ.) 2008. *Η Αθήνα κατά την Ρωμαϊκή Εποχή: Πρόσφατες Ανακαλύψεις, Νέες Έρευνες. Πρακτικά του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συμποσίου, Αθήνα, 19-21.10.2006* (*Μουσείο Μπενάκη, 4ο Παράρτημα*). Αθήνα.

Γαλάνη-Κρίκου, Μ. 1993. «Ελευσίνα: Θησαυροί 1993 και μεμονωμένα νομίσματα. Ελληνιστικοί χρόνοι-6ος αι. μ.Χ.», *ΑΔ* 48, Χρονικά Β΄1, 46-49.

Γκαδόλου, Α. 1996. «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Χαιρώνεια», *ΑΔ* 51, Χρονικά Β΄1, 278-279.

Γκαδόλου, Α. 1997. «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Λιβαδειά, Χαιρώνεια», *ΑΔ* 52, Χρονικά Β΄1, 392-393.

Γκίνη-Τσοφοπούλου, Ελ. 2003. «Αρχαιολογικές μαρτυρίες και μνημεία στην πορεία εκτέλεσης των Μεγάλων Έργων. Η περίπτωση της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στους Νομούς Αττικής και Βοιωτίας», στο *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Πρόγραμμα-Περιλήψεις* (Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας), *Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20.9.2003*, 24-29. Θεσσαλονίκη.

Γκίνη-Τσοφοπούλου, Ελ. 2004. «Αρχαιολογικές μαρτυρίες και μνημεία στην πορεία εκτέλεσης των Μεγάλων Έργων. Η περίπτωση της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στους Νομούς Αττικής και Βοιωτίας», στο Μπακιρτζής 2004, 49-61.

Δεσπίνης, Γ. 1971. *Συμβολή στη Μελέτη του Έργου του Αγορακρίτου* (διδ. διατριβή). Αθήνα.

Δρούγου, Στ. – Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. (επιμ.) 2006 (υπό έκδοση). *Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης για την Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας στον Ελλαδικό Χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.), Θεσσαλονίκη, 12-16.11.2006* (υπό έκδοση).

Ελευθεράτου, Στ. 2008. «Στοιχεία πολεοδομικής και οικιστικής οργάνωσης από το νότιο τμήμα της αρχαίας Αθήνας», στο Βλίζος 2008, 185-205.

Ζαφειροπούλου, Φ. 1976. «Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Δελφών: Νομός Φωκίδας. Νομός Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 31, Χρονικά Β΄1, 161-172.

Ζαφειροπούλου, Φ. 1982. «Το Κάλλιο στην ύστερη αρχαιότητα», *ΑΕ*, *Αρχαιολογικά Χρονικά*, 1-13.

Ζαχαριάδου, Ο. 2008. «Η ανατολική περιοχή της Αθήνας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο», στο Βλίζος 2008, 153-166.

Ζιρώ, Δ.Γ. 1991. *Ελευσίς. Η Κυρία Είσοδος του Ιερού της Ελευσίνος*. Αθήναι.

Θέμελης, Π.Γ. 1969. «Το μιλιάριον του Επιταλίου», *ΑΕ*, Χρονικά, 16-17.

Θέμελης, Π.Γ. 2002. «Υστερορωμαϊκή και Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», στο Π.Γ. Θέμελης – Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία: Αστικός και Αγροτικός Χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 29-30.5.1998*, 20-58. Αθήνα.

ΙΕΕ 1976. Εκδοτική Αθηνών (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΣΤ΄: *Ελληνισμός και Ρώμη*. Αθήναι.

ΙΕΕ 1978. Εκδοτική Αθηνών (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Ζ΄: *Βυζαντινός Ελληνισμός. Πρωτοβυζαντινοί Χρόνοι*. Αθήναι.

Καλλιγάς, Π.Γ. 2003. «Σταθμός Ακρόπολις», στο Λ. Παρλαμά - Ν.Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Η Πόλη Κάτω από την Πόλη. Ευρήματα από τις Ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών (Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 2.2000-12.2001)*[2], 29-39. Αθήνα.

Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Μ. 1966. «Μία μαρτυρία δια την κάθοδον των Ερούλων εις την Σπάρτην το 267 μ.Χ. Εύρημα νομισμάτων των Λακεδαιμονίων», στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τομ. Γ΄, 376-382, πίν. 121-123. Αθήναι.

Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Μ. 1967. «Συμβολή εις την μελέτην της Νομισματοκοπίας της Νικοπόλεως. Περιγραφή δύο «θησαυρών», *ΑΕ*, 93-114, πίν. 7-14.

Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Μ. 1971. «Χρονικά», *ΑΕ*, 42-51, πίν. ΚΣΤ΄- ΚΗ΄.

Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Μ. 1975. *Η Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*. Αθήναι.

Κεραμόπουλλος, Α.Δ. 1917. *Θηβαϊκά*, *ΑΔ* 3.

Κοιλάκου, Χ. 1994. «1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Λειβαδιά», *ΑΔ* 49, Χρονικά Β΄1, 123-125.

Κοιλάκου, Χ. 1996. «1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Εθνική οδός Αθηνών–Λαμίας (χλμ. θέση 103.00)–Κόμβος Ακραιφνίου», *ΑΔ* 51, Χρονικά Β΄1, 84-85.

Κοιλάκου, Χ. 1997. «1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Ακραίφνιο, Εθνική οδός Αθηνών–Λαμίας», *ΑΔ* 52, Χρονικά Β΄1, 123-128.

Κοιλάκου, Χ. 1998. «1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Ακραίφνιο, Εθνική οδός Αθηνών–Λαμίας, νότια πλευρά (χ.θ. 103)», *ΑΔ* 53, Χρονικά Β΄1, 106-108.

Κοιλάκου, Χ. 2003. «Οδικός άξονας: Πάτρα–Αθήνα–Θεσσαλονίκη–Εύζωνοι (ΠΑΘΕ). Διαπλάτυνση Εθνικής οδού Αθηνών-Λαμίας: Ανασκαφική έρευνα στον κόμβο Ακραιφνίου», στο *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Πρόγραμμα – Περιλήψεις* (Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας), *Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20.9.2003*, 122-124. Θεσσαλονίκη.

Κοιλάκου, Χ. 2004. «Οδικός άξονας: Πάτρα–Αθήνα–Θεσσαλονίκη–Εύζωνοι (ΠΑΘΕ). Διαπλάτυνση Εθνικής οδού Αθηνών–Λαμίας: Ανασκαφική έρευνα στον κόμβο Ακραιφνίου», στο Μπακιρτζής 2004, 214-216.

Κοιλάκου, Χ. 2006. «Η Βοιωτία κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος-7ος αι.). Μια πρώτη προσέγγιση», *ΑΕΘΣΕ* 1 (2003), *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2-2.3.2003*. τομ. ΙΙ, 1105-1118. Βόλος.

Κουμανούδης, Σ.Ν. 1970. «Επιγραφαί εξ Αθηνών», *ΑΔ* 25, Α΄, Μελέτες, 54-86.

Κουντούρη, Ε. 2001 (υπό έκδοση). «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Χαιρώνεια», *ΑΔ* 56, Χρονικά Β΄ (υπό έκδοση).

Κουντούρη, Ε. 2005 (υπό έκδοση). «Ταφικό σύνολο από την περιοχή της Χαιρώνειας», στο Αραβαντινός 2005 (υπό έκδοση).

Κουντούρη, Ε. 2006. «Ανασκαφικές εργασίες στην Χαιρώνεια 2000-2002: Πρώτες εκτιμήσεις», *ΑΕΘΣΕ* 1 (2003), *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2-2.3.2003*. τομ. ΙΙ, 779-797. Βόλος.

Κουντούρη, Ε. 2008. «Χαιρώνεια», στο Βλαχόπουλος 2008, 254-259.

Κουρίνου, Ε. 2000. *Σπάρτη. Συμβολή στη Μνημειακή Τοπογραφία της* (*Ηόρος. Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη* 3). Αθήνα.

Κρεμύδη-Σισιλιάνου, Σ. 1996α. *Η Νομισματοκοπία της Ρωμαϊκής Αποικίας του Δίου* (*Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας* 4). Αθήνα.

Κρεμύδη-Σισιλιάνου, Σ. 1996β. «Απόκρυψη «θησαυρών» σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης με αφορμή ένα μακεδονικό «θησαυρό» του 3ου αι. μ.Χ.», στο *Χαρακτήρ. Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, 123-138. Αθήνα.

Κυλάφη, Μ. 2000. «Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί τάφοι στο Ακραίφνιο», στο Αραβαντινός – Χριστοπούλου 2000, 816-847.

Λαζάρου, Α.Γ. 1988. «Θεσπιείς κατά Κοστοβώκων και στρατολογία Ελλήνων επί ρωμαιοκρατίας», στο Μπεκιάρης 1988, 291-306.

Λώλος, Γ.Γ. 1999. «*Σπήλαιον ἀναπνοὴν ἔχον ἐς τὴν θάλασσαν*': το σπήλαιο του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα», *Δωδώνη* 26.1, 287-326.

Μαχαίρα, Β. 2000. «Το θέμα του ήρωα ιππέα στους επιτύμβιους βωμούς του Μουσείου Θηβών», στο Αραβαντινός – Χριστοπούλου 2000, 848-892.

Μπακιρτζής, Χ. (επιμ.), 2004. *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Συνάντησης Εργασίας με θέμα: Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20.9.2003*. Θεσσαλονίκη.

Μπεκιάρης, Αλ. (επιμ.) 1988. *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 10-14.9.1986*. Αθήνα.

Μπούγια, Π. 2008. «Ρωμαϊκά ιερά της Μητρός θεών-Κυβέλης σε αθηναϊκές αστικές επαύλεις», στο Βλίζος 2008, 207-229.

Μπουραζέλης, Κ. 2002 (υπό έκδοση). «Κύπριοι και άλλοι δωρητές στην ανάκτιση της Θήβας κατά την ελληνιστική περίοδο: μια νέα επιγραφή». στο Αραβαντινός – Κουντούρη 2002 (υπό έκδοση).

Ντάσιος, Φ. 1993. «Έρευνες στη Νοτιοανατολική Φωκίδα», *Φωκικά Χρονικά* 5, 40-53.

Οικονόμου-Laniado, Αν. *et alii* 1998. «Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο: σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων», στο Pariente – Touchais 1998, 327-336.

Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, Χ. 2007 (υπό έκδοση). «Οι νομισματικές μαρτυρίες για την Ήπειρο κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους» στο *Νομισματική και Οικονομική Ιστορία στην Ήπειρο κατά την Αρχαιότητα. Πρακτικά 1ου διεθνούς συνεδρίου, Ιωάννινα, 3-7.10.2007* (υπό έκδοση).

Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, Χ. – Γιαννικαπάνη, Ε. – Ιακωβίδου, Α. – Μήκα, Μ. 2000. «Οι ρωμαϊκές αποικίες στην ελληνική Μακεδονία», στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Οβολός 4: Το Νόμισμα στο Μακεδονικό Χώρο. Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης (Νομισματοκοπεία, Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία: Αρχαίοι, Βυζαντινοί και Νεότεροι χρόνοι)*, 157-169. Θεσσαλονίκη.

Παπαχατζής, Ν.Δ. 1981. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, Βιβλία 9-10 (*Βοιωτικά και Φωκικά*). Αθήνα.

Παπαχατζής, Ν.Δ. 1992. «Η φύση και η καταγωγή της θεσσαλικής Ιτωνίας και της πανελλήνιας Αθηνάς», στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη Μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Βόλος, 29.10-1.11.1987*, 321-325. Αθήνα.

Πέννα, Β. 1989. «Θησαυρός χάλκινων υστερορωμαϊκών νομισμάτων από νεκροταφείο της Αθήνας», στα *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου με θέμα: «Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο», Αθήνα, 15-17.9.1988*, 261-277. Αθήνα.

Πετρόπουλος, Μ. 1991. «Η Αιτωλοακαρνανία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο», στα *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 21-23.10.1988*, 93-125. Αγρίνιο.

Πετρόπουλος, Μ. 2004. «Ρωμαϊκές Θέρμες κοντά στο Μεσολόγγι. Μετά από την ανασκαφή», στα *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 29-31.3.2002*, τ. Α΄, 413-432. Αγρίνιο.

Πετρόπουλος, Μ. 2007. «Νικόπολις–Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας», στο Κ. Ζάχος (επιμ.), *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, 11-15.9.2002*, 175-211. Πρέβεζα.

Πέτσας, Φ.Μ. 1974. «Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970», *Μακεδονικά* ΙΔ΄, 212-381.

Πίκουλας, Γ.Α. 1984. «Η Tabula Peutingeriana και η χερσόνησος του Μαλέα», *Ηόρος* 2, 175-188.

Πίκουλας, Γ.Α. 1985. «Επιγραφές από την Αρκαδία», *Ηόρος* 3, 85-91.

Πίκουλας, Γ.Α. 1988. *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα από τον 8ο π.Χ. ως τον 4ο μ.Χ. αιώνα. Συμβολή στην Τοπογραφία της* (*Ηόρος. Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη* 1). Αθήνα.

Πίκουλας, Γ.Α. 1995. *Οδικό Δίκτυο και Άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία* (*Ηόρος. Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη* 2). Αθήνα.

Πίκουλας, Γ.Α. 1992-1998. «Miliaria Peloponnesi», *Ηόρος* 10-12, 305-311.

Πίκουλας, Γ.Α. 1999. «Από την άμαξα στο υποζύγιο και από την οδό στο καλντερίμι [Δρόμοι και μεταφορές στο Βυζάντιο και την Τουρκοκρατία]», *Ηόρος* 13, 245-258.

Πίκουλας, Γ.Α. 2001. «Το οδικό δίκτυο της Λακωνίας. Χρονολόγηση, απαρχές και εξέλιξη», στο V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions anlässlich der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen", Athen, 5.3-7.3.1998*, 325-330. Athen.

Πίκουλας, Γ.Α. 2006. «Το αρχαίο οδικό δίκτυο της Πελοποννήσου. Επισήμανση, καταγραφή και μελέτη», στα *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος. ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων - 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πάτρα, 9-12.6.1996*, 259-262. Αθήνα.

Σαμπετάϊ, Β. 1995. «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Ακραίφνιο», *ΑΔ* 50, Χρονικά Β΄1, 301-304.

Σαραγά, Ν. 2008. «Κτήριο των ρωμαϊκών χρόνων με εγκατάσταση επεξεργασίας σιτηρών», στο Βλίζος 2008, 231-246.

Σαρικάκης, Θ.Χ. 1966. «Συμβολή εις την ιστορίαν της Ηπείρου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους», *Ελληνικά* 19, 193-215.

Σβορώνος, Ι.Ν. 1906. «Περιγραφικός κατάλογος των προσκτημάτων του Εθνικού Νομισματικού Μουσείου, από 1.9.1905 - 31.8.1906», *ΔΕΝΑ* 9, 251-334.

Σταϊνχάουερ, Γ. 1992-1998. «Τρία μιλιάρια από τη Λακωνία», *Ηόρος* 10-12, 277-296.

Τουράτσογλου, Γ. 1993. *Η Νομισματική Κυκλοφορία στην Αρχαία Μακεδονία (περ. 200 π.Χ.-268-286 μ.Χ.). Η Μαρτυρία των «Θησαυρών»* (*Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας* 1). Αθήνα.

Τουράτσογλου, Ι.Π. 2006. *Η Ελλάς και τα Βαλκάνια πριν από τα τέλη της Αρχαιότητος (Απόπειρα Ιστορικοοικονομικής Προσέγγισης για μια Εποχή σε Κρίση και Μετάλλαξη). Με Αφορμή το «Θησαυρό» Λάρισα/1992* / Touratsoglou, I.P. 2006. *Greece and the Balkans Before the End of Antiquity (An Approach to History and Economics in an Age of Crisis and Mutation). Prompted by the Larisa/1992 hoard* (*Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας* 8/ *Bibliotheca of the Hellenic Numismatic Society* 8). Αθήνα/Athens.

Τουράτσογλου, Ι. – Σιδηρόπουλος, Κλ. 2000. «Οι νομισματικοί «θησαυροί» της ρωμαϊκής Κρήτης: μία πρώτη προσέγγιση», στο Αλ. Καρέτσου (επιμ.), *Πεπραγμένα του Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14.9.1996*, Α3: *Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική Περίοδος*, 287-296. Ηράκλειο.

Τραυλός, Ι.Ν. 1954. «Ανασκαφαί εν Ελευσίνι», *ΠΑΕ*, 66-71.

Τσονιώτης, Ν. 2008. «Νέα στοιχεία για το υστερορωμαϊκό τείχος της Αθήνας», στο Βλίζος 2008, 55-74.

Τσούρτη-Κούλη, Η. 1971. «Συλλογή Βασιλείου Παπαβλασόπουλου», *ΑΔ* 26, Α΄- Μελέται, 133-176.

Τσώτα, Ε. – Ζαχαριάς, Ν. – Mommsen, Η. 2006 (υπό έκδοση). «Ύστερο ρωμαϊκό εργαστήριο παραγωγής πήλινων προϊόντων στην Τανάγρα. Προκαταρκτική παρουσίαση στοιχείων», στο Δρούγου – Μπακιρτζή 2006 (υπό έκδοση).

Φιλιππάκη, Β. – Συμεώνογλου, Σ. – Φαράκλας, Ν. 1967. «Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας», *ΑΔ* 22, Χρονικά Β΄1, 225-247.

Χαμηλάκη, Κ. 2005 (υπό έκδοση). «Αρχιτεκτονικά μέλη στο Μουσείο Σχηματαρίου και η σχέση τους με την τοπογραφία της αρχαίας Τανάγρας», στο Αραβαντινός 2005 (υπό έκδοση).

Χαμηλάκη, Κ. 2006 (υπό έκδοση). «Κεραμική από νεκροταφείο της ύστερης αρχαιότητας στο Δήλιον Βοιωτίας», στο Δρούγου – Μπακιρτζή 2006 (υπό έκδοση).

Χαμηλάκη, Κ. 2009. «Νεκροταφείο στο λόφο Αγρίλεζα στο Δήλεσι Βοιωτίας», στο *ΑΕΘΣΕ* 2 (2006), *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος, 16-19.3.2006*. τομ. ΙΙ, 1161-1180. Βόλος.

Χαραμή, Αλ. 1993. «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Χαιρώνεια», *ΑΔ* 48, Χρονικά Β΄1, 181-182.

Χαραμή, Αλ. 1995. «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Θήβα (οικόπεδο 2ου Λυκείου)», *ΑΔ* 50, Χρονικά Β΄1, 288-290.

Χαραμή, Αλ. 2005 (υπό έκδοση). «Επιγραφή από το Δήλεσι», στο Αραβαντινός 2005 (υπό έκδοση).

Χαραμή, Αλ. 2008. «Τανάγρα και Ταναγραϊκή», στο Βλαχόπουλος 2008, 228-233.

Χρήστου, Χρ. 1963. «Ανασκαφή Αφυσού», *ΠΑΕ*, 130-136.

Χριστοπούλου, Αλ. (επιμ.) 1995. *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών. Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά, 6-10.9.1992*. Αθήνα.

Χρυσός, Ε. 1981. «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23, 9-104.

Accame, S. 1946. *Il Dominio Romano in Grecia dalla Guerra Acaica ad Augusto*. Roma.

Adler, W. – Tuffin, P. 2002. *The Chronography of George Synkellos. A Byzantine Chronicle of Universal History from the Creation*. Oxford.

Alcock, S.E. 1989. «Roman Imperialism in the Greek Landscape», *JRA* 2, 5-34.

Alcock, S.E. 1993. *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece*. Cambridge.

Alcock, S.E. 1997. «Changes on the ground in early imperial Boeotia», στο J. Bintliff (επιμ.), *Recent Developments in the History and Archaeology of Central Greece. Proceedings of the 6th International Boeotian Conference* (*BAR IS* Suppl. 666), 287-303. Oxford.

Alföldi, A. 1937. «Die Hauptereignisse der Jahre 253-261 n. Chr. im Spiegel der Münzprägung», *Berytus* 4, 41-67.

Alföldi, A. 1939α. «The Invasions of Peoples from the Rhine to the Black Sea», στο Cook *et alii* 1939, 138-164.

Alföldi, A. 1939β. «The Sources for the Gothic Invasions of the Years 260-270», στο Cook *et alii* 1939, 721-723.

Alföldi, A. 1967. *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts n. Chr*. Darmstadt.

Alföldy, G. 1976. «Η κρίση του 3ου αι. μ.Χ. (235-284 μ.Χ.)», στο *ΙΕΕ* 1976, 584-614.

Alföldy, G. 1979. *Römische Sozialgeschichte*[2]. Wiesbaden.

Alföldy, G. 1989. *Die Krise des römischen Reiches*. Stuttgart.

Argoud, G. – Roesch, P. (επιμ.), 1985. *La Béotie Antique. Actes du Colloque International du Centre National de la Recherche Scientifique, Lyon – Saint-Étienne, 16-20.5.1983*. Paris.

Armstrong, D. 1987. «Gallienus in Athens, 264», *ZPE* 70, 235-258.

Avraméa, A. 1997. *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle: changements et persistances* (*Byzantina Sorbonensia* 15). Paris.

Baladié, R. 1980. *Le Péloponnèse de Strabon: Étude de géographie historique*. Paris.

Baldini Lippolis, I. 1995. «La monumentalizzazione tardoantica di Atene», *Ostraka* 4, 169-190.

Barker, E.H. 1820. *Αρκαδίου, Περί Τόνων*. Leipzig.

Barnes, T.D. 1995. «The sources of the Historia Augusta (1967-1992)», στο G. Bonamente – G. Paci (επιμ.), *Historiae Augustae Colloquium Maceratense. Atti dei Convegni Internazionali sulla «Historia Augusta»* (*Historiae Augustae Colloquia* N.S. III 1992), 1-28. Bari.

Bechert, T. 1999. *Die Provinzen des römischen Reiches. Einführung und Überblick*. Mainz am Rhein.

Beister, H. – Buckler, J. (επιμ.) 1989. *Boiotika. Vorträge vom 5. Internationalen Böotien-Kolloquium zu Ehren von Prof. Dr. S. Lauffer. Institut für Alte Geschichte, Ludwig-Maximilians Universität München, 13-17.6.1986*. München.

Bellinger, A.R. 1943. «The Numismatic Evidence from Dura Europus», *Berytus* 8, 61-71.

Bernhardt, R. 1971. *Imperium und Eleutheria. Die römische Politik gegenüber den freien Städten des griechischen Ostens*. Hamburg.

Besly, E. – Bland, R. 1983. *The Cunetio Treasure. Roman Coinage of the Third Century AD*. London.

Biers, J.C. 1985. *Corinth* XVII. *The Great Bath on the Lechaion Road*. Princeton, New Jersey.

Bintliff, J. 1985. «The Development of Settlement in South-West Boeotia», στο Argoud – Roesch 1985, 49-70.

Bintliff, J. 1991. «The Roman Countryside in Central Greece: Observations and Theories from the Boeotia Survey (1978-1987)», στο G. Barkers – J. Lloyd (επιμ.), *Roman Landscapes: Archaeological Survey in the Mediterranean Region*, 122-132. London: British School at Rome.

Bintliff, J. 1999. «Pattern and process in the city landscapes of Boeotia from Geometric to Late Roman times», στο M. Brunet (επιμ.), *Territoires des Cités Grecques. Actes de la Table Ronde Internationale Organisée par l'Ecole Française d'Athènes, 31.10-3.11.1991* (*BCH* Suppl. 34), 15-33.

Bintliff, J. 2004. «Town and Chora of Thespiae in the Imperial Age», στο L. de Ligt – E.A. Hemelrijk – H.W. Singor (επιμ.), *Roman Rule and Civic Life: Local and Regional Perspectives. Proceedings of the Fourth Workshop of the International Network "Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.-A.D. 476)", Leiden, 25-28.6.2003*, 199-229. Amsterdam.

Bintliff, J. 2005. «The Leiden University ancient cities of Boeotia Project: 2005 Season at Tanagra», *Pharos* 13, 29-38.

Bintliff, J. *et alii* 2001. «The Leiden ancient cities of Boeotia Project: Preliminary Report on the 2001 Season», *Pharos* 9, 33-74.

Bintliff, J. *et alii* 2003. «The Leiden-Ljubljana Tanagra Project: The 2003 Season», *Pharos* 11, 35-43.

Bintliff, J. – Howard, Ph. - Snodgrass, A. 2007. *Testing the Hinterland: the Work of the Boeotia Survey (1989-1991) in the Southern Approaches to the City of Thespiai*. University of Cambridge.

Bintliff, J. – Slapšak, B. 2006. «The Leiden-Ljubljana ancient cities of Boeotia Project: Season 2006», *Pharos* 14, 15-27.

Bintliff, J. – Slapšak, B. 2007. «Tanagra: La ville et la campagne environnante à la lumière des nouvelles méthodes de prospection, par les universités de Leyde et de Ljubljana», στο V. Jeammet (επιμ.), *Tanagras. De l'Objet de Collection à l'Objet Archéologique. Actes du Colloque Organisé par le Musée du Louvre à la Bibliothèque Nationale de France, 22.11.2003*, 101-115. Paris.

Bintliff, J.L. – Snodgrass, A.M. 1985. «The Cambridge/Bradford Boeotian Expedition: The First Four Years», *JFA* 12, 123-161.

Bintliff, J.L. – Snodgrass, A.M. 1986. «Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Θεσπιές», *ΑΔ* 41, Χρονικά, 51-55.

Bintliff, J.L. – Snodgrass, A.M. 1988. «The End of the Roman Countryside: a View from the East», στο R. Jones *et alii* (επιμ.), *First Millennium Papers: Western Europe in the First Millennium AD*, *BAR IS* Suppl. 401, 175-217. Oxford.

Bintliff, J.L. – Snodgrass, A.M. 1989. «From polis to chorion in South-West Boeotia», στο Beister – Buckler 1989, 285-299.

Bizard, L. 1905. «Inscriptions de Béotie», *BCH* 29, 99-104.

BMC: Head, B.V. 1884. *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*: *Central Greece (Locris, Phocis, Boeotia and Euboea)*. London.

Bon, A. 1937. «Forteresses médiévales de la Grèce centrale», *BCH* 61, 136-208.

Bonanno-Αραβαντινού, Μ. 1988. «Οι σαρκοφάγοι ρωμαϊκής εποχής της Βοιωτίας. Συνοπτική θεώρηση», στο Μπεκιάρης 1988, 307-324.

Bonanno-Aravantinos, M. 1993. «Il mito di Ifigenia in Tauride sui sarcofagi attici di età romana», στο G. Koch (επιμ.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, 67-76. Mainz am Rhein.

Bonanno-Aravantinos, M. 1997. «Due ritratti di età antonina nel Museo Archeologico di Tebe», στο J. Bouzek – I. Ondřejová (επιμ.), *Roman Portraits, Artistic and Literary. Acts of the Third International Conference on the Roman Portraits, Prague, 25-29.9.1989*, 57-61. Mainz am Rhein.

Bonanno-Aravantinos, M. 2000α. «I ritratti di età romana della Beozia. Considerazioni preliminari, στο Αραβαντινός – Χριστοπούλου 2000, 764-815.

Bonanno-Aravantinou, M. 2000β (υπό έκδοση). «Sculture da Livadeià», στο Αραβαντινός 2000 (υπό έκδοση).

Bonanno-Aravantinos, M. 2002 (υπό έκδοση). «Stele funerarie di età ellenistice e romana da Tebe», στο Αραβαντινός – Κουντούρη 2002 (υπό έκδοση).

Bonanno-Aravantinos, M. 2008α. «Culti Orientali in Beozia: Le testimonianze archeologiche», στο B. Palma Venetucci (επιμ.), *Culti Orientali tra Scavo e Collezionismo*, 235-245. Roma.

Bonanno-Αραβαντινού, M. 2008β. «Ο Ελικώνας και η περιοχή του», στο Βλαχόπουλος 2008, 260-269.

Bonanno-Aravantinos, M. 2009α. «Stele funerarie di età romana da Tanagra con raffigurazione di personaggi legati alla sfera religiosa», στο *ΑΕΘΣΕ* 2 (2006), *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος, 16-19.3.2006*. τομ. ΙΙ, 1145-1159. Βόλος.

Bonanno-Aravantinos, M. 2009β (υπό έκδοση). «The funerary stele of Theodoros: a new evidence of Roman painting from Thebes», στο Ph. Jockey (επιμ.), *Les Arts de la Couleur en Grèce Ancienne… et Ailleurs, Colloque International, École Française d'Athènes, 23-25.4.2009* (υπό έκδοση).

Bonanno-Aravantinos, M. 2009γ (υπό έκδοση). «La scultura della Beozia in età romana: importazioni e produzioni locali», στο Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Π. Καραναστάση – Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Κλασική Παράδοση και Νεωτερικά Στοιχεία στην Πλαστική της Ρωμαϊκής Ελλάδας, Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 7-9.5.2009* (υπό έκδοση).

Bonanno-Aravantinos, M. 2009δ (υπό έκδοση). «Trofei di età romana in Beozia: una base da Livadeia», στο M. José Pérez del Castillo – M. José Merchán García (επιμ.), *XIth International Colloquium on Roman Provincial Art "Rome and the Provinces: models and diffusion", Mérida, Museo Nacional de Arte Romano, 18-21.5.2009* (υπό έκδοση).

Bookidis, N. – Stroud, R.S. 1997. *Corinth* XVIII.III. *The Sanctuary of Demeter and Kore: Topography and Architecture*. Princeton, New Jersey.

Brandt, H. 1999. «Dexipp und die Geschichtsschreibug des 3. Jh. n. Chr.», στο M. Zimmermann (επιμ.), *Geschichtsschreibung und politischer Wandel im 3. Jh. n. Chr., Kolloquium zu Ehren von K.-E. Petzold anlässlich seines 80. Geburtstags* (*Historia, Einzelschriften* 127), 169-181. Stuttgart.

Bressan, M. – Malacrino, C. 2005 (υπό έκδοση). «The theatre and its roman transformations in the context of the topography of Chaironeia. Contribution to the knowledge of the Romanization of Boeotia», στο Αραβαντινός 2005 (υπό έκδοση).

Brockmeyer, N. 1975. «Die *Villa rustica* als Wirtschaftsform und die Ideologisierung der Landwirtschaft», *Ancient Society* 6, 213-228.

Broneer, O. 1954. *Corinth* I.IV. *The South Stoa and its Roman Successors*, *The Roman Bath*. Princeton, New Jersey.

Burn, A.R. 1949. «Helikon in History: A Study in Greek Mountain Topography», *BSA* 44, 313-323.

Burns, T.S. 1994. *Barbarians within the Gates of Rome: A Study of Roman Military Policy and the Barbarians ca. AD 375-425*. Bloomington.

Callu, J.-P. 1975. «Approches numismatiques de l'histoire du 3e. siècle (238-311)», *ANRW* II.2, 594-613. Berlin – New York.

Camp, J. McK. 2001. *The Archaeology of Athens*. New Haven London.

Camp, J. McK. 2004. *Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Οι Ανασκαφές στην Καρδιά της Κλασικής Πόλης*. Αθήνα.

Carrié, J.-M. – Ferrary, J.-L. – Scheid, J. «Χερσόνησος του Αίμου. Η ρωμαϊκή διοίκηση», στο *ΙΕΕ* 1976, 137-157.

Carson, R.A.G. 1968. «The Hâma hoard and the eastern mints of Valerian and Gallienus», *Berytus* 17, 123-142.

Carson, R.A.G. 1990. *Coins of the Roman Empire*. London – New York.

Cartledge, P. – Spawforth, A. 1989. *Hellenistic and Roman Sparta: A Tale of Two Cities*. London.

Castrén, P. 1989. «The Post-Herulian Revival of Athens», στο Walker – Cameron 1989, 69-75.

Castrén, P. 1994α. «General Aspects of Life in Post-Herulian Athens», στο Castrén 1994β, 1-15.

Castrén, P. (επιμ.), 1994β. *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens, A.D. 267-529* (*Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens* I). Helsinki.

Castrén, P. 1999. «Paganism and Christianity in Athens and vicinity during the Fourth to Sixth Centuries A.D.», στο G.P. Brogiolo & B. Ward-Perkins (επιμ.), *The Idea of the Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, 211-224. Leiden.

Cavanagh, W. – Grouvel, J. *et alii* (επιμ.), 2002. *The Laconia Survey. Continuity and Change in a Greek Rural Landscape* (*BSA* Suppl. 26). London.

Cherf, W.J. 1987. «The Roman Borders between Achaia and Macedonia», *Chiron* 17, 135-142.

Cherf, W.J. 1991. «The History of the Isthmus corridor during the roman period: the first through the mid-sixth centuries A.D.», στο Ed.W. Kase† – G.J. Szemler – N.C. Wilkie – P.W. Wallace (επιμ.), *The Great Isthmus Corridor Route. Explorations of the Phokis – Doris Expediton*, 134-144. Dubuque, Iowa.

Christol, M. 1975. «Les règnes de Valérien et de Gallien (253-268): travaux d'ensemble, questions chronologiques», *ANRW* II.2, 803-827. Berlin – New York.

Cook S.A. *et alii* (επιμ.), 1939. *The Cambridge Ancient History* XII (1939): *The Imperial Crisis and Recovery AD 193-324*. Cambridge (ανατ. 1971, ανατ. 1999).

Crawford, M.H. 1975. «Finance, Coinage and Money from the Severans to Constantine», *ANRW* II.2, 560-593. Berlin – New York.

Cuntz, O. (επιμ.), 1929. *Itineraria Romana* I: *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*. Stuttgart [ανατ. 1990].

Day, J. 1942. *An Economic History of Athens Under Roman Domination*. New York.

de Blois, L. 1976. *The Policy of the Emperor Gallienus*. Leiden.

de Blois, L. 1984. «The Third Century Crisis and the Greek Elite in the Roman Empire», *Historia* 33, 358-377.

de Ridder, A. 1922. «Fouilles de Thespies et de l'Hiéron des Muses de l'Hélicon. Monuments figures», *BCH* 46, 217-306.

Demougeot, É. 1969. *La Formation de l'Europe et les Invasions Barbares*. I. *Des Origines Germaniques à l'Avenement de Dioclétien*. Paris.

Desbordes, Ol. – Ratti, St. (επιμ.), 2000. *Histoire Auguste* IV.2. *Vies des deux Valériens et des deux Galliens* (μετάφραση και σχόλια St. Ratti). Paris.

Di Branco, M. 2008. «Tra Amfione e Achille. Realtà e mitologia della difesa di Atene dal III al IV secolo d.C.», στο S. Estienne – D. Jaillard – N. Lubtchansky – Cl. Pouzadoux (επιμ.), *Image et Religion dans l'Antiquité Gréco-romaine. Actes du Colloque Organisé par l'École Française de Rome, l'École Française d'Athènes, l'ArScAn, l'Equipe ESPRI et l'ACI Jeunes Chercheurs ICAR, Rome, 11-13.12.2003 (Collection du Centre Jean Bérard 28)*, 289-299. Naples.

Dietz K. 1998. s.v. «Heruli», *DNP* 5, στ. 504-505.

Dindorf, G. (επιμ.), 1829. *Georgius Syncellus*, τομ. I. Bonn.

Dindorf, L. (επιμ.), 1870. Ioannes Zonaras, *Epitome historiarum*, τομ. III. Leipzig.

Dittenberger, W. – Purgold, K. 1896. *Die Inschriften von Olympia*, στο E. Curtius – Fr. Adler (επιμ.), *Die Ausgrabungen zu Olympia* V. Berlin.

Dodgeon, M.H. – Lieu, S.N.C. 1991. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. Part I (AD 226-363): A Documentary History*. London.

Dolley, R.H.M. – O'Donovan, O.M.A. 1962. «The 1961 Beachy Head (Bullock Down) hoard of third-century coins of the Central and Gallic Empires», *NC*, 163-188.

Doukellis, P.N. – Mendoni, L.G. (επιμ.), 1994. *Structures Rurales et Sociétés Antiques. Actes du Colloque de Corfu, 14-16.5.1992*. Besançon.

Dunn, A. 2007. «The Survey of Thisve-Kastorion (The Urban Site: 2006)», *BBBS*, 33, 35-39.

Dunn, A. 2008. «Thisve-Kastorion: Town, Territorium and Loci of Maritime Traffic (report on fieldwork conducted in 2007», *BBBS* 34, 33-39.

Elks, K.J.J. 1975. «The eastern mints of Valerian and Gallienus: the evidence of two new hoards from western Turkey», *NC*, 91-109.

Engels, D. 1990. *Roman Corinth. An Alternative Model for the Classical City*. Chicago – London.

FdD III.1: Bourguet, É. 1929. *Inscriptions de l'Entrée du Sanctuaire au Trésor des Athéniens*, Fasc. I, *FdD* III. *Épigraphie*. Paris.

Fellmeth, Ul. 2001. s.v. «Tabula Peutingeriana», *DNP* 11, στ. 1197-1198.

Felsch, R.C.S. – Kienast, H.J. – Schuler, H. 1980. «Apollon und Artemis oder Artemis und Apollon? Bericht von den Grabungen im neu entdeckten Heiligtum bei Kalapodi 1973-1977», *AA*, 38-123.

Felten, Fl. – Wurster, W.W. 1975. *Alt-Ägina I.2. Die spätrömische Akropolismauer*. Mainz.

FGrHist II.A: Jacoby, F. 1926. *Die Fragmente der griechischen Historiker* II.A (*testimonia – fragmenta*). Berlin.

FHG III: Müller, K. 1874. *Fragmenta Historicorum Graecorum* III. Paris.

Fiehn, K. 1936. s.v. «Thespeia», *RE* VI.A.1, στ. 37-59.

Forsell, R. 1996. «The villa», στο B. Wells – C. Runnels (επιμ.), *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988-1990* (*Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae*, series in 4°, XLIV), 338-340. Stockholm.

Forsén, B. – Karivieri, A. 2003. «The Roman-Early Modern Periods – Conclusions», στο J. Forsén – B. Forsén (επιμ.), *The Asea Valley. An Arcadian Mountain Valley from the Palaeolithic Period until Modern Times* (*Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae*, series in 4°, LI), 307-331. Stockholm.

Fossey, J.M. 1973. «The Copaïc Basin in the 2nd Century A.D.», *Vestigia* 17, 451-455.

Fossey, J.M. 1979. The Cities of the Kopaïs in the Roman Period, *ANRW* II.7.1, 549-591. Berlin – New York.

Fossey, J.M. (επιμ.), 1981. *Khostia 1980A. Preliminary Report on the First Season of Canadian Excavations at Khóstia, Boiotia, Central Greece* (*McGill University Monographs in Classical Archaeology and History* No. 1). Montréal.

Fossey, J.M. 1982. «The City Archive at Koroneia, Boiotia», *Euphrosyne* NS 11, 45-59.

Fossey, J.M. 1988. *Topography and Population of ancient Boiotia*. Chicago.

Fossey, J.M. 1991. *Epigraphica Boeotica* I. *Studies in Boiotian Inscriptions*. Amsterdam.

Fossey, J.M. 1986α. *The Ancient Topography of Eastern Phokis*. Amsterdam.

Fossey, J.M. 1986β. «Some Imperial Statue Bases from the South West Kopaïs», στο H. Kalcyk – Br. Gullath – A. Graeber (επιμ.), *Studien zur alten Geschichte. Festschrift für S. Lauffer zum 70. Geburtstag* I, 245-260. Roma.

Fossey, J.M. 1987. «Η εξέλιξις και η ιστορική σημασία της αφιερώσεως αυτοκρατορικών αγαλμάτων υπό βοιωτικών πόλεων», στα *Πρακτικά του Η΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής, Αθήνα, 3-9.10.1982*, τομ. Β΄, 199-205. Αθήνα. Το άρθρο αναδημοσιεύτηκε στον Fossey 1991, 112-118 (αριθ. 9).

Fossey, J.M. (επιμ.), 1996. *Boeotia Antiqua* VI. *Proceedings of the 8th International Conference on Boiotian Antiquities, held at Loyola University of Chicago, 24-26.5.1995* (*McGill University Monographs in Classical Archaeology and History* No. 18). Amsterdam.

Fossey, J.M. – Gauvin, G. 1985. «Les fortifications de l'acropole de Chéronée», στο J.M. Fossey – H. Giroux (επιμ.), *Proceedings of the Third International Conference on Boiotian Antiquities, Montréal – Quebec, 31.10-4.11.1979* (*McGill University Monographs in Classical Archaeology and History* No. 2), 41-75. Amsterdam.

Fowden, G. 1988. «City and Mountain in Late Roman Attica», *JHS* 108, 48-59.

Fowden, G. 1990. «The Athenian Agora and the Progress of Christianity», *JRA* 3, 494-501.

Frantz, A. 1965. «From Paganism to Christianity in the Temples of Athens», *DOP* 19, 185-205.

Frantz, A. 1988. *The Athenian Agora* XXIV. *Late Antiquity: A.D. 267-700*. Princeton, New Jersey.

Frazer, J.G. 1898. *Pausanias's Description of Greece* Vol. V *(Commentary on books IX, X)*. London.

Freitag, Kl. 1999. *Der Golf von Korinth. Historisch-topographische Untersuchungen von der Archaik bis in das 1. Jh. v. Chr.* München.

García Moreno, L.A. 1996. «Los godos en la Historia Augusta (Vitae Gallieni, Claudii y quadrigae tyrannorum)», στο G. Bonamente – M. Mayer (επιμ.), *Historiae Augustae Colloquium Barcinonense. Atti Convegni Internazionali sulla «Historia Augusta»* (*Historiae Augustae Colloquia* N.S. IV), 235-251. Bari.

Gehrke, H.J. 1996. «Thisbe in Boiotien. Eine Fallstudie zum Thema 'Griechische Polis und Römisches Imperium'», στο E.G. Schmidt (επιμ.), *Griechenland und Rom: vergleichende Untersuchungen zu Entwicklungstendenzen und -höhepunkten der antiken Geschichte, Kunst und Literatur*, 117-130. Tbilissi.

Göbl, R. 1951. «Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit. V/1 Valerianus and Gallienus (253-260)», *NZ* 74, 8-45.

Göbl, R. 1953. «Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit. V/2 Gallienus als Alleinherrscher», *NZ* 75, 5-35.

Goldman, H. 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*. Cambridge, Mass.

Gomme, A.W. 1911-1912. «The Topography of Boeotia and the theories of M. Bérard», *BSA* 18, 189-210.

Gregory, T. 1982. «The fortified cities of Byzantine Greece», *Archaeology* 35.1, 14-21.

Gregory, T.E. 1993. *Isthmia* V. *The Hexamilion and the Fortress*. Princeton, New Jersey.

Gruben, G. 1964. «Das Quellhaus von Megara», *ΑΔ* 19, Α΄ – Μελέται, 37-41.

Grunauer-von Hoerschelmann, S. 1978. *Die Münzprägung der Lakedaimonier* (*AMUGS* 7). Berlin.

Gullath, Br. 1982. *Untersuchungen zur Geschichte Boiotiens in der Zeit Alexanders und der Diadochen*. Frankfurt am Main – Bern.

Hammond, N.G.L. 1954. «The Main Road from Boeotia to the Peloponnese through the Northern Megarid», *BSA* 49, 103-122.

Harris, J.M. 1941. «Coins found at Corinth», *Hesperia* 10, 143-162.

Hatzfeld, J. 1919. *Les Trafiquants Italiens dans l'Orient Hellénique*. Paris.

Hatzopoulos, M.B. 1996. *Macedonian Institutions under the Kings. A Historical and Epigraphic Study* I (*Μελετήματα* 22). Athens.

HCC IV: Robertson, A.S. (επιμ.) 1978. *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet, University of Glasgow* IV. Glasgow – London – New York.

Head, B.V. 1881. «On the Chronological Sequence of the Coins of Boiotia», *NC*, 177-275.

Hellner, N. 2004. «Die Krene (κρήνη) von Megara», *AM* 119, 163-218.

Herbert, Sh. – Kase, E.W. 1977. «Αρχαιότητες και Μνημεία Φωκίδος και Αιτωλοακαρνανίας: Kallion», *ΑΔ* 32, Χρονικά Β΄1, 114-115.

Höjte, J.M. 2005. *Roman Imperial Statue Bases from Augustus to Commodus*. Gylling.

Hoepfner, W. 1976. *Kerameikos* X. *Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten*. Berlin.

Jameson, M.H. – Runnels, C.N. – van Andel, T.H. 1994. *A Greek Countryside: The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day (Argolid Exploration Project)*. Stanford California.

Jannoray, J. 1940-1941. «Nouvelles inscriptions de Lébadée», *BCH* 64-65, 36-59.

Johnston, D.E. 1979. *Roman Villas*. Aylesbury.

Jones, C.P. 1970. «A Leading family of Roman Thespiae», *HSPh* 74, 223-255.

Jones, C.P. 1971. «The levy at Thespiae under Marcus Aurelius», *GrRomByzS* 12, 45-48.

Jones, T.B. 1963. «A Numismatic Riddle: The So-called Greek Imperials», *Proceedings of the American Philosophical Society* 107, 308-347.

Kahrstedt, U. 1954. *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit. Kleinstadt, Villa und Domäne*. Berne.

Kantiréa, M. 2007. *Les Dieux et les Dieux Augustes. Le Culte Impérial en Grèce sous les Julio-claudiens et les Flaviens. Études Epigraphiques et Archéologiques* (*Μελετήματα* 50). Athènes.

Kapetanopoulos, E. 1983. «Some Remarks on Athens of about 270», *AAA* 16, 51-57.

Karatzeni, V. 2001. «Epirus in the Roman Era», στο J. Isager (επιμ.), *Foundation and Destruction. Nikopolis and Northwestern Greece: the Archaeological Evidence for the City Destructions, the Foundation of Nikopolis and the Synoecism*, 163-179. Aarhus.

Karivieri, A. 1996. *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity* (*Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens* V). Helsinki.

Kent, J.H. 1966. *Corinth* VIII.III. *The Inscriptions. 1926-1950*. Princeton, New Jersey. Kienast, D. 1990. *Römische Kaisertabelle*. Darmstadt.

King, C.E. 1982. «The Rome mint during the reign of Gallienus», στο T. Hackens - R. Weiller (επιμ.), *Proceedings of the 9th International Congress of Numismatics, Bern 1979*, 467-485. Louvain-La-Neuve – Luxembourg.

Kirsten, E. 1950. s.v. «Plataiai», *RE* XX.2, στ. 2255-2332.

Klose, D.O.A. 2005. «Festivals and Games in the Cities of the East during the Roman Empire», στο Chr. Howgego – V. Heuchert – A. Burnett (επιμ.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, 125-133. Oxford.

Knoepfler, D. 1992. «Sept années de recherches sur l'épigraphie de la Béotie (1985-1991)», *Chiron* 22, 411-503.

Knoepfler, D. 1999. «L'épigraphie de la Grèce centro-méridionale (Eubée, Béotie, Phocide et pays voisins, Delphes). Publications récents, documents inédits, travaux en cours», στο *Atti del XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18-24.9.1997*, 229-255. Roma.

Koerte, G. 1878. «Die antiken Sculpturen aus Boeotien», *AM* 3, 301-422.

Konecny, A. – Aravantinos, V. – Marchese, R.T. 2003. «Plataiai in Boiotia. A Preliminary Report of the 1996-2001 Campaigns», *Hesperia* 72, 281-320.

Konecny, A. (υπό έκδοση). «The Walls of Plataiai: A Preliminary Report», στο *Ninth International Conference on Boeotian Antiquities, University of Manitoba, Canada, 10.1998* (υπό έκδοση).

Konecny, A. 1998. «Der Plataiai Survey, 1996-1997», *ÖjhBeibl* 67, στ. 53-62.

Konecny, A.L. – Boyd, M.J. - Marchese, R.T. – Aravantinos, V. 2008. «Plataiai in Boiotia: A Preliminary Report on Geophysical and Field Surveys Conducted in 2002-2005», *Hesperia* 77, 43-71.

Kotula, T. 1991. «Νέσσος et Νάϊσσος: problème topographique et historique des campagnes de Gallien et de Claude II contre les Goths», *Eos* 79, 237-243.

Kremydi-Sicilianou, S. 2004. «Patterns of Monetary Circulation in Roman Macedonia: The Hoard Evidence», *Eulimene* 5, 135-149.

Kroll, J.H. – Miles, G.C. – Miller, St.G. 1973. «An Early Byzantine and a Late Turkish Hoard from the Athenian Agora», *Hesperia* 42, 301-311.

Kroll, J.H. 1973. «The Eleusis Hoard of Athenian Imperial Coins and Some Deposits from the Athenian Agora», *Hesperia* 42, 312-333.

Kroll, J.H. 1993. *The Athenian Agora* XXVI. *The Greek Coins* (with contributions by A.S. Walker). Princeton, New Jersey.

Kubitschek, J.W. 1894. s.v. «Antoninianus», *RE* I.2, στ. 2568-2571.

Kubitschek, J.W. 1919. s.v. «Karten», *RE* X.2, στ. 2126-2143.

Kübler, K. 1931. «Mitteilungen aus dem Kerameikos V. Spätantike Stempelkeramik», *AM* 56, 75-86.

Kulikowski, M. 2007. *Rome's Gothic Wars from the Third Century to Alaric*. Cambridge Univesrity.

Larsen, J.A.O. 1938. «Roman Greece», στο Fr. Tenney (επιμ.), *An Economic Survey of Ancient Rome* IV, 259-498. Baltimore.

Lauffer, S. (επιμ.), 1971. *Diokletians Preisedikt*. Berlin.

Lazenby, J.-Fr. – Hope Simpson, R. 1972. «Greco-Roman Times: Literary Tradition and Topographical Commentary», στο McDonald – Rapp Jr. 1972, 81-99.

Leake, W.M. 1835. *Travels in Northern Greece* II. London.

Lemerle, P. 1939. «Chronique des fouilles», *BCH* 63, 285-324.

Levi, A.K.M. 1967. *Itineraria Picta. Contributo allo Studio della Tabula Peutingeriana*. Roma.

Löhberg, B. 2006. *Das "Itinerarium provinciarum Antonini Augusti". Ein kaiserzeitliches StraBenverzeichnis des Römischen Reiches. Überlieferung, Strecken, Kommentare, Karten*, I-II. Berlin.

Machaira, V. 2009. «Les autels funéraires du Musée de Thèbes: un exemple particulier d'atelier local», στο V. Gaggadis-Robin – A. Hermary – M. Reddé – Cl. Sintes (επιμ.), *Actes du Xe Colloque International sur l'Art Provincial Romain: «Les Ateliers de Sculpture Régionaux: Technique, Style et Iconographie», Arles et Aix-en-Provence, 21-23.5.2007*, 287-295. Arles – Aix-en-Provence.

Mallwitz, A. 1972. *Olympia und seine Bauten*. München.

Marty, J. 1993. «Three Pottery Deposits and the History of Roman Isthmia», στο T.E. Gregory (επιμ.), *The Corinthia in the Roman Period* (including the papers given at a Symposium held at the Ohio State University, 7-9.3.1991) (*JRA* Suppl. 8), 115-129.

Mayer, M. 1933. s.v. «Musai», *RE* XVI.1, στ. 680-757.

McDonald, W.A. – Rapp Jr, G.R. (επιμ.), 1972. *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*. University of Minnesota.

Merkelbach, R. – Nollé, J. (επιμ.), 1980. *Die Inschriften von Ephesos* VI. Bonn.

Métraux, G.P.R. 1998. «Villa rustica alimentaria et annonaria», στο †Al. Frazer (επιμ.), *The Roman Villa: Villa Urbana. 1st Williams Symposium on Classical Architecture held at the University of Pennsylvania, Philadelphia, 21-22.4.1990*, 1-19. Philadelphia.

Mielsch, H. 1987. *Die römische Villa: Architektur und Lebensform*. München.

Millar, F. 1969. «P. Herennius Dexippus: The Greek World and the Third-Century Invasions», *JRS* 59, 12-29.

Millar, F. 1993. *The Roman Near East. 31 BC-AD 337*. Cambridge Mass. – London.

Miller, M.C.J. 1996. «Kassandros, Thebes, Boiotia and Athens», στο Fossey 1996, 91-103.

Miller, K. 1916. *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der hand der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart.

Mlasowsky, A. 1996. s.v. «Antoninianus», *DNP* 1, στ. 802-803.

Mommsen, Th. 1891. «The Plataian fragment of the edict of Diocletian», *AJA* 7, 54-64.

Moretti, L. 1953. *Iscrizioni agonistiche greche*. Rome.

Moretti, L. 1981. «Iscrizioni di Tespie della prima età imperiale», *Athenaeum* 69, 71-77.

Morgan, C. 2007-2008. «Archaeology in Greece 2007-2008: Boeotia», *ARepLond* 54, 49-51.

Müller, Chr. 1995. «Epaminondas et les évergètes de la cité d'Akraiphia au Ier siècle de notre ère», στο Χριστοπούλου 1995, 455-467.

Müller, Chr. 1996α. *Rome et la Béotie, de la Basse Epoque Hellénistique à la Fin du Haut-Empire*; *Etude d'Histoire Politique et Sociale*, αδημ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Lyon II.

Müller, Chr. 1996β. «Les Nomina Romana à Thespies du IIe s. a.C. à l'Edit de Caracalla», στο A.D. Rizakis (επιμ.), *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects. Proceedings of the International Colloquium on Roman Onomastics, Athens, 7-9.9.1993* (*Μελετήματα* 21), 157-166. Athens.

Müller, Chr. 1997. «Les débuts du culte impérial en Béotie», *REG* 110, xix-xxi.

Müller, Chr. 2002. «Les Italiens en Béotie du IIe siècle av. J.-C. au Ier siècle ap. J.-C.», στο Chr. Müller - Cl. Hasenohr (επιμ.), *Les Italiens dans le Monde Grec (IIe siècle av. J.-C.-Ier siècle ap. J.-C.). Circulation, Activités, Integration. Actes de la Table Ronde, Paris, 14-16.5.1998* (*BCH* Suppl. 41), 89-100.

Müller, H. 1968. «Marcus Aurelius Olympiodorus, ἐκγονος Ιπποδρόμου», *ZPE* 3, 197-220.

Mylonas, G.E. 1961. *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*. Princeton, New Jersey.

Noe, S.P. 1937. *A Bibliography of Greek Coin Hoards*[2]. New York.

Oberhummer, E. 1899. s.v. «Chaironeia», *RE* III.2, στ. 2033-2036.

Oikonomou-Laniado, An. 2003. *Argos Paléochrétienne: Contribution à l'Etude du Péloponnèse Byzantin* (*BAR IS* 1173). Oxford.

Oliver, J.H. 1971. «Epaminondas of Acraephia», *GrRomByzS* 12, 221-237.

Oliver, J.H. 1989. *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*. Philadelphia.

Olmstead, A.T. 1942. «The mid-third Century of the Christian Era», *ClPhil* 37, 398-420.

Papageorgiadou-Bani, H. 2004. *The Numismatic Iconography of the Roman Colonies in Greece. Local Spirit and the expression of Imperial Policy* (with the contribution of A. Iakovidou), (*Μελετήματα* 39). Athens.

Pariente, A. – Touchais, G. (επιμ.), 1998. *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και Πολεοδομία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου/Argos et l'Argolide. Topographie et Urbanisme. Actes de la Table Ronde Internationale, Αθήνα – Άργος/Athènes – Argos, 28.4-1.5.1990*. Αθήνα – Παρίσι/Athènes – Paris.

Pariente, A. – Piérart, M. – Thalmann, J.P. 1998. «Les recherches sur l'agora d'Argos. Résultats et perspectives», στο Pariente – Touchais 1998, 211-231.

Paschoud, Fr. (επιμ.), 2000. *Zosime*, *Histoire Nouvelle* I. Paris.

Paschoud, Fr. (επιμ.), 2001. *Histoire Auguste* V.2. *Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose. Carus, Numérien et Carin*. Paris.

Paschoud, Fr. 1991. «L'*Histoire Auguste* et Dexippe», στο G. Bonamente – N. Duval (επιμ.), *Historiae Augustae Colloquium Parisinum. Atti dei Convegni Internazionali sulla «Historia Augusta»* (*Historiae Augustae Colloquia* N.S. I), 217-269. Macerata.

Perdrizet, P. 1898. «Inscriptions d'Acraephiae», *BCH* 22, 241-260.

Perlzweig, J. 1961. *The Athenian Agora* VII. *Lamps of the Roman Period (first to seventh century after Christ)*. Princeton, New Jersey.

Petropoulos, M. 1994. «Αγροικίες Πατραϊκής», στο Doukellis – Mendoni 1994, 405-424.

Picard, O. 1979. «Trésors et circulation monétaire à Thasos du IVe au VIIe siècle après J.-C.», στο *Thasiaca* (*BCH* Suppl. V), 411-454.

Piérart, M. 1976. «Πελοπόννησος», στο *IEE* 1976, 157-165.

Pietilä-Castrén, L. 2008. «A Methodological Note on "Rectangular" heroa», στο L. Pietilä-Castrén – V. Vahtikari (επιμ.), *Grapta Poikila* II. *Saints and Heroes* (*Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens* XIV), 33-51. Helsinki.

Plassart, A. 1926. «Fouilles de Thespies et de l'Hiéron des Muses de l'Hélicon (P. Jamot 1888-1889-1890. P. Jamot et A. de Ridder 1891). Inscriptions. Dédicaces de caractère religieux ou honorifique bornes de domains sacrés», *BCH* 50, 383-462.

Plassart, A. 1932. «Une levée de volontaires Thespiens sous Marc Aurèle», στο *Mélanges G. Glotz* II, 731 κε. Paris.

Pritchett, W.K. 1980. *Studies in Ancient Greek Topography* III (Roads) (*Classical Studies* 22). Berkeley, California.

Rappaport, B. 1913. s.v. «Heruli», *RE* VIII.1, στ. 1150-1167.

Reutti, Fr. (επιμ.), 1990. *Die römische Villa*. Darmstadt.

RIC V.1: Webb, P.H., στο H. Mattingly – E.A. Sydenham (επιμ.), 1927. *The Roman Imperial Coinage* V.1 (*Valerian I to Florian*). London.

Rizakis, A.D. 1988. «Le port de Patras et les communications avec l'Italie sous la Republic», *Les cahiers d'histoire* 33, 453-472.

Rizakis, A.D. 1998. *Achaïe II. La Cité de Patras: Épigraphie et Histoire* (*Μελετήματα* 25). Athènes.

Robert, L. 1929. «Recherches Épigraphiques», *REA* 31, 13-20.

Robert, L. 1966. «Inscriptions de l'antiquité et du bas-empire à Corinthe», *REG* 79, 733-770.

Robert, L. 1969. «Pantomimen im Griechischen Orient», στο L. Robert (επιμ.), *Opera Minora Selecta. Épigraphie et Antiquités Grecques* I, 654-662. Amsterdam.

Robertson Brown, Am. 2008. *The City of Corinth and Urbanism in Late Antique Greece*, (Ph.D), University of California, Berkeley.

Robertson, N. 1986. «A point of precedence at Plataia: the dispute between Athens and Sparta over leading the procession», *Hesperia* 55, 88-102.

Robinson, B.-A. 2001. *Fountains and the Culture of Water at Roman Corinth*, (Ph.D). University of Pennsylvania.

Robinson, H.S. 1959. *The Athenian Agora* V. *Pottery of the Roman Period, Chronology*. Princeton, New Jersey.

Roesch, P. 1965. *Thespies et la Confédération Béotienne*. Paris.

Roesch, P. 1975. «Les Hérakleia de Thèbes», *ZPE* 17, 1-7.

Roesch, P. 1976α. «Βοιωτία», στο *IEE* 1976, 173-176.

Roesch, P. 1976β. s.v. «Lebadeia», στο *The Princeton Encyclopaedia of Classical Sites*, 492. Princeton.

Roesch, P. 1982. *Études Béotiennes*. Paris.

Roller, D.W. 1985. «Tanagra in the Roman Period», στο Argoud – Roesch 1985, 277-281.

Rothaus, R.M. 1994. «Urban space, agricultural space, and villas in late antique Corinth», στο Doukellis – Mendoni 1994, 391-396.

RPC I: Burnett, A. – Amandry, M. – Ripollès, P.P. 1992. *Roman Provincial Coinage* I. *From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 B.C.-AD 69)*. London – Paris.

RPC II: Burnett, A.M. – Amandry, M. – Carradice, I.A. 1999. *Roman Provincial Coinage* II. *From Vespasian to Domitian (AD 69-96)*. London – Paris.

Rubin, B. 1957. s.v. «Prokopios von Kaisareia», *RE* XXIII.1, στ. 273-599.

Salamon, M. 1971. «The Chronology of Gothic Incursions into Asia Minor in the IIIrd Century A.D.», *Eos* 59, 110-139.

Salomies, O. 2001. «Honorific Inscriptions for Roman Senators in the Greek East during the Empire. Some Aspects [with special reference to cursus inscriptions]», στο O. Salomies (επιμ.), *The Greek East in the Roman Context. Proceedings of a Colloquium organised by the Finnish Institute at Athens, 21-22.5.1999*, (*Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens* VII) 141-187. Helsinki.

Sartre, M. 1991. *L'Orient Romain. Provinces et Sociétés Provincials en Méditerranée Orientale d'Auguste aux Sévères (31 avant J.-C.-235 après J.-C.)*. Paris.

Sartre, M. 1997. *Le Haut-Empire Romain. Les Provinces de Méditerranée Orientale d'Auguste aux Sévères (31 avant J.-C.-235 après J.-C.)*. Paris.

Schachter, A. 1981. *Cults of Boiotia* (*BICS* Suppl. 38.1) *(Acheloos to Hera)*. London.

Schachter, A. 1986. *Cults of Boiotia* (*BICS* Suppl. 38.2) *(Herakles to Poseidon)*. London.

Schachter, A. 1994. *Cults of Boiotia* (*BICS* Suppl. 38.3) *(Potnia to Zeus)*. London.

Schachter, A. 2005 (υπό έκδοση). «Pausanias and Boiotia», στο Αραβαντινός 2005 (υπό έκδοση).

Schachter, A. 2007. «Egyptian Cults and Local Elites in Boiotia», στο L. Bricault – M.-J. Versluys – P.G.P. Meyboom (επιμ.), *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden University, 11-14.5.2005 (Religion in the Graeco-Roman World 159)*, 364-391. Leiden – Boston.

Schnetz, J. (επιμ.), 1940. *Itineraria Romana* II. Stuttgart [ανατ. 1990].

Schober, F. 1934. s.v. «Thebai (Boiotien)», *RE* VA.2 (1934), στ. 1423-1492.

Schwandner, E.-L. 1977. «Die böotische Hafenstadt Siphai», *AA*, 513-551.

Schwarcz, A. 1992. «Die gotischen Seezüge des 3. Jahrhunderts», στο R. Pillinger – A. Pülz – H. Vetters (επιμ.), *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, Wien.

Scranton, R.L. 1957. *Corinth* XVI. *Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*. Princeton, New Jersey.

Shear, T.L. 1931. «A Hoard of Coins found in the Theatre district of Corinth in 1930», *AJA* 35, 139-151.

Sherk, R.K. 1957. «Roman Imperial Troops in Macedonia and Achaea», *AJPh* 78, 52-62.

Sherk, R.K. 1988. *Translated Documents of Greece and Rome 6: The Roman Empire: Augustus to Hadrian*. New York.

Sinn, Ul. 1991. «Ο Νέρωνας» και οι «Έρουλοι»: δύο μοιραία γεγονότα στην ιστορία της Ολυμπίας», στο Α.Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα, 19-21.5.1989* (*Μελετήματα* 13), 365-371. Αθήνα.

Sironen, E. 1994. «Life and Administration of Late Roman Attica in the Light of Public Inscriptions», στο Castrén 1994β, 15-62.

Slane, K.-W. 1990. *Corinth* XVIII.II. *The Sanctuary of Demeter and Kore: The Roman Pottery and Lamps*. Princeton, New Jersey.

Slapšak, B. – Mušič, Br. 2006. *Tanagra Urban Survey. Report on the architectural and geophysical survey by the Ljubljana team in 2005 (with references to the results of the Ljubljana 2001-2004 survey)*. Ljubljana.

Smith, J.T. 1997. *Roman Villas. A Study in Social Structure*. London – New York.

SNG Cop.: *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum* 13 *(Aetolia - Euboea)*. Copenhagen 1944.

Sommer, M. 2004. *Die Soldatenkaiser*. Darmstadt.

Southern, P. 2001. *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London – New York.

Spawforth, A. 1995. «Boeotia and the wealth of Herodes Atticus: a fishy business?», στο Χριστοπούλου 1995, 469-476.

Stephanidou-Tiveriou, T. 1993. «Späte attische Sarkophage und das Ende der attischen Werkstätten», στο G. Koch (επιμ.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, 133-140. Mainz.

Stirling, L.M. 2008. «Pagan Statuettes in Late Antique Corinth: Sculpture from the Panayia Domus», *Hesperia* 77, 89-161.

Strasser, J.-Y. 2002. «Choraules et pythaules d'époque impériale. À propos d'inscriptions de Delphes», *BCH* 126, 97-142.

Spawforth, A.J.S. 1989. «Agonistic Festivals in Roman Greece», στο Walker – Cameron 1989, 193-197.

Straub, J. 1952. *Studien zur Historia Augusta*. Bern.

Stroud, R.S. 1968. «The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary report II: 1964-1965», *Hesperia* 37, 299-330.

Syll[3]*:* Dittenberger, W. 1915-1924. *Sylloge Inscriptionum Graecarum*[3]. Leipzig.

Symeonoglou, S. 1985. *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*. Princeton, New Jersey.

Thompson, H.A. – Wycherley, R.E. 1972. *The Athenian Agora* XIV. *The Agora of Athens. The History, Shape and Uses of an Ancient City Center*. Princeton, New Jersey.

Thompson, H.A. 1959. «Athenian Twilight: A.D. 267-600», *JRS* 49, 61-72.

Thompson, M. 1954. *The Athenian Agora* II. *Coins: From the Roman through the Venetian period*. Princeton, New Jersey.

Topping, P. 1972. «The Post-Classical Documents», στο McDonald – Rapp Jr. 1972, 64-80.

Touchais, G. 1981. «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1980». *BCH* 105, 771-884.

Touratsoglou, I. 1988. *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit (32/31 v. Chr. bis 268 n. Chr.)* (*AMUGS* 12). Berlin – New York.

Travlos, J. 1988a. «The Post-Herulian Wall, Description of the wall by sections», στο Frantz 1988, 125-141 (Appendix).

Travlos, J. 1988b. *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*. Tübingen.

Trombley, Fr.R. 1989. «Boeotia in Late Antiquity: Epigraphic Evidence on Society, Economy, and Christianization», στο Beister – Buckler 1989, 215-228.

Trombley, Fr.R. 2000. «Early Medieval Boeotia (c. 580-1050 A.D.)», στο Αραβαντινός – Χριστοπούλου 2000, 990-1008.

Turner, L.-A. 1994. *The History, Monuments and Topography of Ancient Lebadeia in Boeotia, Greece* (διδ. διατριβή), Ann Arbor Microfilms. Univ. of Pennsylvania.

Turner, L.-A. 1996. «The Basileia at Lebadeia», στο Fossey 1996, 105-126.

Tyler, Ph. 1972. «Analyses of mid-third-century Roman Antoniniani as Historical Evidence», στο E.T. Hall – D.M. Metcalf (επιμ.), *Methods of Chemical and Metallurgical Investigation of Ancient Coinage. A Symposion held at London, 9-11.12.1970*, 249-260. London.

Tyler, Ph. 1975. *The Persian Wars of the 3rd Century AD and Roman Imperial Monetary Policy, AD 253-268* (*Historia, Einzelschriften* 23). Wiesbaden.

Vlachou-Mogire, C. 2006. «Silver amalgam plating and it's application in Roman Coin production», στα *Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας*, 128-134. Αθήνα.

Voetter, O. 1900. «Die Münzen des Kaisers Gallienus und seiner Familie», *NZ* 32, 117-147.

von Schrötter, F. (επιμ.), 1930. *Wörterbuch der Münzkunde*. Berlin – Leipzig.

Waldherr, G.H. (επιμ.), 1998. Ad. Lippold, *Die Historia Augusta: eine Sammlung römischer Kaiserbiographien aus der Zeit Konstantins*. Stuttgart.

Waldstein, C. – Tarbell, F.B. – Rolfe, J.C. 1889. «Report on Excavations at Plataia in 1889. A new fragment of the preamble to Diocletian's edict, "De pretiis rerum venalium"», *AJA* 5, 428-439.

Walker, A.S. 1977. «A Hoard of Athenian Imperial Bronzes of the Third Century A.D. from Eastern Attica», *CH* III, 40-48.

Walker, A.S. 1980. *A Chronological Study of the Greek Imperial Coinage of Athens Based on the Collection of the Agora Excavations at Athens* (PhD), Ann Arbor Microfilms, Univ. of Pennsylvania.

Walker, D.R. 1978. *The Metrology of the Roman Silver Coinage*. Pt. III *(from Pertinax to Uranius Antoninus)* (*BAR* Suppl. Ser. 40). Oxford.

Walker, S. – Cameron, A. (επιμ.), 1989. *The Greek Renaissance in the Roman Empire. Papers from the Tenth British Museum Classical Colloquium* (*BICS* Suppl. 55). London.

Walker, A.S. 1976. «Worn and Corroded Coins: Their Importance for the Archaeologist», *JFA* 3, 329-334.

Walter, H. 1993. *Ägina. Die archäologische Geschichte einer griechischen Insel*. München.

Waywell, G.B. – Wilkes, J.J. 1994. «Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-1991. Part 2», *BSA* 89, 377-432.

Weber, Ek. 1984. «Die Tabula Peutingeriana», *Antike Welt* 15, 3-8.

Wilkes, J.J. 1989. «Civil Defence in Third-Century Achaia», στο Walker – Cameron 1989, 187-192.

Williams, H. 1981. *Kenchreai. Eastern Port of Corinth* V. *The Lamps*. Leiden.

Williams II, Ch.K. – Zervos, Or.H. 1982. «Corinth, 1981: East of the Theater», *Hesperia* 51, 115-163.

Williams II, Ch.K. – Zervos, Or.H. 1983. «Corinth, 1982: East of the Theater», *Hesperia* 52, 1-47.

Wiseman, J. 1978. *The Land of the Ancient Corinthians*. Göteborg.

Wiseman, J. 1979. «Corinth and Rome I: 228 B.C.-A.D. 267», *ANRW* II.7.1, 438-548. Berlin – New York.

Wittke, A.M. – Olshausen, E. – Szydlak, R. 2007. *Historischer Atlas der Antiken Welt* (*DNP* Suppl. Bd 3). Stuttgart.

Wolfram, H. 1980. *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*[2]. München.

Zoumbaki, S.B. 2001. *Elis und Olympia in der Kaiserzeit. Das Leben einer Gesellschaft zwischen Stadt und Heiligtum auf prosopographischer Grundlage* (*Μελετήματα* 32). Athen.

Έλενα Β. Βλαχογιάννη
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο,
Συλλογή Γλυπτών
elenavlachogiani@yahoo.gr

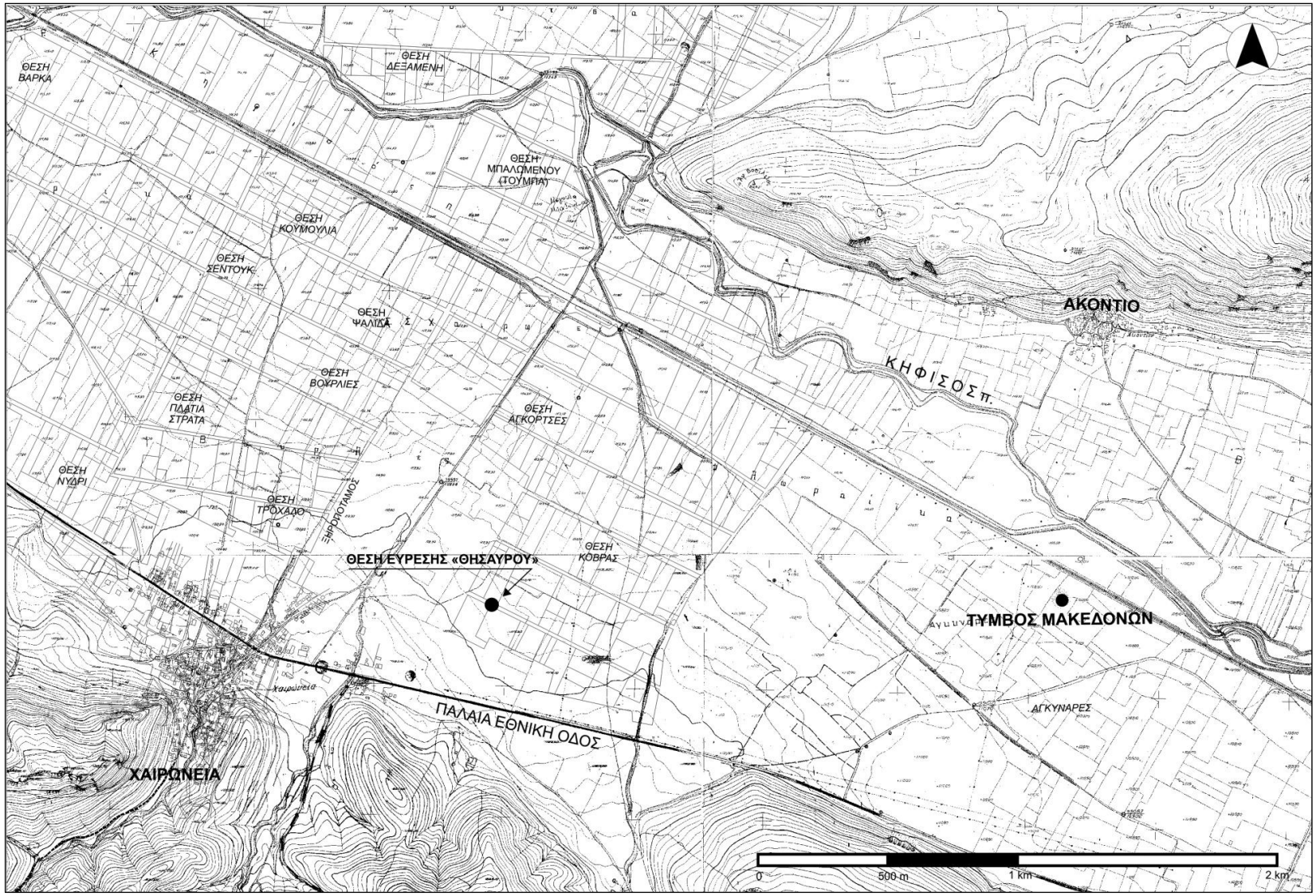

Εικ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο ευρύτερης περιοχής Χαιρώνειας με τη θέση εύρεσης του «θησαυρού» (κλίμακα 1:5.000)

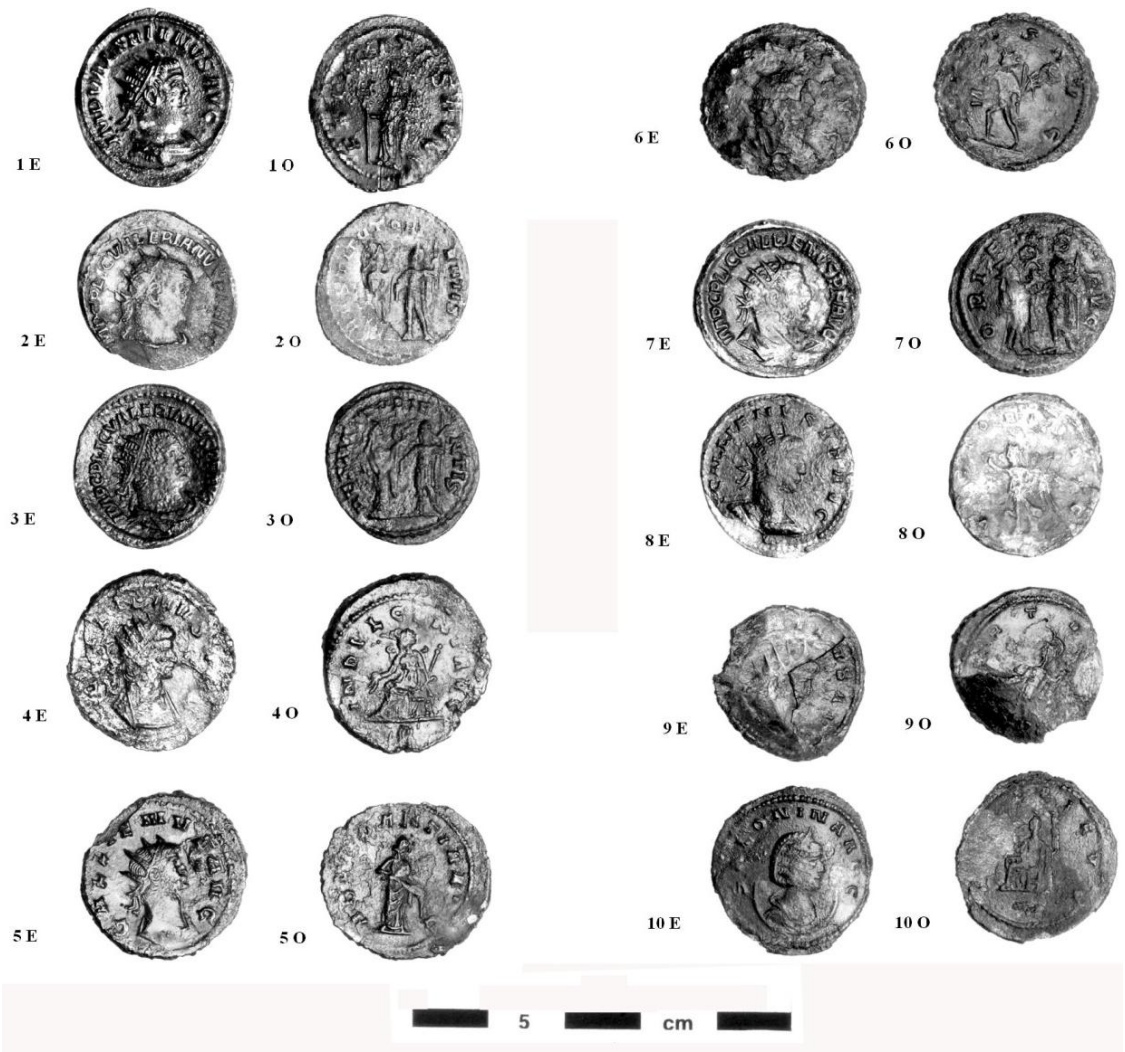

Εικ. 2. Οι αντωνινιανοί αριθ. 1-10 του «θησαυρού» Χαιρώνεια/2001

Εικ. 3. Χάρτης της Χερσονήσου του Αίμου με σημειωμένες: α) τις κύριες οδικές αρτηρίες στον ελλαδικό χώρο, σύμφωνα με την *Tabula Peutingeriana* και β) την πιθανή πορεία των Έρουλων δια μέσου της Επαρχίας Αχαΐας στις αρχές του 268 μ.Χ.

Εικ. 4. Διασπορά των αποκρύψεων έκτακτης ανάγκης στον ελλαδικό χώρο επί Γαλλιηνού (253-268)

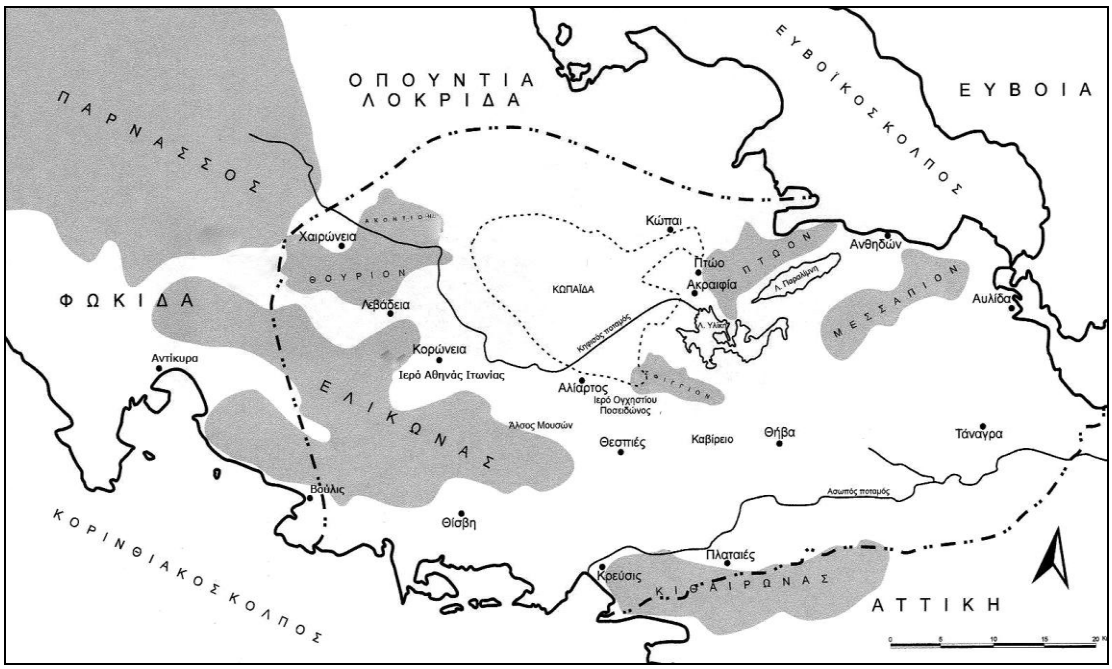

Εικ. 5. Χάρτης της Βοιωτίας με τις σημαντικότερες πόλεις κατά τον 3ο αι. μ.Χ.

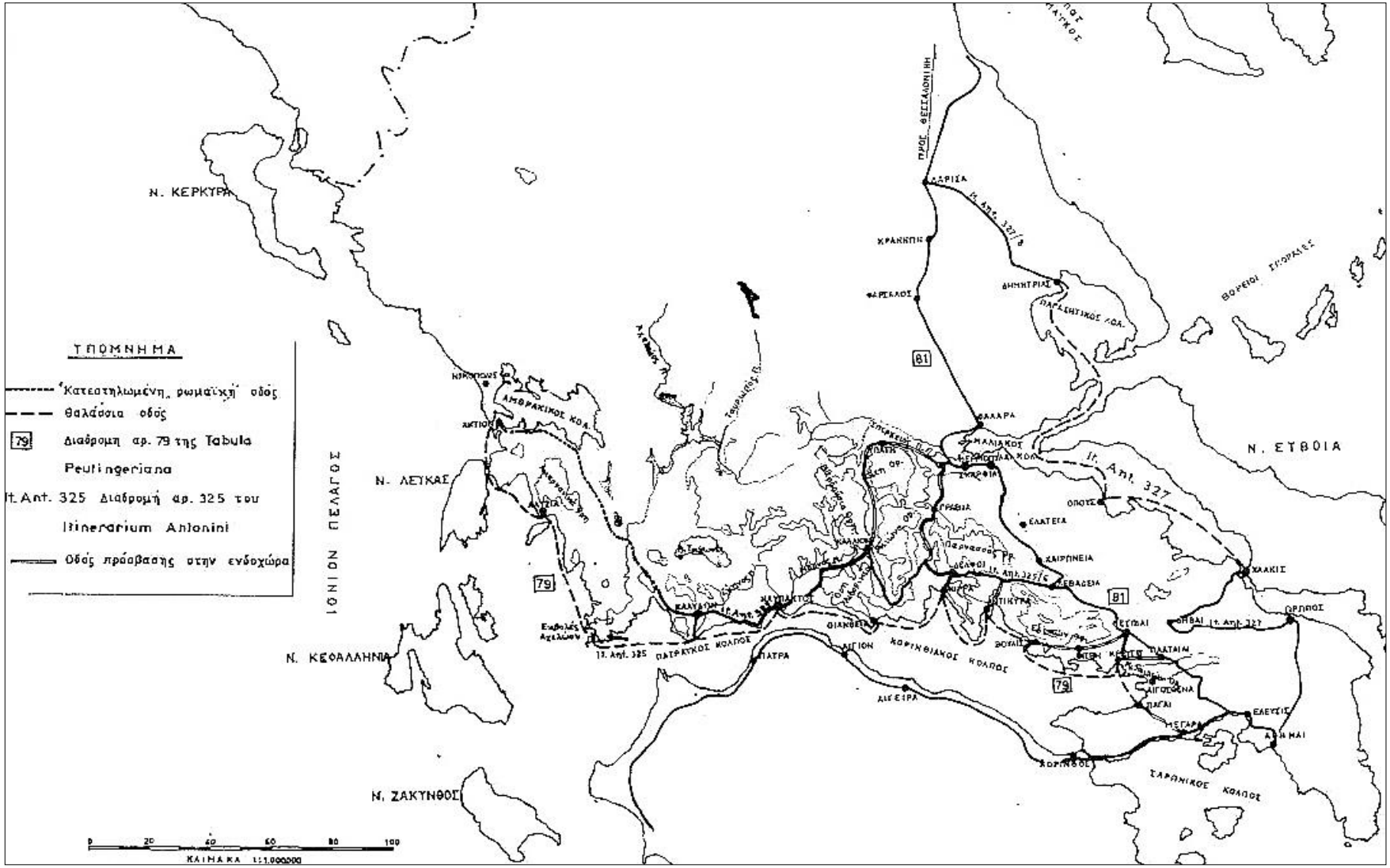

Εικ. 6. Οι κύριες οδικές αρτηρίες στη Στερεά και Δυτική Ελλάδα σύμφωνα με την *Tabula Peutingeriana* και το *Itinerarium Antonini* 325/6 (από την Αξιώτη 1980, 198, σχέδ. 2)

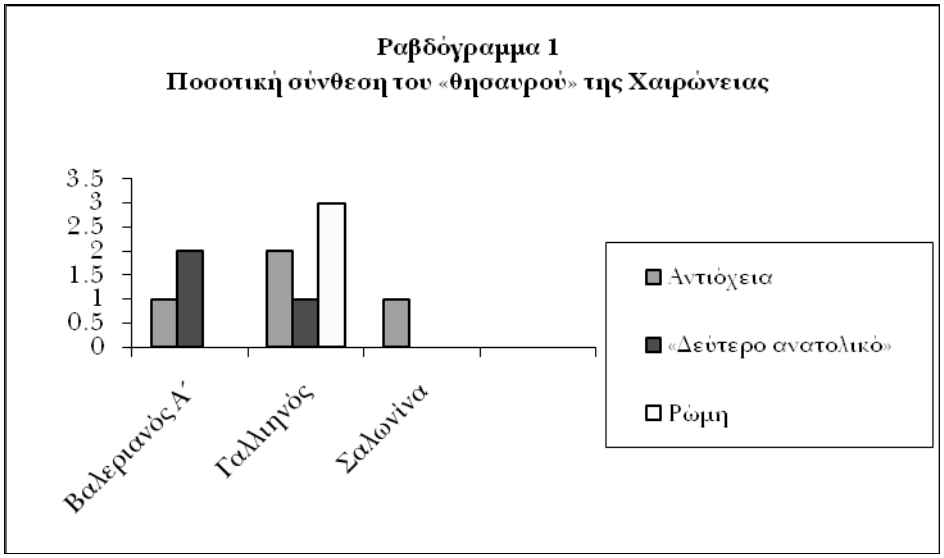
Ραβδόγραμμα 1
Ποσοτική σύνθεση του «θησαυρού» της Χαιρώνειας
3.5
3
2.5
2
1.5
1
0.5
0
Βαλεριανός Α΄
Γαλλιηνός
Σαλωνίνα
Αντιόχεια
«Δεύτερο ανατολικό»
Ρώμη

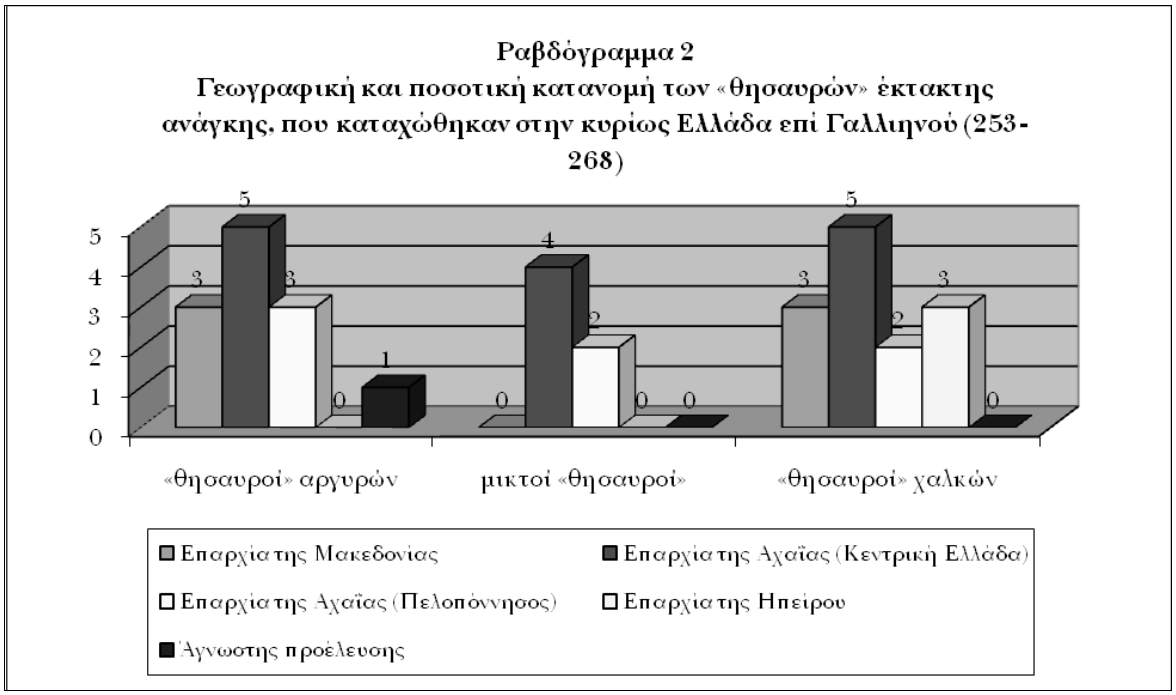
Ραβδόγραμμα 2
Γεωγραφική και ποσοτική κατανομή των «θησαυρών» έκτακτης ανάγκης, που καταχώθηκαν στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλλιηνού (253-268)
5
4
3
2
1
0
«θησαυροί» αργυρών
μικτοί «θησαυροί»
«θησαυροί» χαλκών
Επαρχία της Μακεδονίας
Επαρχία της Αχαΐας (Κεντρική Ελλάδα)
Επαρχία της Αχαΐας (Πελοπόννησος)
Επαρχία της Ηπείρου
Άγνωστης προέλευσης

Ραβδόγραμμα 3
Ποσοτική και ποιοτική σύνθεση των μικτών «θησαυρών» της κυρίως Ελλάδας που καταχώθηκαν επί Γαλλιηνού (253-268)

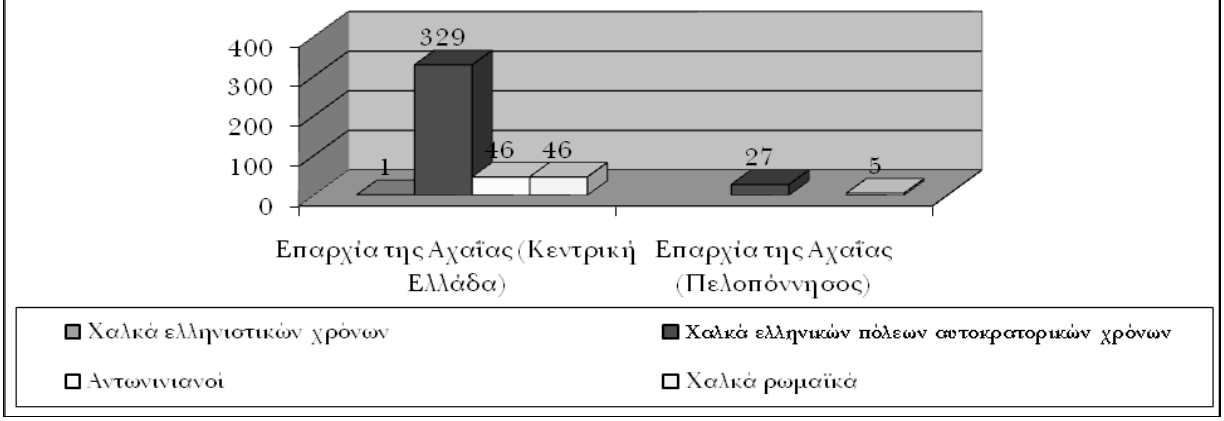

Ραβδόγραμμα 4
Ποσοτική και ποιοτική σύνθεση των χαλκών «θησαυρών» της κυρίως Ελλάδας, που καταχώθηκαν επί Γαλλιηνού (253-268)

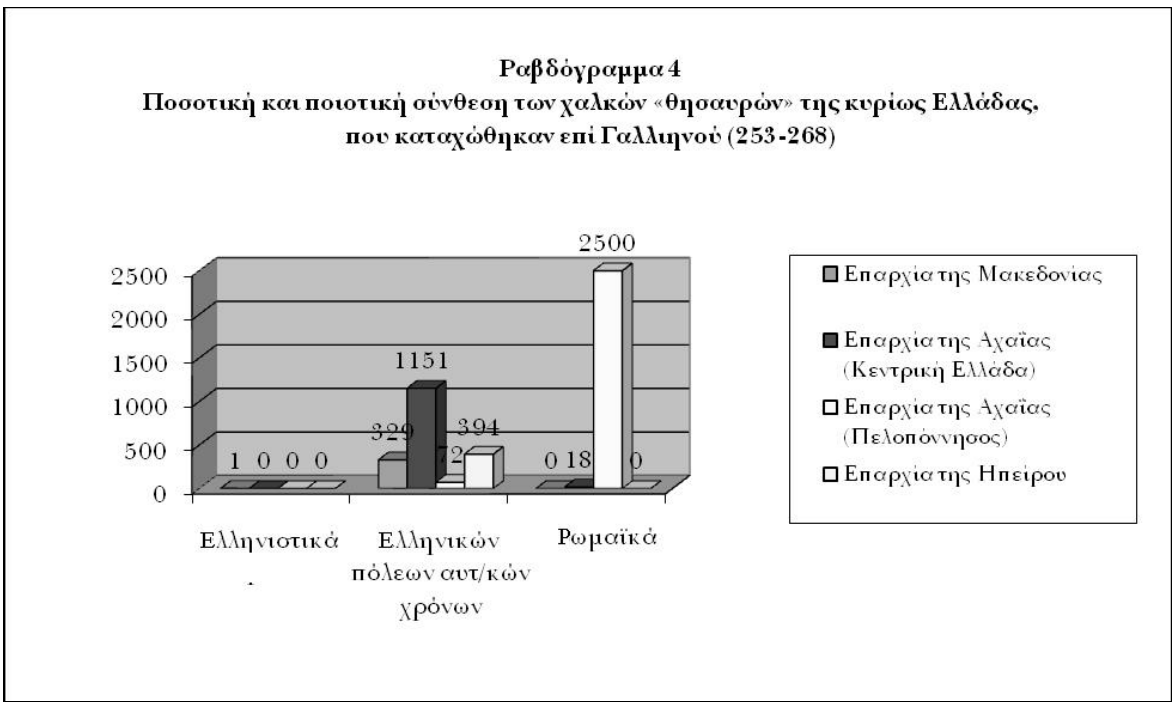

Πίνακας 1
Ποσοτική και ποσοστιαία κατανομή του «θησαυρού» Χαιρώνεια/2001

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ	ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΑ				
	Αντιόχεια	«Δεύτερο ανατολικό»	Ρώμη	**Σύνολο**	%
Βαλεριανός Α΄	1	2	-	**3**	30
Γαλλιηνός	2	1	3	**6**	60
Σαλωνίνα	1	-	-	**1**	10
Σύνολο	**4**	**3**	**3**	**10**	
%	40	30	30		

Πίνακας 2
«Θησαυροί» έκτακτης ανάγκης που καταχώθηκαν στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλλιηνού (253-268)

Α. «ΘΗΣΑΥΡΟΙ» ΑΡΓΥΡΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ					
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ	**«ΘΗΣΑΥΡΟΙ»**	**ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**	**ΘΕΣΗ ΦΥΛΑΞΗΣ**	**ΑΡΙΘ. ΝΟΜ/ΩΝ**	**ΠΡΩΙΜΟΤΕΡΟ - ΟΨΙΜΟΤΕΡΟ ΝΟΜΙΣΜΑ**
Επαρχία της Μακεδονίας (*Provincia Macedonia*)	Ποντοηράκλεια Ειρηνικού Κιλκίς/1984	Τουράτσογλου 1993, πίν. ΙΙβ (μνεία). Τουράτσογλου 2006, 95, αριθ. κατ. 439	Αρχ/κό Μουσείο Θεσ/κης	127	Μάρκου Αυρηλίου-Γαλλιηνού
	«Μακεδονία»/1981	Τουράτσογλου 1993, πίν. ΙΙβ (μνεία). Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 445	Αρχ/κό Μουσείο Θεσ/κης	21	Γορδιανού Γ΄-Βαλεριανού Β΄
	Βέροια-Βεργίνα/1991	Τουράτσογλου 2006, 95, αριθ. κατ. 440 (μνεία)	Εφορεία Αρχαιοτήτων Έδεσσας	48	Γορδιανού Γ΄-Σαλωνίνας
Επαρχία της Αχαΐας (*Provincia Achaia*)	Αθήνα (Ακρόπολη)/←1843	Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 451	ΝΜ	6	Γορδιανού Γ΄-Γαλλιηνού
	Αγορά (Στοά Αττάλου)/1955 (level II)	Kroll 1973, 318, σημ. 23c. Walker 1980, 104, αριθ. 134	Μουσείο Αγοράς	16	Ιουλίας Δόμνας-Γαλλιηνού
Κεντρική Ελλάδα	Περιστέρια Σαλαμίνας/1996 (σε πάνινο πουγγί)	Λώλος 1999, 291, εικ. 15. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 452	Β΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων	39	Γαλλιηνού/Σαλωνίνας
	Χαιρώνεια/2001	ο δημοσιευόμενος	Αρχ/κό Μουσείο Χαιρώνειας	10	Βαλεριανού Α΄-Γαλλιηνού/Σαλωνίνας

Πελοπόννησος	Δελφοί/1896	Σβορώνος 1906, 284, αριθ. 282-293. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 453	ΝΜ	12	Βολουσιανού-Γαλλιηνού/Σαλωνίνας
	Πάτρα/1976	Αγαλλοπούλου 1994, 71-72, 215-222, πίν. 36-37. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 454	Αρχ/κό Μουσείο Πατρών	23	Καρακάλλα-Γαλλιηνού
	Πάτρα/1982	Αγαλλοπούλου 1994, 67-70, 204-214, πίν. 34-35. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 455	Αρχ/κό Μουσείο Πατρών	38	Γορδιανού Γ΄-Γαλλιηνού
	Μαγούλα Σπάρτης/1939	Lemerle 1939, 288 (μνεία). *BCH* 1947-48, 394 (μνεία). Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. κατ. 459	ΝΜ	5.027	Καρακάλλα-Γαλλιηνού/Σαλωνίνας
Άγνωστης ακριβούς προέλευσης	«Ελλάδα»/←1971 (= *CH* I (1975) 188)	Τσούρτη-Κούλη 1971, 164-169, αριθ. 182-218, πίν. 34. Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. κατ. 457	ΝΜ	37+	Γαλλιηνού
Β. ΜΙΚΤΟΙ «ΘΗΣΑΥΡΟΙ»					
Επαρχία της Αχαΐας (*Provincia Achaia*) **Κεντρική Ελλάδα**	Αγορά (Λόφος Νυμφών. Νότια Οικία)/1947 (= *CH* I (1975) 129)	Walker 1980, 53, αριθ. 12a. Kroll 1993, 303 (B 17:1, hoard a)	Μουσείο Αγοράς	58	ύστερου 1ου αι. π.Χ.-Γαλλιηνού
	Αθήνα (Άρειος Πάγος)/1957 (= *CH* I (1975) 129)	Walker 1980, 101, αριθ. 126. Kroll 1993, 316 (Q 19:3)	Μουσείο Αγοράς	133	Αδριανού/Αντωνίνου Ευσεβούς-Γαλλιηνού
	Ανατολική Αττική/1975 (= *CH* III (1977) 95)	Walker 1977, 40-48, εικ. 14-15. Walker 1980, 147. Kroll 1993, 117, σημ. 17	διασκορπισμένος	196	Αδριανού-Γαλλιηνού
	«Κόρινθος». Περιοχή Ισθμού/1962	Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου 1963, 5-6. Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. κατ. 456	ΝΜ	35	Αυγούστου-Γαλλιηνού
Πελοπόννησος	Κόρινθος. Θέατρο/1930	Shear 1931, 146-151. Jones 1963, 315, σημ. 19. Kroll 1973, 323, σημ. 38	Αρχ/κό Μουσείο Κορίνθου	29	Αντωνίνου Ευσεβούς-Γαλλιηνού
	Κόρινθος. Νότια Στοά/1936	Harris 1941, 145. Broneer 1954, 134. Jones 1963, 315, σημ. 20.	Αρχ/κό Μουσείο Κορίνθου	64	Μάρκου Αυρηλίου-Γαλλιηνού
Γ. «ΘΗΣΑΥΡΟΙ» ΧΑΛΚΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ					
Επαρχία της Μακεδονίας (*Provincia*	«Μακεδονία»/1966	Touratsoglou 1988, 121-122, αριθ. 18. Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996α, 131, αριθ. 1. Τουράτσογλου 2006, 95, αριθ. κατ. 441	Τράπεζα Ελλάδος (πρώην Συλλογή Ρ. Ευελπίδου)	68+	2ου αι. π.Χ.-επί Γαλλιηνού
	«Μακεδονία»/1973	Touratsoglou 1988, 121, αριθ. 17.	ΝΜ	149	Βρούτου/Ιουλίου Καίσαρα-

***Macedonia*)**		Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996α, 131, αριθ. 2. Τουράτσογλου 2006, 95, αριθ. κατ. 442			επί Γαλλιηνού/Σαλωνίνας
	«Μακεδονία»/1980 (;)	Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996α, 132, αριθ. 3. Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996β, 130-138. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 443	Συλλογή Μ. Παγουλάτου, Αθήνα	113	Τραϊανού-επί Γαλλιηνού
Επαρχία της Αχαΐας (*Provincia Achaia*)	Ελευσίνα/←1902 (= Noe 1937, 380 = *CH* I (1975) 128)	Kroll 1973, 312-321, 329-333. Touratsoglou 1988, 122, αριθ. 22. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 449	ΝΜ (τμήμα)	972+	Αδριανού-επί Γαλλιηνού
Κεντρική Ελλάδα	Ελευσίνα/1992 (Ι) (εντός πήλινου αγγείου)	Γαλάνη-Κρίκου 1993, 47-48, πίν. 22α, 23.4-18. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 450	Γ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων	130	Αδριανού-επί Γαλλιηνού
	Αγορά (βόρεια της Θόλου)/1934	Walker 1980, 72, αριθ. 58. Kroll 1993, 307 (F 10:2)	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς	13	επί Γαλλιηνού
	Αγορά, Λόφος Νυμφών (Νότια Οικία)/1948	Walker 1980, 54, αριθ. 12b. Kroll 1993, 303 (B 17:1, hoard b)	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς	40	Αδριανού/Αντωνίνου Ευσεβούς-επί Γαλλιηνού
	Αγορά, Λόφος Νυμφών (Νότια Οικία)	Walker 1980, 54, αριθ. 12c. Kroll 1993, 304 (B 17:1, hoard c)	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς	14	Αδριανού/Αντωνίνου Ευσεβούς-επί Γαλλιηνού
Πελοπόννησος	Σπάρτη/1964	Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1966, 376-382. Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. κατ. 460	Αρχ/κό Μουσείο Σπάρτης	72	εποχής Σεπτιμίου Σεβήρου-επί Γαλλιηνού
	Ακριαί Λακωνίας/1988	Τουράτσογλου 2006, 97, αριθ. κατ. 458 (μνεία)	Αρχ/κό Μουσείο Σπάρτης	2.500+	1ου-3ου αιώνα
Επαρχία της Ηπείρου (*Provincia Epirus*)	Πλακανίδα/1967	Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1967, 93-107. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 447	ΝΜ	180	31 π.Χ.-επί Γαλλιηνού/Σαλωνίνας
	«Νικόπολις»/;	Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1967, 107-114. Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 446	ΝΜ	60	εποχής Σεπτιμίου Σεβήρου-επί Γαλλιηνού/Σαλωνίνας
	«Ήπειρος»/1934 (=Noe 1937, 397) + Βηρυτός/1929	Τουράτσογλου 2006, 96, αριθ. κατ. 448. Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1971, 42-51 Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1975, 170-176	ΝΜ Μουσείο Βηρυτού	54 + 100 (=154)	μετά το 28 π.Χ. - επί Γαλλιηνού/Σαλωνίνας

Πίνακας 3

Σύνθεση των «θησαυρών» έκτακτης ανάγκης που καταχώθηκαν στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλλιηνού (253-268)

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ		«ΘΗΣΑΥΡΟΙ»	ΑΡΙΘ. ΝΟΜ.	ΧΑΛΚΙΝΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ	ΧΑΛΚΙΝΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΑΥΤ/ΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ	ΔΗΝΑΡΙΑ	ΑΝΤΩΝΙΝΙΑΝΟΙ	ΧΑΛΚΙΝΑ ΡΩΜΑΪΚΑ (*sestertii/dupondii*)
Α. «ΘΗΣΑΥΡΟΙ» ΑΡΓΥΡΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ								
Επαρχία της Μακεδονίας (*Provincia Macedonia*)		Ποντοηράκλεια Ειρηνικού Κιλκίς/1984	127	-	-	8	119	-
		«Μακεδονία»/ 1981	21	-	-	-	21	-
		Βέροια-Βεργίνα/1991	48	-	-	-	48	-
Επαρχία της Αχαΐας (*Provincia Achaia*)	**Κεντρική Ελλάδα**	Αθήνα (Ακρόπολη)/←1843	6	-	-	-	6	-
		Αγορά (Στοά Αττάλου)/1955	16	-	-	-	16	-
		Περιστέρια Σαλαμίνας/1996	39	-	-	-	39	
		Χαιρώνεια/2001	10	-	-	-	10	-
		Δελφοί/1896	12	-	-	-	12	-
	Πελ/σος	Πάτρα/1976	23	-	-	3	20	-
		Πάτρα/1982	38	-	-	-	38	-
		Μαγούλα Σπάρτης/1939	5.027	-	1 Λακεδαίμονος επί Αυγούστου*	-	5.026	-
Άγνωστης ακριβούς προέλευσης		«Ελλάδα»/←1971	37+	-	-	-	37+	-
Σύνολα νομισμάτων			**5.404+**	**-**	**1**	**11**	**5.392+**	**-**

* Για την ένταξη του ευρήματος στους αργυρούς «θησαυρούς», όπ. υποσημ. 56.

Β. ΜΙΚΤΟΙ «ΘΗΣΑΥΡΟΙ»							
Επαρχία της Αχαΐας (*Provincia Achaia*)	Αγορά, Λόφος Νυμφών (Νότια Οικία)/1947 (= *CH* I (1975) 129)	58	1	14	-	1	42
Κεντρική Ελλάδα	Αθήνα (Άρειος Πάγος)/1957 (= *CH* I (1975) 129)	133	-	131	-	2	-
	Ανατολική Αττική/1975 (= *CH* III (1977) 95)	196	-	161 (Αθηνών επί Αδριανού -Γαλλιηνού)	-	34 (Βαλεριανού - Γαλλιηνού/Σαλωνίνας)	1 (Τρεβωνιανού Γάλλου)
	«Κόρινθος». Περιοχή Ισθμού/1962	35	-	23 (Αθηνών επί Αυγούστου -Γαλλιηνού)	-	9 (Βαλεριανού - Γαλλιηνού/Σαλωνίνας)	3 (Κομμόδου-Γορδιανού Γ΄)
Πελοπόννησος	Κόρινθος. Θέατρο/1930	29	-	24 (23 πόλεων Πελοποννήσου και 1 Νικόπολης) επί Αντωνίνου Ευσεβούς - Ιουλίας Δόμνας και Καρακάλλα	-	-	5 (Γαλλιηνού)
	Κόρινθος. Νότια Στοά/1936	64	-	3 (2 Κορίνθου επί Μάρκου Αυρηλίου και Σεπτιμίου Σεβήρου, 1 Πατρών επί Καρακάλλα)	-	(Αλεξάνδρου Σεβήρου -Γαλλιηνού/ Σαλωνίνας)*	
Σύνολα νομισμάτων		**515**	**1**	**356**	**-**	**46**	**51**

*Σύμφωνα με τη δημοσίευση το εύρημα συγκροτείται, εκτός από τα 3 *Greek Imperials* της Κορίνθου και των Πατρών, από: 2 νομίσματα Αλεξάνδρου Σεβήρου, 1 Ιουλίας Μαμαίας, 1 Μαξιμίνου Α΄, 3 Βαλεριανού Α΄, 1 Βαλεριανού Α΄ ή Γαλλιηνού, 27 Γαλλιηνού, 5 Σαλωνίνας, 1 Σαλωνίνας ή Γαλλιηνού, 6 Γαλλιηνού (;), 14 εντελώς αδιάγνωστα νομίσματα. Επειδή δεν γίνεται σαφής από τη δημοσίευση ο αριθμός των αργυρών ή των χαλκών νομισμάτων εξαιρέθηκε το εύρημα από τα σχετικά αθροίσματα.

Γ. «ΘΗΣΑΥΡΟΙ» ΧΑΛΚΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ								
Επαρχία της Μακεδονίας (*Provincia Macedonia*)		«Μακεδονία»/1966	68+	1	67+ (μακεδονικών πόλεων και Κοινού Μακεδόνων επί Αυγούστου -Γαλλιηνού)	-	-	-
		«Μακεδονία»/1973	149	-	149* (μακεδονικών πόλεων και Κοινού Μακεδόνων επί Αυγούστου - Γαλλιηνού)	-	-	-
		«Μακεδονία»/1980 (;)	113	-	113 (μακεδονικών πόλεων και Κοινού Μακεδόνων επί Τραϊανού -Γαλλιηνού)	-	-	-
Επαρχία της Αχαΐας (*Provincia Achaia*)	**Κεντρική Ελλάδα**	Ελευσίνα/←1902 (= Noe 1937, 380 = *CH* I (1975) 128)	972+	-	960+ (1 «ψευδοαυτόνομο» Θεσ/κης επί Κομμόδου, 1 «ψευδοαυτόνομο» Άργους επί Πλαυτίλλας, 958 Αθηνών επί Αδριανού -Γαλλιηνού)	-	-	12+ (Αδριανού-Γορδιανού Γ΄)
		Ελευσίνα/1992 (I)	130	-	124 (Αθηνών επί Αδριανού -Γαλλιηνού)	-	-	6 (Αδριανού-Τραϊανού Δεκίου)
		Αγορά (βόρεια της Θόλου)/1934	13	-	13 (Αθηνών επί Γαλλιηνού)	-	-	-
		Αγορά, Λόφος Νυμφών (Νότια Οικία)/1948	40	-	40 (Αθηνών επί Αδριανού -Γαλλιηνού)	-	-	-
		Αγορά, Λόφος Νυμφών (Νότια Οικία)	14	-	14 (Αθηνών επί Αδριανού -Γαλλιηνού)	-	-	-
	Πελ/σος	Σπάρτη/1964	72	-	72 (1 Γυθείου επί Σεπτιμίου Σεβήρου, 1 Μαντίνειας επί	-	-	-

* Στο άθροισμα συμπεριλαμβάνεται και αδιευκρίνιστος αριθμός χαλκών νομισμάτων Θεσσαλονίκης και Κασσάνδρειας, που κόπηκαν την περίοδο της ρωμαϊκής πολιτείας, επί Βρούτου και Ιουλίου Καίσαρα.

					Καρακάλλα, 70 Λακεδαιμονίων επί Γαλλιηνού)			
		Ακριαί Λακωνίας/1988	2.500+	-	-	-	-	2.500+
Επαρχία της Ηπείρου (*Provincia Epirus*)		Πλακανίδα/1967	180	-	180 (Νικοπόλεως επί Αυγούστου (Αγρίππα) - Γαλλιηνού/Σαλωνίνας	-	-	-
		«Νικόπολις»/;	60	-	60 (Νικοπόλεως επί Σεπτιμίου Σεβήρου - Γαλλιηνού/Σαλωνίνας)	-	-	-
		«Ήπειρος»/1934 (= Noe 1937, 397)+ Βηρυτός/1929	154	-	154 (Νικοπόλεως επί Αυγούστου - Γαλλιηνού/Σαλωνίνας	-	-	-
Σύνολα νομισμάτων			**4.465+**	**1**	**1.946+**	**-**		**2.518+**

DEUX PROTOCOLES BYZANTINS

Les deux protocoles édités ici datent du Ve siècle, plus précisément des années 430 et 440[1]. Ce sont deux nouveaux exemplaires à ajouter à la série des 17 textes connus pour le Ve siècle[2]. Ils présentent plusieurs caractéristiques des documents de cette époque: «timbre» de petit format, placé dans la partie centrale de la page; absence de stylisation particulière de l'écriture; présence du symbole chrétien χμγ comme en-tête du document.

Usuellement, ces textes se composent de 3 à 5 lignes d'écriture rapide, qui comportent les trois éléments suivants[3]: 1. le sigle χμγ; 2. le nom du comte des largesses sacrées au génitif suivi de son titre ὑπερλάμπρου κόμετος; 3. le nom, au génitif également, du représentant du comte des largesses sacrées, suivi du titre λαμπροτάτου κόμετος. D'autres éléments apparaissent parfois: une croix finale, une date ou d'autres indications.

1

Le morceau de papyrus est de forme rectangulaire et de couleur brun foncé; il porte trois lignes d'écriture. Les épithètes honorifiques (l'adjectif ὑπέρλαμπρος pour le premier personnage; et λαμπρότατος pour le second) sont apparemment absentes du texte. Le premier personnage, Fl. Apollonios, est le comte des largesses sacrées; la fonction du second, Fl. Patrikios, est plus problématique: il s'agit probablement d'un important fonctionnaire local[4].

---

[1] Le premier est conservé aux Musées royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles; le second à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres de Paris. Je remercie vivement la commission des bibliothèques et archives ainsi que sa présidente, Mme Hélène Carrère d'Encausse, secrétaire perpétuel de l'Académie française, de m'avoir autorisé à publier ce papyrus. Mes remerciement s'adressent également à M. Jean Gascou qui m'a montré le document et m'a encouragé à le publier.

[2] Ces textes sont édités ou réédités dans J. Diethart, D. Feissel et J. Gascou, «Les *prôtokolla* des papyrus byzantins du Ve au VIIe siècle. Édition, prosopographie, diplomatique», *Tyche* 9, 1994, p. 9-40.

[3] Le texte de Bruxelles édité ici présente un formulaire légèrement différent.

[4] Cf. Diethart-Feissel-Gascou [n. 1], p. 23-27.

P. Brux. inv. E. 9440[5] Provenance inconnue
l. 25,7 x h. 7,1 cm Ve siècle (436-438?)

Le papyrus est endommagé par de nombreux trous, spécialement au centre du coupon. La hauteur des pages du rouleau (25,7 cm) est conforme aux pratiques de l'époque (de 28 à 30 cm à l'époque romaine, cf. Turner, *The Terms Recto and Verso*, p. 14-15). Les trois lignes d'écriture sont parallèles aux fibres. Le texte, complet, est placé au centre du coupon. Toutes les marges sont conservées, à l'exception de la marge inférieure. L'encre de couleur noire est assez effacée. L'écriture est bilinéaire et assez cursive, mais régulière. Quelques ligatures sont visibles (p. ex. l. 1 χμγ).

Le protocole a été coupé, sans doute parce qu'il n'était pas utile de le conserver comme en-tête du document. La découpe s'est faite au plus près du timbre, pour perdre le moins de papyrus possible (cf. p. ex. les protocoles n°s 5 et 8 de Diethart-Feissel-Gascou, Les *prôtokolla* des papyrus byzantins). Le verso est vierge.

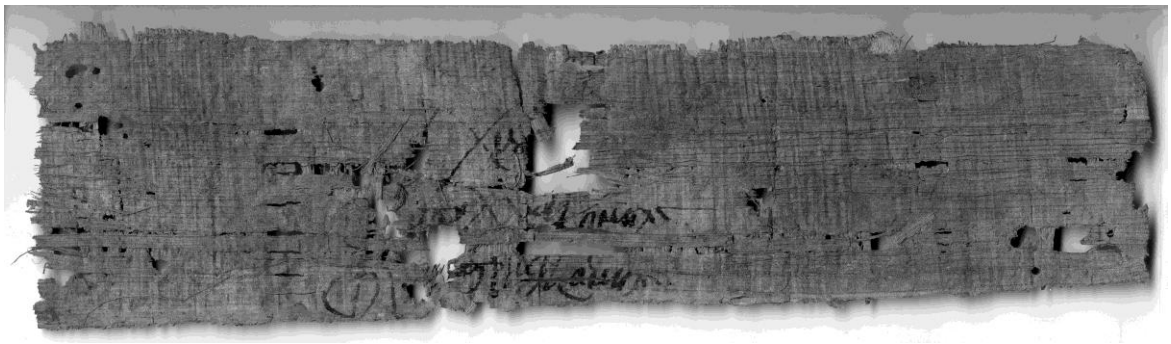

χμγ
Φλ(αουίου) Ἀπολλω(νίου) κόμ̣ε̣τ̣ο̣ς̣
Φλ(αουίου) Π̣ατρικίου κόμ̣ε̣τ̣ο̣ς̣

«χμγ. Flavios Apollônios, comte. Flavios Patrikios (?), comte».

2 Φλ(αουίου) Ἀπολλω(νίου) Ce compte des largesses sacrées est attesté en 436-438 (cf. Diethart-Feissel-Gascou [n. 1], p. 12-14 (n°s 3-9) et p. 27). À la fin du nom, on distingue apparemment un trait d'abréviation.

2 κόμ̣ε̣τ̣ο̣ς̣ La fin de la ligne est très difficilement lisible. L'adjectif «ὑπέρλαμπρος, pourtant attesté dans les autres protocoles de ce type, est ici absent.

3 Π̣ατρικ(ίου) Il n'est pas possible de lire ici le nom de Charmôsunos, personnage attesté dans les autres protocoles où le comte des largesses sacrées Apollônios est mentionné. La lecture Πατρικ(ίου) semble la seule possible. À la fin du nom, on distingue peut-être un trait d'abréviation, comme à la ligne précédente.

[5] Ce papyrus fait partie du lot Demulling, cf. A. Delattre, *Papyrus coptes et grecs du monastère d'apa Apollô de Baouît conservés aux Musées royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles*, Bruxelles, 2007, p. 14-25.

2

Le morceau de papyrus est de forme irrégulière et de couleur brun clair; la partie supérieure et la partie gauche du texte sont perdues. Le nom du comte des largesses sacrées n'est pas conservé; celui de l'autre personnage officiel par contre est visible: il s'agit de Charmôsunos, qui est probablement à identifier avec le préfet augustal d'Alexandrie, mort en 443. Ce personnage est attesté avec les comptes des largesses sacrées Apollônios et Makarios; Apollônios est attesté en 436-438, tandis que pour Makarios, on peut proposer les dates 431-435 ou 439-443[6]. La mention de la dixième année de l'indiction (l. 3) permet de dater ce document de 441/442.

P. Acad. inv. 48 — Lycopolis[7]
l. 16,6 x h. 10,9 cm — 441/442?

Le papyrus est abîmé par de nombreux trous, spécialement au centre du coupon. Les trois lignes d'écriture sont parallèles aux fibres. Le texte, complet, était apparemment écrit au centre du coupon. Les marges du haut et de droite ne sont pas conservées. L'encre, de couleur noire, est bien préservée. L'écriture est cursive. Le verso est vierge.

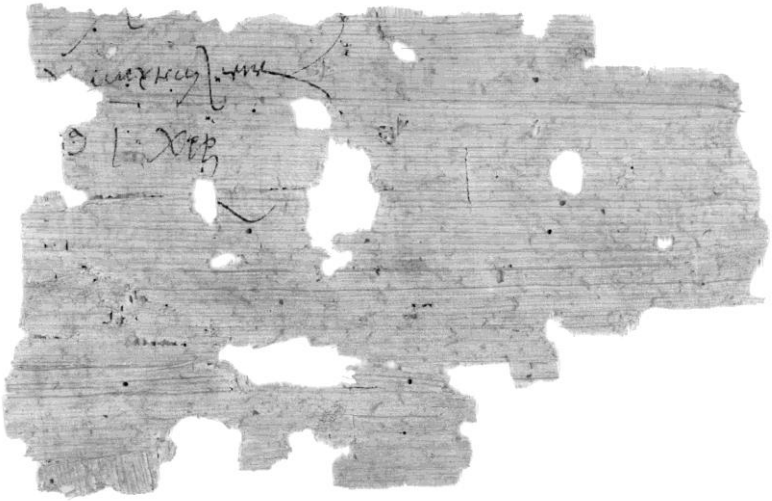

[ ] λ .
[Χ]αρμωσύνω λαμ(προτάτου) κόμ(ετος)
[ἰν]δ(ικτίωνος) ι χαρ( ) φρ( )

2 Χ]αρμωσύνω l. Χ]αρμωσύνου

«... Charmôsunos, comte clarissime... 10e année de l'indiction...»

[6] Diethart-Feissel-Gascou [n. 1], nº 10.

[7] Sur le lot qui constitue le fonds de papyrus de l'Académie, et sur sa provenance, cf. J. Gascou, Les papyrus lycopolites de l'Académie des Inscriptions, *Atti del XXII Congresso Internazionale di Papirologia, Firenze, 23-29 agosto 1998*, Florence, 2001, p. 539-547.

2 Χ]αρμωσύνω On trouve la même faute (emploi du datif pour le génitif) dans les protocoles n°s 5, 6, 7 de Diethart-Feissel-Gascou [n. 1].

3 χαρ( ) φρ( ) Sur cette séquence, cf. Diethart-Feissel-Gascou [n. 1], p. 17-19. Le premier terme a clairement trait au papyrus (χάρτης), le second pourrait être un titre (φροντιστής). Cependant, la comparaison avec le n° 17 de Diethart-Feissel-Gascou [n. 1], où on lit χαρτ( ) Ἀλεξ( ), inciterait plutôt à y voir l'origine du papyrus. Je serais donc tenté de suivre l'hypothèse de J. Gascou, qui propose de voir dans φρ( ) une mention de la ville de Phragonis.

Alain Delattre
Chargé de recherches du F.N.R.S.
Université Libre de Bruxelles

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ / BOOK REVIEWS

Katerini Liampi, *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland. Staatliche Münzsammlung München, 12. Heft, Thessalien – Illyrien – Epirus – Korkyra, Nr. 1-701*. 2007, München: Hirmer Verlag. 36 plates with accompanying text, and 6 pages of bibliography and additional information. ISBN 978-3-7774-2495-8. 80 €.

The newest volume of the German series of *SNG* records the coins of Thessaly, Illyria, Epirus and Corcyra in the Staatliche Münzsammlung of Munich. It is the 17th volume presenting the coins from this important collection, and the second by Professor Katerini Liampi of the University of Ioannina, who in 2001 had published the volume on Macedonian royal coinages (for the previous volumes of the Münzsammlung of Munich, and all other volumes of the German *SNG* series, see: www.dainst.de/index_176_de.html). The traditional features of a Sylloge volume, such as the larger format (29x37,5 cm), the layout of the catalog, the alphabetically arranged sequence of mints within each ancient region, and the photography from plaster casts, are consistently followed in this volume. At the same time, in this volume Prof. Liampi has incorporated the results of recent research by many scholars, including herself, thus introducing several novel features into her catalog. H. Hotter's photographs, which are of very good quality, are clear enough even when a coin is worn.

A comprehensive list of scholarly literature precedes the catalog. Besides the major publications, this list also comprises numerous studies, including the latest works on a variety of matters pertaining to the coinages presented in this volume. Prof. Liampi's own works considerably contributed to our present knowledge of the catalogued coins. The listed works are cited not only in the catalog entries, but also in bibliographical overviews, sometimes very comprehensive, that precede the coin entries of the many issuing authorities –cities, kings, or others. These overviews are very useful and provide valuable comments, some of which are based on the results of Prof. Liampi's own unpublished research –for instance, her important observations regarding the archaeological context of the finds of Ambracian bronze coins, and the patterns of distribution of coins of Alexander I of Epirus (see below).

The inscriptions are given in capital letters, which allows the differences and variations of lettering to be distinguished. The descriptions of types are detailed and clear. There follow the references to the comparative material published in both the standard literature, such as other *SNG* catalogs, *BMC*, etc. and the individual mint studies and other works, including the most recent ones. The note "diese Münze" clearly indicates that the cited reference had actually published or quoted the coin here catalogued. This is of importance for the clarity of presentation of the numismatic evidence, because the coins from the Münzsammlung had previously been used in various studies. Two coins seem to be a new type and a new variation of a type: no. 51, a trihemiobol of Larisa from ca. 460 B.C, and no. 523, a bronze of Ambrakia datable within the period from the end of the 4th century B.C. to the 1st century B.C., whose previously known type bears the name ΟΜΗΡΟϹ, which was not previously attested on this type. There are no published full comparanda for these two coins, and they are tentatively classified by Prof. Liampi

as "*unpublished?*". These coins are a noteworthy addition to the typology of the issues of their mints.

Each entry provides data about an individual coin, with, when appropriate, details of the peculiarities of its production and its present state of preservation. The die-links with other coins here catalogued are indicated and, in several cases, also the die-links with the coins from other publications. The information on the existing record about the coins and on their sources of provenance is as accurate as possible. The inventory numbers, given as *Accessionsnummer* and *Inv. Bd.* numbers, are indicated for over two hundred coins. Provenances from the Hirsch and Busso Peus auctions are indicated for 23 coins; a list of these coins at the beginning of the catalog provides information on their previous collection, mostly that of A. Rhousopoulos, sold at Hirsch in 1905. One coin only, no. 18, Gonnoi, is indicated as coming from Cousinery's collection, acquired in the early 19th century, which greatly enlarged the early holdings of today's Münzsammlung. The only coin known to be from a hoard is the bronze no. 595 of the Epirote Koinon, from the hoard Epirus 1961 (*IGCH* 259).

Among the seven hundred catalogued coins, there are many interesting and rare specimens, and also several long runs of issues from the same mint or the same issuing authority. The 280 coins from ancient Thessaly represent almost all the minting cities and other issuing authorities, including the Ainianes and Magnetes, Alexander the tyrant of Pherai, and the islands of Peparethos and Skiathos. The mint of Larisa is especially well represented with a series of almost fifty specimens, some of which are uncommon and one even unpublished –no. 51, as mentioned above. An overview concentrating on questions of typology and chronology precedes the coin entries. Noteworthy is the long series of the Koinon of the Thessalians, with 77 specimens, including issues from the 5th century B.C. (2 specimens) and the Hellenistic (47) and Roman periods (28, from Octavian/Augustus to Gallienus and his wife Salonina). Especially interesting is the entry no. 248, which has on its obverse the name of a local official, Lykos, perhaps the same person mentioned in an inscription from the time of Hadrian (as quoted in the comment). The Koinon of the Magnetes is represented by a good series with 14 specimens, three of which are from Roman imperial times. The introductory overview indicates that these coins are catalogued in accordance with the Habilitationsschrift of A. Furtwängler (*Demetrias*, Saarbrücken 1990).

The majority of the 208 coins issued in ancient Illyria belong to the issues of Apollonia (50) and Dyrrhachion (134). Their early and rare issues are present, as well as the bronzes, but the most numerous are their drachmas, especially of Dyrrhachion –120 specimens, including one subaeratus and three ancient imitations or counterfeited coins. These drachmas display the same obverse and reverse types in both cities –a cow suckling her calf, and a double stellar pattern– and their chronology long remained unclear due to the uniformity of these types that persisted for about two centuries. A very comprehensive overview of many works on these drachmas precedes the coin entries, and although many questions remain to be fully answered, the chronology of these issues has now been essentially established. Prof. Liampi has arranged these drachmas for the first time in a *SNG* volume in a new way, according to G. Petrányi's proposal for their seriation based on the differences of details of their type, style, lettering and weight (*Bul. Soc. Num. Române* 140-141, 1992-1993, and *Num. Közlöny* 94-95, 1995-1996), thus superseding the traditional seriation according to the alphabetical order of the names of the pairs of magistrates, which obviously could have no bearing on their chronology. For the first time in a *SNG* volume, Prof. Liampi has properly classified the important 4th century B.C. silver coinage of Damastion as an issue of a Greek city founded in the interior of Illyria. This mint had earlier been vaguely localized in an "Illyro-Paeonian" region, but the recent study by D. Ujes demonstrated that Damastion should be sought somewhere in Kosovo (*RN* 158, 2002). The entries of the rare silver coins of king Monounios, and of the bronze coins of Ballaios, known as a king only from his

coinage, are preceded by overviews on the chronology of their reigns and other not yet resolved questions of their coinage.

There are 138 coins of the Epirote cities, tribes, leagues and kings; many of them are rare or uncommon. The coinage of Ambrakia is represented by 40 coins. Half of them are the 5th-4th century B.C. staters of Corinthian type; the other half consists of later issues, all in bronze except for one silver specimen. The first part of the overview provides information on the questions of the chronology of the staters. In the second part of her overview Prof. Liampi presents her own remarks regarding the archaeological contexts in which some of the bronze types have been discovered. Since these contexts had been dated from the end of the 4th century B.C. onwards, she accordingly proposes much higher dates for the beginning of the issuance of four bronze types: the end of the 4th and the beginning of the 3rd century B.C., instead of the 2nd century B.C. as previously proposed by P.R. Franke (*Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961). The coin of Ambrakia no. 523 seems to be an unpublished variety, as mentioned above. The beginning of issuance of its type (Zeus, with or without a name; AMBPA above and AΞIOXOΣ below a griffon) is re-dated here to the end of the 4th and beginning of the 3rd century B.C. The lunate sigma in the inscription on the obverse (OMHPOC) of no. 523 would, however, indicate that this specimen belongs to the very end of the issuance of this type, which remains dated to some time in the 1st century B.C. Yet there are some puzzling details on this coin: unlike the obverse, the inscription on the reverse has a four-bar sigma; the spacing of letters on the obverse is irregular and somewhat unusual, while the spacing of letters on the reverse seems regular; the coin appears relatively heavy for its diameter, i.e. the flan seems relatively thicker. This coin deserves more attention, and will hopefully receive it once the bronze coins of Ambrakia are studied in more detail. The few coins of the Athamanes and Molossoi are worthy of mention, as well as the uncommon coins of lesser Epirote cities. The much later coinage of Nikopolis is represented by a good series of 26 specimens, ranging from the time of Augustus to Gallienus and his wife Salonina. Bibliographical overviews introduce the coins of the Epirote Symmachy (4 specimens) and an important series of silver and bronze coins of the Koinon of Epirotes (25). Noteworthy is the group of coins of Alexander I of Epirus (2 silver and 6 bronze coins), which seem to have been struck only in southern Italy for his campaigning there. For, in her detailed overview, Prof. Liampi offers a valuable remark on the complete absence of the coins of Alexander I from the pool of coins discovered until now in the excavations in Epirus. This fact supports the suggestion by P.R. Franke (*Alt-Epirus und das Königtum der Molosser*, Erlangen 1955) that the coins of Alexander I were minted only in southern Italy, and not in Epirus, which has a bearing on the historical interpretation of his coinage. Also noteworthy is the group of coins of king Pyrrhos, with 23 specimens, including his coins struck in Sicily (19, with 2 gold and 4 silver specimens), Epirus (2) and Macedonia (2).

The coinage of Korkyra is represented by 74 specimens of various types and denominations, ranging from the early silver issues datable to end of the 6th century B.C. to the bronzes of the Roman imperial epoch datable to the beginning of the 3rd century after Christ, thus covering the long period of over eight centuries of coinage of this city. The bibliographical overview indicates that the types in silver datable from the beginning of issuing to 229 B.C. are arranged according to the unpublished Ph.D. dissertation by S. Fried (Brown University, 1982). The bronze issues are remarkably represented with 45 specimens, with a variety of types issued before and after 229 B.C., the year when Korkyra acknowledged the Roman protectorate. Particularly interesting is the latest group of 12 coins issued in the period from Marcus Aurelius to Plautilla Augusta, the wife of Caracalla.

The quality of presentation is on the whole very high, and some rare and minor typographical and other errors, unavoidable in such a large catalog, do not affect the understanding of the text. This volume presents important material, taking account of a wide

range of the most recent scholarship. Prof. Liampi and the Staatliche Münzsammlung of Munich are to be congratulated on this valuable addition to their *SNG* series.

Dubravka Ujes Morgan

Ι.Π. Τουράτσογλου, *Η Ελλάς και τα Βαλκάνια πριν από τα Τέλη της Αρχαιότητας*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 8. Αθήνα 2006. I.P. Touratsoglou, *Greece and the Balkans before the End of Antiquity*, Bibliotheca of the Hellenic Numismatic Society 8. Athens 2006. 238 σελ. (ελλ. κείμενο: σσ. 1-103/ αγγλ. μτφρ.: σσ. 127-213. 23 πίνακες). 13 γραφικές απεικονίσεις. 6 χάρτες. ISBN 978-960-87457-2-8. τιμή 55 ευρώ.

Η μονογραφία του Ιωάννη Τουράτσογλου, η οποία εκπονήθηκε με αφορμή την εύρεση του «θησαυρού» Λάρισα 1992, πραγματεύεται τα ιστορικά, οικονομικά και νομισματικά φαινόμενα που επικράτησαν στην περιοχή των Βαλκανίων μεταξύ των ετών 235 και 285, σε μια εποχή ταλανισμένη πολιτικά, λόγω των σφοδρών βαρβαρικών εισβολών. Οι επιπτώσεις ήσαν ανεξέλεγκτες: οι λαοί, που έως τότε ζούσαν υπό την *pax romana*, επλήγησαν από τους εισβολείς, δηώθηκαν οι περιουσίες τους, ενώ παράλληλα εθίγη η ομοιογένεια των πληθυσμών. Εκτός από τις εξωτερικές προσβολές, οι αλλεπάλληλες στρατολογίες και οι εσωτερικές αδυναμίες ενός φθίνοντος διοικητικού μηχανισμού που κατέφευγε σε επαχθείς φορολογίες, αποδυνάμωσαν οικονομικά τους υπηκόους των αστικών κέντρων των βαλκανικών επαρχιών, και επέφεραν τον γεωργο-κτηνοτροφικό μαρασμό. Το βιβλίο χωρίζεται σε κεφάλαια που αφορούν στην περιγραφή του περιεχομένου του ευρήματος, στην εξιστόρηση και κριτική αντιμετώπιση της υπό εξέτασιν εποχής με τις δραματικές εξελίξεις των συγκρούσεων σε παντοδαπά επίπεδα, στην παρουσίαση και αξιολόγηση των νομισματικών δεδομένων των επαρχιών Άνω και Κάτω Παννονία, Άνω και Κάτω Μοισία, Θράκη, Δαλματία, Δακία, Μακεδονία, Ήπειρο, Αχαΐα και Κρήτη. Η τελική αποτίμηση συμπυκνώνεται σε ειδικό περί οικονομίας κεφάλαιο.

Παρουσίαση του ευρήματος (σσ. 11-14): Ο Τ., δίχως εισαγωγικό για το θέμα κεφάλαιο με τις απαραίτητες διευκρινίσεις για την μέχρι τούδε επιστημονική συμβολή στην έρευνα για την εποχή, παρουσιάζει το εύρημα. Ο μεικτός «θησαυρός» που βρέθηκε στην Λάρισα το 1992 (σήμ. ΙΕ΄ ΕΠΚΑ) αποτελείται από 6 δηνάρια, 362 χαλκά (σηστερτίους και ελληνορωμαϊκές εκδόσεις) και 9 κοσμήματα. Το περιεχόμενο του «θησαυρού» είχε αποκρυβεί σε αγάνωτο αγγείο. Τα αργυρά ταυτίσθηκαν από τον συγγραφέα ως εκδόσεις των αυτοκρατόρων Τραϊανού (103-111 και 112-117· κατάλ. αρ. 1-2), Αδριανού (134-138· κατάλ. αρ. 3), Αντωνίνου του Ευσεβούς (150-151· κατάλ. αρ. 4) και Μάρκου Αυρηλίου (175-176 και 112-117· κατάλ. αρ. 5-6). Οι σηστέρτιοι αποτελούν εκδόσεις του Μάρκου Αυρηλίου (161 και 161-162· κατάλ. αρ. 1-2). Οι κοπές των ελληνορωμαϊκών χρόνων ανήκουν όλες στο Κοινό των Θεσσαλών και παρήχθησαν επί Μάρκου Αυρηλίου (κατάλ. αρ. 1-16), Φαυστίνας της Νεωτέρας (κατάλ. αρ. 17-24), Σεπτιμίου Σεβήρου (κατάλ. αρ. 25-45), Ιουλίας Δόμνας (κατάλ. αρ. 46-76), Καρακάλλα (κατάλ. αρ. 77-328) και Μαξιμίνου του Θρακός (κατάλ. αρ. 329-357). Τα κοσμήματα είναι όλα χρυσά. Πρόκειται για ένα περιδέραιο, δύο οφιόσχημους και έξι κρικόσχημους δακτυλίους. Η εξέταση των τύπων των κοσμημάτων, με βάση το συγκρίσιμο υλικό, υποδεικνύει τις χρονολογήσεις τους από τον 1ο-3ο αι. Αξιολογώντας τα νομισματικά δεδομένα (σσ. 14-15), ο Τ. προτείνει εύλογα ως χρονολόγηση του ευρήματος τους χρόνους του Μαξιμίνου του Θρακός (235-238), δίχως να απορρίπτει και μία μεταγενέστερη κατάχωσή του στους χρόνους βασιλείας του Γορδιανού Γ΄ (238-244). Η πλούσια Λαρισαία κάτοχος (ή μία οικογένεια) του «θησαυρού» προέβη στην απόκρυψη των χρημάτων και κοσμημάτων της, στοχεύοντας μάλλον να τα διασφαλίσει από την φορολογική πολιτική του Μαξιμίνου και από τις εν γένει δυσμενείς συμπεριφορές του κρατικού μηχανισμού εναντίον των πλουσίων και όχι λόγω των βαρβαρικών επιδρομών κατά τον 3ο αι., που δεν έπληξαν την Β.Α. περιοχή της Χερσονήσου του Αίμου, ούτε τον ελλαδικό κορμό. Η τεκμηρίωση είναι πειστική, όπως άλλωστε και η ερμηνεία της παρουσίας των κοσμημάτων. Τα κοσμήματα (σσ. 15-16) είναι σπανιότατα ευρήματα στον ελλαδικό χώρο, όπως αποδεικνύεται όχι μόνον από τα θησαυρικά,

αλλά και από τα ανασκαφικά δεδομένα που ερευνά ο συγγραφεύς. Ο Τ. προτείνει ως τόπο παραγωγής τους ένα από τα σπουδαία, σύγχρονα συριακά εργαστήρια, άποψη ελκυστική, δίχως όμως να αποκλείεται και άλλη προέλευση.

Ιστορικό - πολιτισμικό πλαίσιο (σσ. 17-33): Ακολουθεί η κριτική παρουσίαση του ιστορικού και πολιτισμικού πλαισίου της περιόδου 235-285, στο αρχικό στάδιο της οποίας ορίζεται η απόκρυψη του «θησαυρού» της Λαρίσης. Σκιαγραφούνται συνοπτικά, αλλά κατατοπιστικά οι αλλεπάλληλες μετακινήσεις των γερμανικών φύλων στα σύνορα της Κάτω Γερμανίας (Φράγκοι) και Άνω Γερμανίας και Ραιτίας (Αλαμαννοί), η εγκατάσταση των Μαρκομάννων, Κουάδων και Σαρματών στην περιοχή του συνόρου της Παννονίας, των Βανδάλων και των ελεύθερων δακικών φύλων στα σύνορα της Δακίας, των Γότθων και κατόπιν των Ερούλων στον Κάτω Δούναβη. Παρατηρείται, εύστοχα, ότι η επικυρίαρχη Ρώμη δεν πρόσεξε εγκαίρως αυτές τις εξελίξεις, τις οποίες αντιμετώπισε μερικώς και με ανεπαρκή μέτρα, έως ότου, μόλις πριν από τα μέσα του 3ου αι., να καταστεί αντιληπτός ο μεγάλου βεληνεκούς κίνδυνος, ικανός να πλήξει την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας. Ο Τ. στο εξής ιχνηλατεί και περιγράφει τις ταχείες, δραματικές εξελίξεις κατά χρονική αλληλουχία, από την Δύση έως την Ανατολή, βασισμένος στις πρωτογενείς πηγές, στην εξαιρετική γνώση του των αρχαιολογικών καταλοίπων, τόσο στο ελλαδικό χώρο όσο και στα Βαλκάνια, στην οξυδερκή ερμηνεία του των θησαυρικών δεδομένων. Οι πρόσκαιρες επιτυχίες του Μαξιμίνου του Θρακός και του Γορδιανού Γ΄ κατά των Γότθων, οι επισκευές του οδικού δικτύου της Μακεδονίας, η τέλεση περίλαμπρων αγώνων στην Βέροια που συνοδεύθηκαν από την έκδοση χρυσών νομισματόμορφων μεταλλίων, κεκοσμημένων από τον κύκλο του Μ. Αλεξάνδρου, δεινοπαθούσες, από τις συντονισμένες βαρβαρικές ενέργειες, πόλεις της Μ. Ασίας, της επαρχίας Αχαΐας έως τον Ρήνο και την Ιβηρική Χερσόνησο, ακμαίες έως τότε, τα κατά τόπους οχυρωματικά έργα της *Provincia Achaia*, ο μερικός έλεγχος της κατάστασης από τον Γαλλιηνό, έως την χαλεπή περίοδο της ληστρικής επέλασης των Γότθων και Ερούλων, που έμελλε να πλήξουν τον ελλαδικό κορμό, αλλά και η σταδιακή αντιμετώπισή τους, από τον Αυρηλιανό και οριστικά από τον Διοκλητιανό, όλα ακολουθούν ένα νήμα δίχως κόμπους. Συναρθρώνοντας ο Τ. τις πηγές πληροφόρησης παρουσιάζει με άνεση το ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο, κατά την βασιλεία ενός εκάστου αυτοκράτορος και συνάμα αποδεικνύει την εμβριθέστατη γνώση του για την εποχή. Τα εμβόλιμα κείμενα που χρησιμοποιεί διαρκώς προς επίρρωσιν των απόψεων του, με ποικίλες διευκρινίσεις, με παράθεση παραδειγμάτων, με κριτικό σχολιασμό της βιβλιογραφίας, θα μπορούσαν κάλλιστα να ενσωματωθούν στο ρέον κείμενο, δίχως να διαταράξουν την ισορροπία του. Επιλογή του συγγραφέως!

Τα νομισματικά πράγματα (σσ. 33-50): Το εύρημα από την Λάρισα/1992, μοναδικό για τις επαρχίες Μακεδονία και Αχαΐα, αποτελεί ένα σύνηθες δείγμα απόκρυψης τιμαλφών και νομισμάτων στις περιοχές της σημ. Βουλγαρίας, Ρουμανίας, πρώην Γιουγκοσλαβίας, καθώς και στην Κ. και Δ. Ευρώπη. Το φαινόμενο ομόλογων αποκρύψεων οφείλεται εν πολλοίς στις εισβολές βαρβαρικών φύλων από τον βορρά. Η πρώτη ενδιαφέρουσα διαπίστωση που προέκυψε από την έρευνα του Τ. είναι ο εντοπισμός των καταχώσεων σε αστικά κέντρα, οχυρές περιοχές κατά μήκος των συνόρων, στους άξονες μεγάλων οδικών αρτηριών, όπου εν τέλει διείσδυσαν οι βάρβαροι. Η δεύτερη παρατήρηση αφορά στην ποιότητα των «θησαυρών»: η σύνθεση της συντριπτικής πλειονότητός τους είναι αμιγής, καθώς αποτελείται από χρυσά (σπανίως), αργυρά και χαλκά νομίσματα, σε μεμονωμένες δε περιπτώσεις μεικτή, αφού με τα κέρματα συνυπάρχουν και διάφορα τιμαλφή αντικείμενα. Σε περιοχές της Ν.Α. Ευρώπης απεκρύβησαν «θησαυροί» με περιεχόμενο αποκλειστικώς χαλκών νομισμάτων πόλεων, που υπήρξαν καθοριστικά για τον οικονομικό βίο των τοπικών κοινωνιών. Η πληθύς τους εντοπίζεται κατά την πρώτη δυναστεία των Σεβήρων, στους χρόνους του Γορδιανού Γ΄, Φιλίππου Α΄ και κατά την συμβασιλεία Βαλεριανού Α΄ και Γαλλιηνού. Τονίζεται η ήδη γνωστή διαπίστωση της ισχύος των χαλκών προϊόντων των ελληνικών πόλεων και τεκμαίρεται από την έρευνα του Τ. ότι οι διάφορες νομισματικές αξίες κατανέμονται σε συγκεκριμένες, πολιτισμικά διαφορετικές μεταξύ τους, περιοχές. Στην συνέχεια εξετάζεται η νομισματική κυκλοφορία κατ' επαρχία, κατ' αυτοκράτορα

και κατά νομισματικές αξίες στα Βαλκάνια και τον ελλαδικό κορμό. Ο Τ. παρακολουθεί την ποσοστιαία αυξομείωση διείσδυσης των αργυρών και χαλκών που απεκρύβησαν σε «θησαυρούς» στις επαρχίες της Άνω και Κάτω Παννονίας, Άνω και Κάτω Μοισίας, Θράκης και Δαλματίας. Αξιολογώντας τα ευρήματα απολήγει στο συμπέρασμα ότι οι αποκρύψεις συνέβησαν στις περιόδους των επιδρομών των Κάρπων (245/46-247), των Γότθων και των Κάρπων (250/51). Για πρώτη φορά διαγράφονται με βάση την θησαυρική μαρτυρία και με τρόπο διαφωτιστικό οι οδοί, τις οποίες ακολούθησαν τα βαρβαρικά φύλα κατά την επέλασή τους στην Κάτω Μοισία, ενώ οι «θησαυροί» από την Δαλματία σχετίζονται με την παρουσία του Γαλλιηνού στο Ιλλυρικόν. Τόσο στις προαναφερθείσες επαρχίες, όσο και στην επαρχία Δακία, το νόμισμα που κατ' εξοχήν κυκλοφορούσε και αποταμιευόταν ήσαν οι ρωμαϊκές εκδόσεις, *aurei*, δηνάρια και *αντωνινιανοί*.[1] Οι εκδόσεις του Γορδιανού Γ΄ και του Φιλίππου Α΄ είναι οι τελευταίες που εντοπίζονται στους μεγάλους «θησαυρούς» της επαρχίας Δακία. Οι καταχώσεις συνέβησαν κατά τις επιδρομές των Κάρπων (245/46-247), πιθανώς και επί Τραϊανού Δεκίου. Από τις θέσεις αποκρύψεων ο Τ. συνάγει το συμπέρασμα ότι το ενδιαφέρον των βαρβαρικών επιδρομών επικεντρωνόταν στο κέντρο της Δακίας. Στην επαρχία Μακεδονία οι χαλκές κοπές των πόλεων και του Κοινού αποτελούν τον κύριο όγκο στους «θησαυρούς», με πενιχρή την παρουσία αντωνινιανών και περιστασιακή των δηναρίων. Οι πυκνότερες αποκρύψεις συνδέονται με τους χρόνους της καθόδου των Γότθων και την πολιορκία της Θεσσαλονίκης (254). Μετά το 268 εκλείπουν οι «θησαυροί» με χαλκά, λόγω της παύσης των τοπικών νομισματοκοπείων, ενώ δύο «θησαυροί» με νομίσματα Πρόβου και Καρίνου περιείχαν αντωνινιανούς. Παρ' ότι οι πηγές ελάχιστες πληροφορίες μας προσφέρουν για την επαρχία Ήπειρος, η μαζική κατάχωση «θησαυρών», η οποία συνέβη επί Γαλλιηνού, σκιαγραφεί την αναταραχή που επικρατούσε στην περιοχή. Ο Τ. την αποδίδει στην επέλαση των βαρβάρων, κατά την επιστροφή τους από την Ν. Ελλάδα, την οποία λεηλάτησαν το 267/68. Στην επαρχία Αχαΐα αποκαλύφθηκαν «θησαυροί» με υπερέχοντα, αριθμητικά, τα ρωμαϊκά νομίσματα (σηστέρτιοι και *dupondii*), πιθανώς λόγω των ολιγάριθμων τοπικών νομισμάτων. Τελευταίες είναι οι εκδόσεις των χρόνων βασιλείας των Γορδιανού Γ΄, Φιλίππου Α΄, Τραϊανού Δεκίου, Βολουσιανού, Βαλεριανού Α΄ και Γαλλιηνού. Η μεγάλη συσσώρευση «θησαυρών» με καταληκτήρια, κυρίως χαλκά, εκδόσεις της εποχής του Γαλλιηνού, είναι ομόλογη με τις αποκρύψεις που συνέβησαν τους ίδιους χρόνους στην Κ. Ελλάδα. Ο Τ. ερμηνεύει τις πυκνές αποκρύψεις με την προς Ν. επέλαση των βαρβάρων. Οι «θησαυροί» από την επαρχία Κρήτη περιέχουν νομίσματα ποικίλων αξιών, χαλκά και περιστασιακά αντωνινιανούς, με εντυπωσιακή την παρουσία των σηστερτίων, *dupondii* και *asses*. Οι τελευταίες εκδόσεις που περεισέφρησαν σε αυτούς ανήκουν στην περίοδο βασιλείας των αυτοκρατόρων Φιλίππου Α΄, Τρεβωνιανού Γάλλου, Βαλεριανού Α΄, Γαλλιηνού και Πρόβου.

Σε ότι αφορά στην διείσδυση στους «θησαυρούς» δηναρίων και αντωνινιανών (σ. 43), που αποδεικνύει και την άνευ ορίων διακίνησή τους, ο Τ. τα χαρακτηρίζει ως λεία των εισβολέων που αποκτήθηκε σε βορειότερες περιοχές και εν τέλει εγκαταλείφθηκαν κατά χώραν, όπου αυτοί απωθήθηκαν. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η παρατήρηση (σ. 44) ότι κατά τα έτη της βασιλείας του Γορδιανού Γ΄ και του Φιλίππου Α΄ οι «θησαυροί» περιείχαν δηνάρια της Δημοκρατίας, της πρώϊμης αυτοκρατορικής περιόδου, σηστερτίους και *dupondii* του 1ου αι. μ.Χ., καθώς και χαλκά των ελληνιστικών χρόνων. Η σύνθεση αυτών των «θησαυρών» αποδεικνύει την πρόθεση των κατόχων να διαφυλάξουν τα νομίσματα που ήσαν υγιή. Αντίθετα επί Τραϊανού Δεκίου τα δηνάρια και οι «θησαυροί» που αποταμιεύονται ανήκουν στο πρώτο μισό του 3ου αι., ενώ από την βασιλεία του Ποστούμου έως και τον Καρίνο αποθησαυρίζονται αντωνινιανοί σύγχρονοι ή της αμέσως προηγούμενης περιόδου. Η έντονη διακίνηση νομίσματος και η συνεπαγόμενη διάθεση για αποκρύψεις πολυάριθμων νομισμάτων συνέβη στο δεύτερο μισό του 3ου αι. και συνάδει με τις μετακινήσεις των ρωμαϊκών αγημάτων, αλλά και τις επελάσεις των εισβολέων. Ο Τ. διακρίνει

[1] Ο λατινικός όρος *antoninianus* χρησιμοποιείται από τον συγγραφέα ως *αντωνιανός*, αντί του όρου *αντωνινιανός*, που είθισται να αποδίδεται στην ελληνική, δίχως περαιτέρω διευκρινίσεις.

τους «θησαυρούς» (σσ. 46κ.ε.) σε ταφικούς, αποταμιευτικούς και εκείνους που σχετίζονται με κρατικές χρηματαποστολές, κυρίως για στρατιωτικές μισθοδοσίες. Εύστοχα σημειώνει ότι οι ιδιωτικοί αποθησαυρισμοί περιέχουν λίγα, επιλεγμένα νομίσματα και άλλα τιμαλφή, ενώ οι αμιγώς νομισματικοί περιέχουν πολλές εκδόσεις, συχνά υποτιμημένες. Η παραγωγή υποτιμημένων νομισμάτων κατά τον 3ο αι. που απέβλεπε στην αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων, είχε ως αποτέλεσμα την αποθησαύριση των παλαιοτέρων αξιόπιστων εκδόσων. Λύση στο πρόβλημα, ως γνωστόν δεν έφερε η έκδοση του *αυρηλιανού* επί Αυρηλιανού, αλλά η νομισματική μεταρρύθμιση που επεβλήθη αργότερα, επί Διοκλητιανού. Άν και οι ερευνητές (σ. 48κ.ε.) τελευταίως αποκλίνουν από την άποψη ότι οι καταχώσεις πολυπληθών «θησαυρών» ήσαν το αποτέλεσμα των βαρβαρικών επιδρομών, ο Τ. επισημαίνει την «κατακόρυφη αύξηση κατά την περίοδο της αναρχίας του αποθησαυρισμού μεγάλων ποσοτήτων..., τόσο αντωνινιανών, όσο και τοπικών νομισμάτων...». Η θησαυρική μαρτυρία, όπως παρουσιάζεται στους πίνακες, συνάδει με την πρόταση του Τ. Παρ΄όλα αυτά πρέπει να διατηρήσομε μια ελάχιστη, έστω, επιφύλαξη για τους πραγματικούς λόγους που ανάγκαζαν τους ιδιοκτήτες να καταφεύγουν στην απόκρυψη των νομισμάτων ή άλλων πολύτιμων αντικειμένων τους (μετακινήσεις και των ρωμαϊκών στρατευμάτων, αλλαγές αυτοκρατόρων).

Οικονομία (σσ. 50-62): Στο τελευταίο κεφάλαιο αναπτύσσονται αναλυτικά οι θέσεις του Τ. για την οικονομία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά την υπό συζήτηση περίοδο. Επισημαίνει εξ αρχής ότι την οικονομία της αυτοκρατορίας συνιστούσαν οι τοπικές οικονομίες, φορολογούμενες από την κεντρική εξουσία και υποκείμενες πληθωριστικών τάσεων. Κατά τον 3ο αι. στις επαρχίες της Χερσονήσου του Αίμου είναι διακριτή η διαφοροποίηση της οικονομίας των συνόρων (με κύριο χαρακτηριστικό την στρατιωτική παρουσία) από εκείνη του παλαιού ελληνικού κόσμου, που απορρέει από τους φυσικούς πόρους της χώρας. Μορφές κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία συνοψίζονται στην διαχείρηση των επαρχιακών πόρων (εκμετάλλευση μεταλλείων, ορυχείων, λατομείων), στην εγκατάσταση αποικιών (*coloniae*, *municipia*), στην αξιοποίηση εκτάσεων, στην βελτίωση του οδικού δικτύου, στην ενθάρρυνση των γεωργικών πληθυσμών και στην διανομή δημοσίων γαιών σε καλλιεργητές. Οι επιπτώσεις της νομισματικής πολιτικής των εκάστοτε αυτοκρατόρων, είναι εμφανείς από την έρευνα της νομισματικής κυκλοφορίας. Η έκδοση του αντωνινιανού, το περ. 215, μικρότερης περιεκτικότητας σε άργυρο, είχε ως αποτέλεσμα τον αποθησαυρισμό των παλαιότερων υγιών νομισμάτων, επέφερε, όμως την αύξηση των στρατιωτικών μισθοδοδιών και την αύξηση της ποσότητας των κυκλοφορούντων νομισμάτων. Ο άργυρος, νομισματοποιημένος ή ακατέργαστος ή ως σκεύη, διοχετεύονταν στις *συντάξεις* των βαρβάρων, ενώ ο χρυσός επί Φιλίππου Α΄ κατέληξε στους Σασανίδες ως φόρος. Ο χρυσός δεν υποτιμήθηκε, αντίθετα αποτέλεσε αντικείμενο αποθησαυρισμού, από κοινού με άλλα τιμαλφή, ιδιαιτέρως εκ μέρους των πλουσίων κατοίκων των παραδουναβίων επαρχιών και της Δ. Ευρώπης, ενώ στην πτωχή ελλαδική περιοχή δεν απαντώνται ομόλογα σύνολα. Η δραματική μείωση της περιεκτικότητας των νομισμάτων σε άργυρο ήταν καταλυτική για τα χαλκά κέρματα τόσο του νομισματοκοπείου της Ρώμης, όσο και των επαρχιακών νομισματοκοπείων, τα οποία για να είναι σε ισχύ δέχθηκαν συστηματικά επισημάνσεις. Η καταστροφή που υπέστη ο βίος των κατοίκων των παραδουνάβιων και των ελλαδικών περιοχών, καθώς διαπιστώνει ο Τ., ήταν τρομερή σε όλα τα επίπεδα: συρρίκνωση της αγροτικής παραγωγής, κοινωνική ανωμαλία, πληθυσμιακές μετακινήσεις και επανεγκαταστάσεις σε τμήματα μόνον των παλαιών οικιστικών εκτάσεων. Παρά τα κατά τόπους έργα που επιχειρήθηκαν επί Γαλλιηνού, από τις πάλαι ποτέ ακμάζουσες πόλεις ανέκαμψαν οι ελάχιστες εκείνες, που βρίσκονταν σε στρατηγικά σημεία. Συνέπεια αυτής της παρακμιακής κατάστασης αποτελούν η υποχώρηση των θεσμών της πόλεως, λόγω έλλειψης παιδείας, αλλά και η συρρίκνωση της καλλιτεχνικής παραγωγής. Η καθημερινή ζωή των ανθρώπων πλήττεται από την ολέθρια φορολογία, από την ανεπαρκή διακίνηση αγαθών, από τον μαρασμό του νομισματικού συστήματος που οδήγησε στον αντιπραγματισμό και στην καταβολή φόρων σε είδος. Με την βαθμιαία εξαφάνιση των εισαγωγέων, των βιοτεχνών και μικρομεσαίων, με τους πολυάριθμους άκληρους αγρότες αυξάνεται η ένδεια, ενώ οι μεγαλογαιοκτήμονες

συγκεντρώνουν στα χέρια τους έγγειο πλούτο και χρήμα. Στο πυκνογραμμένο και φιλοσοφημένο, τελευταίο κεφάλαιο συμπυκνώνονται τα συμπεράσματα της έρευνας του Τ.: η χαοτική κατάσταση που επικράτησε στην αυτοκρατορία κατά τον 3ο αι. σε επίπεδο θεσμικό, κοινωνικό και πολιτιστικό, θα οδηγήσει στην πρώτη Τετραρχία και στην διαμόρφωση ενός νέου κόσμου, στον οποίο σταδιακά αφομοιώνονται και οι βάρβαροι επήλυδες.

Οι 546 (+312α, 367α, 417α-β, 470α, 504α) «θησαυροί» του 3ου αι. από την Ελλάδα και τα Βαλκάνια, που συγκεντρώθηκαν από τον συγγραφέα αποτελούν μοναδική σε επιμέλεια και ποιότητα εργασία! Παρουσιάζονται σε αναλυτικούς πίνακες (σσ. 63-103) ανά αυτοκράτορα, με τα στοιχεία και το περιεχόμενό τους, την προτεινόμενη χρονολόγηση, και βιβλιογραφική ενημέρωση. Εμβόλιμα και επιγραμματικά γίνεται παράθεση ιστορικών γεγονότων, πολύ βοηθητική για τον μελετητή. Εξαιρετικές γραφικές απεικονίσεις (13) των περιεχομένων των «θησαυρών» σε χρονολογική κατάταξη αποκρύψεων (ελληνιστί και αγγλιστί), αναπτύσσονται σε τρίπτυχα, όπου ο Τ. αποδεικνύει με σαφή τρόπο τις περιόδους πυκνότητας των αποκρύψεων των «θησαυρών». Θα ήταν χρήσιμο να είχαν αριθμηθεί και να γίνονται αναφορές τους εντός του κειμένου. Στους πίνακες (σσ. 104-126) οι φωτογραφίες του κου Ηλιάδη είναι εξαιρετικές. Οι πίνακες, ωστόσο, αδικήθηκαν από το ατημέλητο στήσιμο (ή εκδοτική αμέλεια;) των φωτογραφιών των νομισμάτων (σσ. 108, 110, 112, 114, 116), καθώς και των αρχιτεκτονικών μνημείων (σ. 120), όπου δεν τηρήθηκαν τα περιθώρια των σελίδων, με -αισθητικά- κακό αποτέλεσμα. Πίνακες με την φωτογραφική τεκμηρίωση σημαντικών μνημείων προέρχονται μόνον από τον ελλαδικό χώρο, άν και θα ήταν σκόπιμο να υπήρχαν εικόνες, δειγματοληπτικές, έστω, και άλλων μνημείων από τις βαλκανικές περιοχές. Παράλειψη είναι η απουσία αναφοράς τους εντός του κειμένου, απαραίτητη για την διευκόλυνση των αναγνωστών. Μία ωραία έκπληξη του βιβλίου αποτελεί η ιδέα του Τ. να παρουσιάσει τους τόπους εύρεσης των «θησαυρών» όχι σε συμβατικούς, αλλά σε 6 τρίπτυχους χάρτες δορυφορικών λήψεων! Με τον πιο ανάγλυφο και εμπεριστατωμένο τρόπο κατανέμονται στο χώρο οι αριθμημένοι «θησαυροί», και διακρίνεται ανά αυτοκράτορα η πυκνότης ή αντίθετα η σπάνις των καταχώσεων. Κι εδώ θα έπρεπε να υπάρχει αρίθμηση και μνεία τους εντός κειμένου. Η βιβλιογραφία (σσ. 214-238) που παραθέτει ο Τ., πληρέστατη και διαφωτιστική, ομαδοποιείται σε νομισματική, ιστορικο-οικονομική και σε εκείνη για τα κοσμήματα. Η καλή αγγλική μετάφραση του κειμένου και του καταλόγου των «θησαυρών» (σσ. 127-213) οφείλεται στην έμπειρη Marion J. A. Tzamali.

Η εργασία θα έπρεπε να τύχει σοβαρής εκδοτικής επιμέλειας, αντίθετα ενοχλούν η κακή εκτύπωση της σελίδας 18, κυρίως όμως οι συχνές τυπογραφικές αβλεψίες: ελληνορωμαϊκά (αντί του ορθού, ελληνορρωμαϊκά· σσ. 11 κλπ.), Χερσόννησος και Χερσόνησος (σσ. 14, 20, 23 κλπ.), ρωμαϊκού (σσ. 17, 23), Ναΐσσός (σ. 31), Ακυληϊα (σ. 19), μετώπισθεν και μετόπισθεν (υποσ. 45, σσ. 26, 37, 33), συνονθήλευμα (αντί του ορθού, συνονθύλευμα· σ. 41), θησαυροφυλάκειο (αντί του ορθού, θησαυροφυλάκιο· σ. 52), παραδουνάβειο (αντί του ορθού, παραδουνάβιο· σ. 54), Σασσανίδες (αντί του ορθού, Σασανίδες· σ. 60) κλπ. Η εισαγωγή του αντωνινιανού χρονολογείται το 215 (ορθό· σ. 47) και το 212 (σ. 51). Οι υποσημειώσεις που ακολουθούν όλο το κείμενο του Τ. είναι εμπεριστατωμένες αναλυτικές, καλύπτουν όλους τους προβληματισμούς και την γνωστή –για τα θέματα που πραγματεύεται– βιβλιογραφία. Ορισμένες υποσημειώσεις θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελούν μέρος του κειμένου, εφ' όσον ο Τ. συνάγει σε αυτές σημαντικά συμπεράσματα (υποσ. 3, 101, 111, 112, 135, 144, 146, 153, 161, 162, 179).

Πρόκειται για ένα ώριμο έργο του κ. Ιωάννη Τουράτσογλου, που προωθεί σημαντικά την γνώση μας, όχι μόνον για την οικονομία του δεύτερου μισού του 3ου αι., αλλά και για την πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της ιδίας περιόδου. Θα ήταν ευκτέον να ακολουθήσουν ομόλογες εργασίες και για άλλες ιστορικές εποχές ιδιαίτερης βαρύτητας.

Κατερίνη Λιάμπη
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων